HENRI WALD

Homo Loquens

II 341.571

EDITURA HASEFER

Scanned with CamScanner

HENRI WALD

HOMO LOQUENS

Prefaţă de ACAD. PROF. NICOLAE CAJAL

Ediţie îngrijită de S. Singer

241 237

ALE

EDITURA EH HASEFER

Bucureşti, 2001

025479
B.C.U. - IASI

Scanned with CamScanner

SUMAR

H. Wald - un destin împlinit
- Prefaţă de Acad. prof. Nicolae Cajal 7
Importanţa muzicii în cultura iudaică 11
De la sapienţial la teoretic 18
Autonomia gândirii 24
Rostul şi iluziile negaţiei 37
De la muncă la creaţie 43
Sensul ecumenismului 50
Iarăşi despre adevăr 56
Unicitatea Holocaustului 65
Recitindu-l pe Boileau 69
Imperativul dialogului 77
Unde poate duce stăpânirea naturii
fără stăpânirea de sine 86
Arhetipul inferiorităţii 87
Locul ideilor: nicăieri 93
Valoarea jocului 99
Menirea râsului 105
Talent şi geniu 112
Stânga şi dreapta, în istoria culturii 120

Scanned with CamScanner

Paradoxul ficţiunii 123
Crizele culturii 130
Energia creatoare a stilului 135
Individualitatea umană –
scopul suprem al istoriei 142
Educând vorbirea, educăm gândirea 144
Între Cronos şi Mesia 149
Alunecarea spre tăcere 153
Iscusita zăbavă 158
Lămurirea filozofiei marxiste 163
Cu alte cuvinte? 168
Boicotarea istoriei 173
Singularitatea teatrului 179
Ipostazele dialogului 184
Limbajul – piedică a gândirii ? 188
ADDENDA 192
Dinamica simbolului 193
Pasiune şi raţiune în teatrul contemporan 200
O conferinţă din 1886
despre limbă şi gândire 208
Democraţia şi neoretorica 217
Dialectica limbajului 228
Fenomenologia – sau lupta
limbajului cu sine însuşi 238

Scanned with CamScanner

HENRI WALD – UN DESTIN ÎMPLINIT

Despre vechiul şi bunul meu prieten Ricu – cum îi spun cei apropiaţi – ar trebui să scriu zeci de pagini ca să conturez imaginea personalităţii sale complexe, aşa cum s-a înscris în memoria mea şi în conştiinţa comunităţii evreieşti din România.

Înainte de a mă referi la opera sa teoretică, trebuie să spun ceva despre fiinţa sa, despre experienţele noastre comune, în care el s-a distins totdeauna prin substanţa intelectuală, eleganţa comportării şi un inconfundabil umor. Prietenia noastră, relaţiile noastre calde s-au constituit încă din copilărie, în anii de formare şcolară şi academică, în anii de afirmare intelectuală, consolidându-se până azi, când ne-am trezit amândoi octogenari.

Am fost martori bucuroşi, atât eu cât şi soţia mea, la numeroase manifestări de fericire ale convieţuirii sale cu o admirabilă soţie, o intelectuală de excepţie, la comportamentul lor de părinţi responsabili şi bunici fericiţi, însoţindu-i mereu cu cele mai bune gânduri.

Totdeauna, judecăţile lui surprinzătoare prin claritatea şi profunzimea lor, calamburile lui de neuitat, capacitatea de a întreţine orice convorbire cu intervenţii spiri-

Scanned with CamScanner

tuale şi umor de bună calitate, toate acestea alcătuind ceea ce urmaşii lui studioşi au denumit spiritul lui Wald. *Am convingerea că această amprentă a personalităţii sale va rămâne un "subiect gras" pentru foarte mulţi specialişti, şi nu numai. Pentru mine este un unicat în preajma căruia sunt mândru că am fost, că mi-a acordat privilegiul prieteniei sale.*

Întreaga viaţă a acestui octogenar este un exemplu de consecvenţă a gândirii, de autonomie spirituală creatoare, de demnitate şi refuz al oricărei ingerinţe în afirmarea liberă a personalităţii umane. În tot ce a scris şi a vorbit – totdeauna unui auditoriu care nu a încetat să-l admire – ideea că omul este valoarea supremă apare în prim-plan. Respingând orice presiuni ale contingentului cu abilitatea limbajului filozofic şi subtilitatea unui scriitor talentat, Henri Wald a marcat, prin întreaga sa operă, prioritatea culturii şi exigenţele valorice ale civilizaţiei.

Sunt destui intelectuali din România care s-au format sub îndrumarea lui Henri Wald ca oameni liberi în vremuri de oprimare a celor nesupuşi. Puţini sunt cei care îndrăzneau să scrie, pe atunci, fraze ca: "Realism înseamnă, mai degrabă, răzvrătire împotriva fenomenelor decât resemnare în faţa lor. Realismul este totdeauna critic. Apologia este străină realismului".

În acest spirit au acţionat oameni ca Andrei Pleşu sau Gabriel Liiceanu, pe care omul Wald i-a apărat şi i-a încurajat atunci când au suferit rigorile sistemului autocrat. Sorin Vieru evidenţia câteva trăsături distinctive ale filozofului: vibraţia sufletească, angajamentul intelectual onest, seriozitatea dublată de umor şi colocvialitatea. "Pe cât de

Scanned with CamScanner

inflexibil în concepţii, pe atât de tolerant în atitudini, Wald este un desăvârşit om de lume şi, totodată, un sever gânditor, care preferă să-i contrarieze pe alţii decât să fie infidel cu el însuşi", *scrie Sorin Vieru, încheind:* "Este oarecum de mirare că pentru *ereziile* sale liberaliste de odinioară Wald a scăpat *atât de ieftin,* cu câteva sancţiuni şi hărţuieli, fără a fi fost ostracizat de-a binelea".

Rolul decisiv al limbajului în formarea şi dezvoltarea ideilor, logica dialectică şi raportul dintre vorbire şi gândire sunt temele preferate ale numeroaselor sale cărţi, dintre care amintesc: Homo significans, Puterea vorbirii, Ideea vine vorbind, Expresivitatea ideilor, Tensiunea gândirii. *Toate atestă importanta sa contribuţie la filozofia şi lingvistica actuală, originalitatea unei neobosite rafinări, prin aprofundări mereu mai nuanţate, a aceloraşi teme cărora le-a consacrat întreaga sa viaţă. De altfel, şi această nouă carte continuă cercetările sale privind relaţia dintre vorbire şi gândire. Jocul înţelesurilor profunde, care se dezvăluie în dialectica vorbirii sale elevate şi totuşi clare, surprinde şi încântă. Acurateţea gândirii sale e susţinută de limpezimea exprimărilor lui, care-ţi iluminează sensuri pe care nu le bănuiai.*

Unora li se pare că Wald se repetă, când, de fapt, el dezvăluie semnificaţii mereu mai adânci ale ideilor îmbogăţite atât de dinamica realităţii, cât şi de investigaţiile sistematice ale marilor creatori de valori.

Citim cărţile sale de filozofie fără complexe, pentru că limbajul lor este accesibil şi invită la dialog, de parcă-ţi iau un văl de pe adevăruri cunoscute şi neexprimate de tine, dar care-ţi aparţin.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

Scanned with CamScanner

Recentele sale cărţi, Înţelesuri iudaice *(1995)* şi Confesiuni *(1998), publicate la editura noastră, HASEFER, au rezultat din aplicarea spiritului său creator asupra problemelor iudaismului şi a implicaţiilor acestuia în cultura contemporană. Găsim în aceste cărţi şi numeroase aspecte ale vieţii noastre comunitare, reliefarea contribuţiei evreilor din România la dezvoltarea culturii române şi perenitatea moralei iudaice.*

Chiar şi în această nouă carte, Homo loquens, *axată în majoritate pe variate aspecte ale culturii, nu lipsesc teme ca: Unicitatea Holocaustului, Importanţa muzicii în cultura iudaică, Sensul ecumenismului, precum şi alte abordări ale rostului evreilor în societatea românească.*

Prezenţa filozofului Henri Wald în publicistica românească actuală, în Adevărul literar şi artistic *sau* Dilema, *dar şi în* Realitatea evreiască, *este pentru noi o bucurie a spiritului şi o mândrie comunitară.*

Să-i urăm octogenarului Henri Wald puterea de a împăca puţinătatea trupului cu forţa creatoare a inteligenţei sale. Să fie printre noi până la 100 de ani ca la 20!

Acad. prof. NICOLAE CAJAL

Scanned with CamScanner

IMPORTANŢA MUZICII ÎN CULTURA IUDAICĂ

Arta care s-a potrivit cel mai mult credinţei iudaice
într-un Dumnezeu invizibil şi în puterea morală
a Cuvântului Său a fost muzica.
Preocupaţi de înaintarea istorică spre era mesianică
şi refuzând permanent fixarea într-un prezent
totdeauna nemulţumitor, evreii au preferat
temporalitatea muzicii şi nu spaţialitatea plasticii.
Olivier Revault D'Allones

Absenţa evreilor în istoria plasticii până în veacul XIX este oarecum compensată de prezenţa lor în muzică încă de la începutul istoriei lor. Un popor căruia i s-a poruncit să asculte Cuvântul unicului său Dumnezeu şi să nu se închine nici unui idol era firesc să fie atras mai mult de muzică decât de plastică, mai mult de viaţa interioară decât de cea exterioară, mai mult de morală decât de artă, mai mult de auz decât de văz. Cultivând muzica, evreii nu făceau decât să dezvolte virtuţile expresive ale cuvântului rostit: ton, debit, accent, ritm, intonaţie... Muzica dezvoltă muzicalitatea rostirii. Muzica este arta cea mai apropiată de vorbire: cu un număr finit de note poate crea o infinitate de opere. La început, vorbirea a fost cântată şi cântarea a fost vorbită; vorbirea şi muzica s-au diferenţiat, încetul cu încetul, însă, oricâtă autonomie şi-a câştigat în decursul istoriei, muzica nu a ajuns niciodată independentă de vorbire.

Muzica nu este o reacţie naturală, ci o creaţie culturală, nu este spontană, ci conştientă. Cântatul necuvântătoarelor nu e muzică, ci semnalizare sonoră prin care se propagă informaţia vitală în natură, aşa cum se propagă prin mirosuri sau culori. Muzica se realizează prin "opere".

Scanned with CamScanner

care presupun gândire, un efort creator de selecţie şi compoziţie; ea este o alcătuire, o întocmire, o plăsmuire, o plămadă, prin care compozitorul exprimă atitudinea lui faţă de natură, trăirile lui afective în faţa naturii. Ca şi vorbirea, muzica este o invenţie a omului, o construcţie a puterii lui creatoare. Capabilă de creaţie muzicală nu este decât singura fiinţă cuvântătoare: omul.

Cel puţin patru preconcepţii împiedică înţelegerea legăturii intime dintre vorbire, gândire şi creaţie, fie ştiinţifică, fie artistică. În primul rând, părerea că vorbirea este haina cu care sunt îmbrăcate gândurile pentru a putea fi scoase în lume, şi deci, ca orice haină, poate fi schimbată cu o alta. Apoi, reducerea vorbirii la rostire şi indistincţia dintre structura gramaticală a vorbirii rostite şi cea a vorbirii endo-steno-fonice şi, în sfârşit, minimalizarea unităţii dialectice dintre denotaţia şi conotaţia cuvintelor.

Mai întâi, vorbirea nu este haina gândirii, ci corpul ei; nu există gândire fără vorbire, după cum nu există spirit fără materie. Instrumentul abstractizării şi generalizării, al saltului de la percepţie la concept, este vorbirea. Gândirea se desfăşoară inevitabil prin şi în cuvinte. Faţă de cuvinte, gândirea are o anumită autonomie, care permite exprimarea aceleiaşi idei prin cuvinte diferite, din aceeaşi limbă sau din limbi deosebite. Însă, în nici un moment, gândirea nu este independentă faţă de orice cuvinte. Ideea de "casă" poate fi exprimată şi prin cuvintele "locuinţă" sau "domiciliu", sau "maison", în franceză, "Haus", în germană, "bet", în ebraică, dar ideea de casă nu poate să existe, în nici o clipă, fără nici un cuvânt. Lăsând la o parte faptul că sinonimele nu pot fi decât aproximative: exprimă

Scanned with CamScanner

aceeaşi noţiune, dar nu şi aceeaşi estimaţie. "Casă" este un cuvânt mai cald decât "domiciliu"... "Banul" trimite cu gândul la dregătorul care a bătut moneda, iar "argent" la un metal preţios.

Ceea ce întreţine iluzia că se poate gândi fără cuvinte este şi faptul că, în anumite împrejurări, imaginile şi sunetele care acompaniază vorbirea capătă o importanţă mai mare decât înseşi cuvintele: gesturile surdo-muţilor, sunetele muzicienilor, imaginile pictorilor, simbolurile matematicienilor... Însă, în toate aceste cazuri, se află "în filigran" cuvântul care spune despre ce este vorba. Cuvântul este unitatea contradictorie dintre un semnificant sensibil şi o semnificaţie inteligibilă; primordial este semnificantul verbal. Nici savanţii şi nici artiştii nu lucrează în transă; ei ştiu ce fac. Inspiraţia nu este decât izbucnirea unei soluţii după o îndelungată şi intensă meditaţie, care nu e posibilă fără vorbire.

Putinţa oamenilor de a nu comunica semenilor ceea ce gândesc întreţine şi ea iluzia că vorbirea nu este necesară gândirii. Însă un "logograf" ar putea înregistra ce se petrece în capul unui om în timp ce gândeşte: coardele vocale vibrează, laringele şi limba sunt în mişcare, curenţi bioelectrici îşi intensifică frecvenţa, zona Paul Broca din emisfera stângă a creierului devine mai activă. Merită pomenit că, într-o povestire publicată în 1947, André Maurois întrevede inventarea unui aparat în stare să citească gândurile prin înregistrarea vorbirii interioare care le produce. El scrie că *"limbajul interior al omului care reflectează este un fenomen fizic foarte definit... El se traduce prin mişcări ale limbii şi laringelui, mişcări impercepti-*

Scanned with CamScanner

bile, însă suficiente pentru a da naştere unor unde sonore..." (*La machine à lire les pensées,* Gallimard, 1947, p. 43). Cine poate să spună unde se termină vorbirea şi începe gândirea, unde se termină fiziologia şi începe psihicul?... Este, însă, din ce în ce mai limpede intimitatea legăturii dintre vorbire şi gândire. Confundarea limbajului interior cu însăşi gândirea este determinată şi de faptul că vorbirea nerostită are o structură gramaticală rudimentară în care cuvintele nu au nici declinări, nici conjugări, nici afixe şi se succed vertiginos, cu viteza gândului, lăsând impresia că nici nu există.

Nu e greu de înţeles de ce artiştii cred că gândesc în sunete sau imagini, fără să recurgă la vorbire. Cu atât mai mult, cu cât o operă de artă nu exprimă cu aceeaşi percutanţă întreaga semnificaţie a cuvântului îndrumător, ci, mai ales, conotaţia lui. Orice cuvânt are o denotaţie şi o conotaţie; în denotaţie este formată cunoştinţa care spune despre ce e vorba, iar în conotaţie este cristalizată atitudinea vorbitorului faţă de împrejurarea la care se referă denotaţia. Cuvântul "ploaie" denotează un fenomen natural, dar conotează fie bucuria unui ţăran după o îndelungată perioadă de secetă, fie tristeţea unui poet care vede în ea lacrimile pe care le varsă "materia plângând", ca în faimoasa poezie a lui Bacovia. De asemenea, opera lui Arnold Schönberg, *Moise şi Aron,* denotează relaţia biblică dintre profet şi conducător, dar conotează trăirea dilematică a compozitorului faţă de intransigenţa morală a celui care a primit Tora şi înclinaţia spre concesii a celui care este menit să-i conducă pe evrei în Ţara Făgăduinţei.

Arta nu comunică însuşi sentimentul, ci conotaţia cu-

Scanned with CamScanner

vântului în care a fost transfigurat de gândirea artistului; emoţiile, sentimentele, pasiunile se comunică nemijlocit prin gesturi, mimică, strigăte, gemete... O operă de artă nu comunică trăirea unei emoţii, ci retrăirea ei gândită. O emoţie empirică poate deveni estetică numai după ce artistul a dobândit o anumită distanţă faţă de trăirea ei nemijlocită. Arta este emoţie dominată, Dionisos controlat de Apollo... Altfel, toţi "păţiţii" ar fi artişti. Mai ales că arta nu exprimă numai atitudinea artistului faţă de lumea sa, ci şi faţă de operele create înaintea lui. Artiştii contemporani care exaltă firescul împotriva artificialului, spontaneitatea împotriva conştiinţei, viaţa împotriva moralei, autenticitatea împotriva conformismului şi expun o bicicletă accidentată în locul unui "răsărit de soare" nu fac totdeauna nonartă sau "para-artă", ci "antiartă", adică se ridică împotriva epigonismului, a platitudinii, a convenţionalului. În istoria artei, atitudinea lor este mai importantă decât "opera" pe care au creat-o: atacă sclerozele care împiedică dezvoltarea.

Arta care s-a potrivit cel mai mult credinţei iudaice într-un Dumnezeu invizibil şi în puterea morală a Cuvântului Său a fost muzica. Preocupaţi de înaintarea istorică spre era mesianică şi refuzând permanent fixarea într-un prezent totdeauna nemulţumitor, evreii au preferat temporalitatea muzicii şi nu spaţialitatea plasticii; sunetul aparţine curgerii necontenite a timpului,în vreme ce imaginea este legată de statornicia spaţiului. O dovedeşte şi faptul că succesiunea vertiginoasă a imaginilor transmise de televiziune ne provoacă un disconfort mereu mai supărător. Sunetul vorbirii şi al muzicii a slujit mult mai bine un

Scanned with CamScanner

popor care a trăit mai mult în istorie decât într-o anumită geografie.

Atenţi la rostirea cuvintelor pe care le citeau în fiecare zi în Tora, evreii şi-au dat seama, curând, de rolul pe care poate să-l aibă cântecul în sporirea participării afective a credincioşilor la îndeplinirea ritualurilor. *"Se poate afirma că melodiile creştine din primele veacuri păstrează oarecare urme din ritul ebraic. Astfel, citirea psalmilor biblici: psalmodiile, ca şi cântecele antifonice sau versete cântate de un solist, alternând cu răspunsurile mulţimii, îşi au obârşia în ceremonia ebraică"* (B. Champigneulle, *Istoria muzicii,* Bucureşti, 1942, p. 9). Ochii ne pun în legătură cu lumea exterioară, în vreme ce urechile iau parte la dezvoltarea intelectuală şi afectivă a vieţii noastre interioare. Mihai Ralea spunea, în cursul său de Estetică, din 1942, că *"ochiul exprimă, ochiul revarsă. Pe când urechea e avară, ea prinde aspecte exterioare şi le ţine pentru dânsa; urechea e individuală, legată de persoană, de ceea ce ţine de noi şi de ceea ce nu putem comunica altora. O singură privire reuşeşte, adeseori, să facă înţelese două firi care se privesc. Este rar ca două persoane să se poată înţelege prin ureche!"* (*Prelegeri de estetică,* Bucureşti, 1972, p. 280-281). Numai că rostul urechii omeneşti nu se reduce la receptarea zgomotelor din lumea exterioară, deoarece este intim legată de vorbirea care produce idei comunicabile celorlalţi. Prin privire nu pot fi comunicate idei clare, ci doar stări sufleteşti mai mult sau mai puţin confuze. Simţul cel mai omenesc al omului - singura fiinţă cuvântătoare - este auzul şi nu văzul. Prin auzul cuvintelor ajungem să înţelegem esenţa

Scanned with CamScanner

invizibilă a lumii. În actul lecturii, urechile sunt mai importante decât ochii, deoarece a citi înseamnă a asculta ce ne spun vorbele consemnate prin scris.

Muzica evreiască nu s-a despărţit niciodată de vorbire. Vitregia istoriei lor i-a împiedicat pe evrei să depăşească muzica tradiţională, religioasă, sinagogală şi să dea naştere unor mari compozitori. Abia după emancipare, au apărut mari creatori, ca Mendelssohn, Mahler, Schönberg, Bizet, dar aceştia nu aparţin muzicii evreieşti, ci sunt compozitori austrieci, germani, francezi de origine evreiască.

Chiar şi cea mai autonomă muzică faţă de vorbire, după ce a înaintat de la monodie prin antifonie şi polifonie şi a trecut prin experienţele electronice, aleatorii şi concrete, se reapropie, din când în când, de vorbire, încercând să profite de cuceririle poeziei moderne, aşa cum poezia, prin simbolism, a beneficiat de performanţele muzicii înaintate: Beethoven şi Schiller, Debussy şi Maeterlinck, Mahler şi Klopstock... Este semnificativ că, în momentele de "renaştere naţională", mulţi compozitori se împărtăşesc din valorile stilistice ale limbii materne: Liszt, Musorgski, Enescu... Limba română este destul de aproape de esenţa muzicii când cere unui lăutar să-i "zică din strună". Poate că, în Israel, muzica evreiască să mai poată da ceva remarcabil.

Muzica - cea mai percutantă confirmare că *"arta este dare, nu redare"*, este menită nu să imite natura, ci s-o îmblânzească - a devenit cel mai apropiat aliat al evreilor în efortul lor continuu de a umaniza natura omenească.

(Realitatea evreiască, noiembrie 1997)

Scanned with CamScanner

DE LA SAPIENŢIAL LA TEORETIC

Autorul Ecleziastului este primul filozof al lui Israel.
Jean Bottero

Istoria ideilor începe o dată cu istoria vorbirii. Mai mult decât atât, istoria vorbirii determină istoria ideilor. Ideea vine vorbind. Ideea este efectul nemijlocit cauzat de raportarea unui cuvânt la un fenomen. Antropoidul devine om folosind organe dezvoltate pentru *a asimila* natura - limba, dinţii, buzele, coardele vocale, laringele - pentru a vorbi despre natură, pentru a o cunoaşte şi pentru a *o transforma.* Omul adaugă unor organe prin care celelalte vieţuitoare *se adaptează* la natură o funcţie prin care devine capabil *să adapteze* natura la nevoile lui: *capacitatea de a vorbi.* Prin vorbire, omul începe să adauge naturii, pe care a găsit-o, cultura, pe care o creează. Vorbind, omul izbuteşte să folosească însăşi natura pentru a *o contra-zice.* Fiind singura fiinţă cuvântătoare, omul este singura fiinţă în stare să spună naturii NU, să i se opună, s-o domesticească şi să-i impună rosturi omeneşti. "Inventarea" vorbirii este cel mai mare salt în evoluţia materiei după apariţia vieţii pe pământ. Biblia povesteşte că ţărâna a devenit om din clipa în care Dumnezeu i-a insuflat "Spirit cuvântător" (potrivit originalului aramaic, după cum precizează Gershom Scholem).

Scanned with CamScanner

Este falsă impresia că vorbirea numeşte fenomenele; vorbirea a fost făurită pentru a purta mintea oamenilor *dincolo* de ceea ce cade sub simţuri. Fenomenele sunt *percepute* de simţuri, dar *pricepute* de semnificaţia cuvintelor. Simţurile oglindesc fenomenele, iar ideile reflectă genurile, esenţele, cauzele, legile fenomenelor despre care este vorba. "Fenomen" înseamnă "ceea ce apare", în vreme ce genul nu este accesibil decât gândirii. Când spunem "pom", numim genul căruia îi aparţine fenomenul la care ne referim. Genul nu este sensibil, ci doar inteligibil, deoarece este infinit şi etern: toţi pomii din toată lumea şi din toate timpurile, de pretutindeni şi dintotdeauna, indiferent de roadele pe care le dau, de înălţimea şi grosimea lor, aparţin genului "pom"...

Chiar când e vorba de un fenomen singular ca "Dunărea", numele se referă şi la Dunărea vieneză şi la Dunărea pe care a trecut-o Aurelian când a părăsit Dacia la 271 şi aşa mai departe... Cuvintele nu sunt niciodată nici concrete, nici individuale, ci totdeauna abstracte şi generale.

Din clipa în care este raportat la un fenomen, cuvântul a şi început să producă o idee care îi va reflecta în cele din urmă genul de care aparţine. Însă atâta vreme cât vorbirea a fost monosilabică şi holofrastică, subiectul nu s-a diferenţiat nici de obiect şi nici de predicat, şi ideile au rămas în preajma simţirii, pe prima treaptă de abstracţie şi generalitate. În lumina unor asemenea idei, genurile apăreau ca "duhuri" bune sau rele, cărora oamenii trebuiau să le câştige bunăvoinţa prin ritualuri magice. Constatând că

Scanned with CamScanner

se pot înţelege între ei prin cuvinte, oamenii au încercat să se înţeleagă prin aceleaşi cuvinte şi cu duhurile lucrurilor. Aşa au apărut formulele magice şi ritualurile care comunicau vizual ceea ce cuvintele comunicau auditiv. Cuvintele care cereau duhurilor să grăbească rodirea pomilor erau acompaniate de un dans al femeilor însărcinate pentru a spori claritatea cerinţei. Este semnificativ că şi ritualurile sunt metaforice.

În faza holofrastică a vorbirii, când cuvintele exprimau fraze întregi, ideile nu erau încă generale, ci globale, sincretice: în limba tribului Pitta-Pitta, cuvântul "pi" înseamnă nu un gen, ci "tot ce se mişcă în aer": păsările, bumerangul, fulgerul, luna, stelele, săgeata. Înaintarea vorbirii de la monosilabele holofrastice la propoziţii cu subiect şi predicat deschide ideilor iniţiale, naive şi globale drumul spre concepte diferenţiate şi spre gândirea teoretică. Este interesant că, aşa cum ontogenia repetă aproximativ filogenia, dezvoltarea limbii infantile repetă istoria limbii, însă pe scurt, deoarece copilul învaţă limba pe care o vorbeşte, nu o creează. "Nani" înseamnă şi culcare, şi somn, şi îmbrăcarea pijamalei, şi citirea unei poveşti... Extinderea, adâncirea şi diferenţierea intervenţiei în mersul lucrurilor sporesc puterea creatoare a vorbirii şi înmulţesc metaforele, miturile, legendele, parabolele, fabulele în care încep să se formeze şi să se dezvolte ideile morale ale gândirii sapienţiale. Meta-foră înseamnă transport, transportul ideilor. Înţelepţii nu foloseau o limbă metaforică pentru a spori accesibilitatea şi expresivitatea unor idei care puteau fi exprimate strict logic, pur conceptual, ci *gândeau* prin şi în metafore. În gândirea sapienţială

Scanned with CamScanner

ideile teoretice erau *in statu nascendi*, în curs de formare. Abia după ce energia metaforică a vorbirii a ridicat gândirea până la înălţimea maximei generalităţi, ideile sapienţiale au putut fi exprimate în forme pur logice. Numai după ce ideile filozofice, dezvoltate în gândirea sapienţială, au ajuns să fie exprimate în formele logice ale raţiunii, metaforele şi miturile, care participaseră la formarea lor, au devenit "poetica"; din cognitive au devenit expresive, din etice au devenit estetice, sau, după inspirata distincţie propusă de Lucian Blaga, din "revelatorii" au devenit "plasticizante". Mi se pare anacronică părerea lui Maimonide potrivit căruia metaforele şi miturile au fost folosite de scriitorii Bibliei pentru a înlesni accesul "maselor" la ideile filozofice ale "elitei". Nici înţelepţii iudaismului nu au ajuns la ideile filozofice înainte de întâlnirea lor cu logica grecească, Aristotel a fost primul care a descoperit structura logică a raţiunii şi a izbutit să analizeze conceptul, judecata, silogismul şi demonstraţia. Nimeni până la el nu a reuşit să demonstreze rolul hotărâtor al termenului mediu în desfăşurarea silogismului. Nici Platon! El este primul care a izbutit să se înalţe până la extrema generalitate a categoriilor filozofice; datorită lui, oamenii au devenit capabili să-şi supravegheze corectitudinea gândirii şi să respingă sofismele. Aristotel a ajuns primul să gândească formele logice în puritatea lor şi să poată spune în loc de *"oamenii sunt muritori, Socrate este om, deci Socrate este muritor"*, M este P, S este M, S este P, în care M este termenul mediu, S este subiectul şi P este predicatul. Greşeala lui Maimonide constă în faptul că nu distinge modul *teoretic* în care gândeşte el *cu ajutorul lui Aristotel* şi felul

Scanned with CamScanner

sapienţial în care au gândit înţelepţii Bibliei. Povestirile biblice nu sunt alegorii menite să exprime plastic idei teoretice, ci metafore în care abia se formează ideile teoretice. O povestire apare ca alegorică numai unei gândiri deja teoretice. Gândirea teoretică are nevoie de alegorie pentru a exprima trăirea emoţională a ideilor. În metaforele Bibliei, sensul literal nu e depăşit decât, cel mult, de un îndemn moral.

Celor care au povestit aventurile profetului Iona nu le era încă limpede ideea teologico-filozofică potrivit căreia omul nu poate scăpa de destinul care i-a fost hărăzit, fie de Dumnezeu, fie de genele sale, cum am spune noi astăzi. Este tulburătoare asemănarea dintre "Adonai" şi "A.D.N."... dintre "ce ţi-e scris" şi ce îţi este "înscris" în acizii dezoxiribonucleici din fibra polimerică din cromozomi. De asemenea, în *Cartea lui Iov* era încă în formare ideea ciocnirii dintre valorile umane şi misterul valorilor divine. De aceea a ajuns un înţelept să-l roage pe Dumnezeu ori să-i dea o minte cu care să înţeleagă lumea pe care a făcut-o, ori să facă o lume pe înţelesul lui.

Distanţa dintre ideile naive şi sincretice, produse de vorbire la începuturile ei, şi cele teoretice şi filozofice, create de forţa metaforică a vorbirii, necontenit abstractizantă şi generalizantă, măsoară autonomia crescândă a gândirii faţă de vorbirea pe care se întemeiază. Şi cu cât este mai mare autonomia ei faţă de vorbire, cu atât este mai mare capacitatea ei de a retroacţiona asupra cuvintelor în care şi prin care s-a dezvoltat. Înainte de a deveni categorii filozofice, "timpul" a însemnat "temperatură", mare sau mică, apoi "vreme " bună sau rea (tepor), iar "spaţiul" a însem-

nat "loc de alergare" (spadion, stadion); şi "cosmos" a avut la început înţelesul de "coafură", apoi de "ordine" şi în sfârşit de "ordinea universală"; sensul iniţial n-a rămas decât în cuvântul "cosmetică". De cele mai multe ori, noua idee modifică, mai mult sau mai puţin, cuvântul în care s-a dezvoltat. "Mater", adică "ceea ce naşte", ca pomul care rodeşte sau mama care face copii, a devenit "materie" în general, din care provine totul. Alteori, gândirea sileşte vorbirea să alcătuiască un cuvânt nou din două sau mai multe cuvinte vechi pentru a exprima mai adecvat noua idee. Combinarea "iubirii" cu "înţelepciunea" a dat "filozofie", un cuvânt nou al cărui înţeles depăşeşte şi ideea de iubire şi pe aceea de înţelepciune, însemnând "concepţie despre lume".

Gândirea se ridică de la totemism, prin politeism şi monolatrie, până la monoteismul pur spiritual, de la sapienţial la teoretic, de la înţelepciune la filozofie, datorită energiei metaforice a vorbirii, care înalţă înţelesurile de la minima lor generalitate până la universalitate.

(Adevărul literar şi artistic, 14 aprilie 1998)

Scanned with CamScanner

AUTONOMIA GÂNDIRII

Limbajul nu creează numai posibilitatea raţiunii,
ci dă raţiunii şi primele îndrumări.

Inteligenţa lipsită de limbaj n-ar fi creat cultura
de care se bucură omenirea astăzi.

Abstracţia nu este venită din vreo regiune
transcendentală a raţiunii, ci prin limbaj,
din regiunea intuiţiilor sensibile...
C. Rădulescu-Motru

Problema relaţiei dintre vorbire şi gândire a primit, în decursul istoriei, două răspunsuri fundamentale: gândirea nu depinde de vorbire şi gândirea *nu este decât demersul vorbirii.* Cei mai mulţi cred şi astăzi că vorbirea nu este decât o haină, poate cea mai obişnuită, în care gândirea îşi îmbracă ideile înainte de a le scoate în lume. După părerea lor, se poate gândi şi în imagini, şi în sunete, fără intervenţia vorbirii, ca şi cum plasticianul nu ştie despre ce este *vorba* în imaginile pe care le plăsmuieşte şi nici muzicianul nu ştie despre ce este *vorba* în sunetele pe care le compune. *Vorbele* spun urechii ceea ce ochii plasticianului văd şi tot *vorbele* spun urechii ceea ce aude muzicianul. Numai mâţa nu ştie că ceea ce vede este un... calendar şi numai privighetoarea nu ştie ceea ce "cântă"... Plastica şi muzica sporesc expresivitatea unor cuvinte.

Alţii susţin că a gândi nu este altceva decât a vorbi, că logica aristotelică a unităţii genurilor şi speciilor nu este altceva decât structura de adâncime a limbii greceşti, după cum logica indiană a relaţiei dintre condiţie şi condiţionat este structura de adâncime a limbii sanscrite. Rămâne de explicat cum a apărut logica crisipiană a relaţiei dintre

Scanned with CamScanner

antecedent şi consecvent în epoca elenistă?

De părerea că legile logicii clasice reglementează corectitudinea vorbirii şi nicidecum a gândirii s-a apropiat în filozofia românească Mircea Florian. În concepţia lui, numai vorbirea poate să aibă o activitate creatoare care trebuie controlată; el subliniază în repetate rânduri că *"a gândi nu este o activitate internă de prelucrare, de sinteză sau de analiză, nu este o «operaţie» de unire sau de separare şi cu atât mai puţin este o activitate productivă sau creatoare... a gândi este, sub raport logic, a avea clar sau explicit ceea ce e dat la început obscur, implicit sau învăluit"* (*Curs de logică,* p. 77, 1945-1946). Altfel spus, gândirea scoate la iveală însuşi obiectul, nu produce idei despre el, este o făclie care luminează, nu un foc care prelucrează. În limbajul semioticii contemporane, s-ar putea spune că Mircea Florian consideră semnificantul verbal activ, dar semnificaţia lui pasivă. El explică iluzia "gândirii creatoare" prin trecerea frauduloasă a activităţii verbale pe seama unui inexistent "conţinut de conştiinţă", produs de o trivială metaforă spaţializantă. Nu există un "înăuntru" în care se făuresc idei. Ideile nu se află în conştiinţă aşa cum se află un lucru într-un loc; o idee este însuşi obiectul avut clar, priceput, înţeles. Totuşi, M. Florian nu reuşeşte să depăşească prejudecata care menţine gândirea independentă de vorbire, dar face o concesie complementarismului şi admite că ele se dezvoltă solidar *pari passu*, gândirea rămânând factorul prim şi vorbirea factorul "recesiv".

O examinare atentă a cuvântului sugerează posibilitatea unui al treilea răspuns: gândirea *depinde* de vorbire,

Scanned with CamScanner

dar nu se *confundă* cu vorbirea. Cuvântul este o unitate dinamică între sunetele vorbirii şi înţelesurile gândirii. Fără înţeles, sunetele vorbirii nu devin cuvinte şi fără sunetele vorbirii percepţiile şi emoţiile nu devin înţelesuri. Mimarea unei "propoziţii" ca "unchiul logaritmului a mâncat o simfonie" nu este vorbire, ci înşirare de sunete articulate, care au doar aparenţa unei propoziţii. Nu există vorbire fără gândire şi nici gândire fără vorbire, dar vorbirea este determi*nantă,* iar gândirea determi*nată.* Vorbirea determină atât ivirea gândirii, cât şi crescânda ei autonomie, care îi permite să se întoarcă asupra vorbirii şi s-o dezvolte pentru a deveni aptă să exprime idei noi.

●

Înţelegerea unităţii dinamice dintre vorbire şi gândire se izbeşte însă de o seamă de prejudecăţi, adânc înrădăcinate. Cea mai stânjenitoare dintre ele este părerea că vorbirea a apărut pentru a comunica idei gata formate. Însă, deşi s-a ivit din nevoia imperioasă de a comunica, comunicarea unei idei participă nemijlocit şi la formarea ei; comunicarea şi formarea ideilor aparţin aceluiaşi demers. Cu toate că *determinantă* este comunicarea, iar formarea ideilor este *determinată,* ele sunt sincronice, nu diacronice, comunicarea nu este *anterioară* formării ideilor, ci *simultană* cu ea. Înainte de vorbire nu există decât percepţii, emoţii, atenţie, amintiri, reprezentări. Nici o reacţie psihică nu ajunge idee fără intervenţia vorbirii. O stare de spirit devine idee numai în şi prin vorbire. Cuvintele nu sunt hainele gândurilor, ci trupul lor.

Scanned with CamScanner

De asemenea, trebuie depăşită prejudecata care confundă vorbirea cu rostirea. Omul este o fiinţă cuvântătoare şi nu tace nici atunci când nu rosteşte. Oricine se poate abţine să rostească vorbirea cu care gândeşte. Omul tace doar atunci când nu mai gândeşte. Şi muţii sunt fiinţe cuvântătoare, dar, din pricina unei anomalii a organului fonator, nu pot rosti. Dacă n-ar vorbi, n-ar putea nici să comunice prin semne şi nici să citească; a citi înseamnă a vorbi din nou, a *re*produce, vorbirea scriitorului.

Reducerea vorbirii la rostire este pricinuită de diferenţa dintre ritmul de desfăşurare a rostirii şi viteza vorbirii endo-steno-fonice; având o gramatică prescurtată, preponderent predicativă, fără afixe, prepoziţii, conjuncţii, vorbirea "pentru sine" este "iute ca gândul". Însă vorbirea nerostită nu este mai puţin verbală, ci doar de o materialitate mai scăzută: minimă vibraţie a coardelor vocale, o uşoară descărcare a unor curenţi bioelectrici, o mai mică intensitate a activităţii din emisfera stângă a encefalului (zona Paul Broca). A păstra tăcerea nu este, de fapt, decât a păstra liniştea; tăcerea se opune vorbirii, iar liniştea se opune gălăgiei. Omului nu i se poate impune tăcerea, ci doar muţenia.

În sfârşit, mai trebuie înlăturată şi preconcepţia care identifică secundul cu secundarul şi neagă posibilitatea ivirii superiorului din inferior. Chiar dacă materia este primordială şi spiritul secund, spiritul este superior materiei, de vreme ce materia nu începe să devină conştientă de ea însăşi decât după ce a atins cea mai înaltă treaptă a dezvoltării ei: spiritualitatea. Spiritul este superior materiei, deşi fără materie nu există spirit decât în cer. Şi chiar în cer

Scanned with CamScanner

omul este *ţărână* însufleţită, *materie* spiritualizată...

Tot aşa, deşi secundă faţă de vorbire, gândirea este superioară vorbirii, deoarece vorbirea nu devine conştientă de elementele, structura şi legile ei de dezvoltare decât în conul de lumină al gândirii. Vorbirea despre vorbire - metalimbajul - trece neapărat prin gândire. Cei ce contestă gândirii superioritatea faţă de vorbire vor să ferească gândirea de "cucuiele" pe care şi le face ori de câte ori încearcă să depăşească limitele vorbirii. Ei reduc astfel rostul gândirii la o treabă de organizare a experienţei şi de evitare a falselor probleme de metafizică, etică şi estetică. Pe de altă parte, cei ce neagă dependenţa gândirii de vorbire vor să elibereze gândirea de constrângerile banalităţilor încremenite în fiecare limbă. Ca şi cum păsările ar zbura mai lesne fără rezistenţa aerului... Au trecut mai bine de două sute de ani de când Rabi Nahman din Braţlav spunea că *"toate gândurile omului sunt mişcări vorbitoare, chiar dacă el nu ştie acest lucru"* (Martin Buber, *Povestirile Rabinului Nahman,* Ed. Hasefer, 1998, p 41).

●

Activitatea autonomă şi superioară a gândirii faţă de vorbire se întemeiază tot pe vorbire. Autonomia gândirii nu ajunge niciodată la independenţă faţă de vorbire, oricât de mult ar creşte. Vorbirea participă la toate demersurile gândirii. Trecerea de la confuzia unor stări sufleteşti la claritatea unor idei este totdeauna mijlocită de vorbire; ideea este semnificaţia unei vorbe. Numai o fiinţă cuvântătoare se poate înălţa de la confuz la clar. A gândi înseam-

Scanned with CamScanner

nă, înainte de toate, a distinge. În acest sens trebuie înţeleasă faimoasa remarcă a lui Norbert Wiener cu privire la imposibilitatea unui computer de a ajunge să "gândească" mai bine decât omul. O confuzie în programare blochează computerul. El nu vorbeşte şi nici nu gândeşte, ci *funcţionează* doar cu semnele *materiale* ale vorbirii - sunete şi imagini - care sunt semnificanţi numai pentru o minte omenească. Gândirea poate folosi computerul aşa cum foloseşte sunetele vorbirii şi literele, cifrele sau figurile scrierii. Computerul este o unealtă, şi nu un înlocuitor. Se poate vorbi doar de "inteligenţă artificială", şi nicidecum de "intelect artificial"... Computerul nu funcţionează cu idei, ci cu componenţi fizici. Crearea ideilor este un act strict uman, profund individual, la care societatea participă prin limbă şi cultură. Numai oamenii pot să dea mai mult decât primesc.

Putinţa gândirii de a se ridica de la minima generalitate spre universalitate se datorează energiei metaforice a vorbirii de care se foloseşte pentru a urca gândurile pe trepte mereu mai înalte de abstracţie şi generalitate. "Concipio" - format din "cum" şi "capio" - a însemnat la început "a aduna" sau "a strânge laolaltă" roade de pe câmp şi mai târziu a ajuns să însemne a aduna notele definitorii ale unui gen de lucruri: conceptul.

Premisele şi concluziile inducţiilor şi deducţiilor - operaţii fundamentale ale gândirii - sunt judecăţi formate în propoziţii. Când, după o îndelungată traversare a unui ocean, cineva strigă "pământ!", el pronunţă doar predicatul concluziei unui silogism identificator, desfăşurat vertiginos în mintea sa; în vorbirea rostită pentru ceilalţi, el sună

Scanned with CamScanner

astfel: orice întindere de uscat este pământ, ceea ce se vede este o întindere de uscat, ceea ce se vede este *pământ.* De bucurie, el a rostit numai predicatul vorbirii "interioare" în care a gândit. Gândirea cumulează şi concentrează într-o singură idee semnificaţiile exprimate succesiv de rostirea discursivă a vorbirii. L.S. Vâgotski subliniază că *"ceea ce se cuprinde în idee simultan, în limbaj se desfăşoară succesiv"* (*Opere psihologice alese,* vol. II, 1972, p. 302). În vreme ce vorbirea se desfăşoară liniar şi succesiv - în timp, când este rostită, şi în spaţiu, dacă este scrisă, - gândirea se dezvoltă aspaţial şi atemporal; ea nu aparţine nici spaţiului, nici timpului spaţiat în ceasornice, ci duratei, în sensul bergsonian al conceptului; în vorbire, rostită sau scrisă, fiecare cuvânt rămâne în urma următorului, în gândire, gândurile se acumulează, se adună, se completează, se concentrează. Articularea vorbirii în foneme, moneme, sintagme, discursuri dă gândirii posibilitatea să strângă conceptele în judecăţi, silogisme, demonstraţii şi să înţeleagă lumea mai adânc şi mai clar. Să nu se treacă uşor peste faptul că *sunetele* vorbirii sunt sensibile şi pot fi *per*cepute şi de animale, în vreme ce fonemele sunt inteligibile şi nu pot fi *pri*cepute decât de oameni. Gândirea se sprijină pe constanţa fonemelor, şi nu pe variabilitatea sunetelor. Necuvântătoarele reacţionează la sunete, în vreme ce fonemele permit omului să dialogheze, să răspundă, să întrebe, să nege. În lumea necuvântătoarelor informaţia se propagă de la unele la altele. Oamenii se înţeleg între ei deoarece fonemele sunt aceleaşi, în ciuda faptului că sunetele vorbirii variază de la vorbitor la vorbitor şi chiar de la o stare la alta a aceluiaşi vorbitor. Stabilitatea şi numărul limitat de fo-

Scanned with CamScanner

neme - câteva zeci - îngăduie vorbirii nelimitate combinaţii şi gândirii o continuă înnoire şi aprofundare.

Dar mai ales două tendinţe ale limbii provoacă mereu reacţia gândirii: conservatorismul, sub constrângerea lui "aşa Se spune", şi hipertrofierea denotaţiilor în care se structurează cunoaşterea, în dauna conotaţiilor în care se cristalizează atitudinile apreciative.

Fiind pentru majoritatea oamenilor aproape numai un mijloc de comunicare, limba ajunge să fie din ce în ce mai puţin folosită la făurirea unor idei noi şi din ce în ce mai mult lăsată să circule netulburată prin graiul vorbitorilor. Necultivată, limba este din ce în ce mai năpădită de platitudini, de stereotipii, de expresii "consacrate", devenind o frână a gândirii. Numai cultivarea spiritului critic mai poate contracara această tendinţă. Şi totuşi vorbim ca înainte de Copernic, deşi gândim ca el: spunem în fiecare dimineaţă că "răsare soarele", cu toate că ştim de mult că *noi* ne învârtim în jurul soarelui... Gândirea trebuie să redea vorbirii rolul ei în transformarea noilor experienţe în idei inedite.

În vreme ce, la începuturile istoriei, limba era precumpănitor conotativă, deoarece oamenii se aflau în continuă alertă, treptat, progresul cunoaşterii şi formarea unei categorii de gânditori au dus la creşterea denotaţiei şi scăderea conotaţiei, la raţionalism şi la întemeierea logicii. Artiştilor le-a revenit mereu sarcina să contracareze unidimensionalizarea scientistă prin trăirea emoţională şi morală a teoriilor, să restabilească echilibrul dintre adevăr, bine şi frumos. Rostul gândirii nu este numai să înmulţească cunoştinţele, ci şi să sporească viaţa afectivă. Gândirea

Scanned with CamScanner

ajunge la universalitatea ideilor cu ajutorul unor metafore "revelatorii" şi le particularizează cu ajutorul unor metafore "plasticizante". Cuvântul "ploaie" are aceeaşi denotaţie pentru toată lumea, dar conotaţiile lui diferă de la poet la poet; când plouă, Bacovia "aude materia plângând", iar Arghezi "ascultă năduşeala nopţii curgând pe geamuri"; primul simte o tristeţe metafizică, iar celălalt, o apropiere telurică de natură. O anumită conotaţie are cuvântul ploaie în mintea unui ţăran în timp de secetă şi o alta în mintea unui localnic în plină inundaţie.

Încă o dovadă a autonomiei pe care o dobândeşte gândirea faţă de vorbire este şi "scăpătarea" unor cuvinte, degradarea lor de la respectabil la dispreţ. "Fariseu" însemna în vechea Iudee un partid politico-religios al clasei de mijloc care cerea respectarea cu stricteţe a ritualurilor; astăzi înseamnă "ipocrit". "Cabala" însemna în limba aramaică "tradiţie", iar mai târziu interpretarea mistică a Torei; a ajuns să însemne "uneltire". "A petrece" însemna în trecut "a desfăşura" sau "a parcurge" sau chiar "a înfăşura"; se spunea că şi-a petrecut un brâu peste cămaşă; a ajuns să însemne "a chefui". Prin "Domn" se înţelegea conducătorul ţării, astăzi oricine este domn.

Apare destul de limpede că între gândire şi vorbire există o altfel de relaţie decât între cele două pagini ale aceleiaşi foi. Faţă de vorbire, gândirea are un joc care îi permite să-şi îndeplinească propriile sale operaţii, dar nu independent de vorbire, ci cu ajutorul ei.

Cea mai mare performanţă a gândirii constă însă în capacitatea ei de a depăşi logica elementară a contrariilor *constituite* printr-o logică dialectică a *constituirii* contrari-

Scanned with CamScanner

ilor, de a înţelege că mişcarea înseamnă a fi şi a nu fi în acelaşi loc şi în acelaşi timp. În vorbire, contrariile se succed; în gândirea dialectică ele sunt simultane. Microobiectul este şi undă, şi corpuscul, chiar dacă cunoaşterea lor este alternativă, complementară. Gândirea dialectică nu afirmă că microobiectul *este* şi *nu este* undă şi nici că *este* şi *nu este* corpuscul, ci că *este* şi undă, şi corpuscul; opoziţia este *între predicate,* şi nu în copulă; copula exprimă *unitatea* opuşilor în constituire, *coincidentia oppositorum.* Gândirea dialectică nu abandonează logica tradiţională, ci o depăşeşte, sprijinindu-se pe ea. Nerespectarea logicii aristotelice prăbuşeşte logica hegeliană în sofistică. Paradoxurile sofiştilor nu sunt sofisme, ci antinomii sau aporii, deoarece ele sunt sortite nu să înşele, ci să semnaleze gândirii că logica stabilităţii trebuie completată cu o logică a devenirii. Afirmaţia că Ahile, cel iute de picior, nu va ajunge niciodată broasca ţestoasă pornită înaintea lui se bazează pe reducerea mişcării la discontinuitate, în vreme ce mişcarea înseamnă a fi şi a nu fi în acelaşi loc. Iluzorie este imobilitatea lui Zenon, nu mişcarea lui Heraclit.

●

În sfârşit, nu va prisosi o examinare a principalelor argumente cu care se susţine independenţa gândirii faţă de vorbire; posibilitatea traducerii, a minciunii şi a găsirii şi chiar a făuririi unor cuvinte pentru idei noi.

Trecerea ideilor dintr-o limbă într-alta fără să compromită înţelegerea dintre vorbitori este socotită, îndeobşte, ca o dovadă suficientă a independenţei pe care o are

Scanned with CamScanner

gândirea faţă de vorbire. Însă dependenţa gândirii de vorbire nu înseamnă că fiecare idee este "lipită" de un *anumit* cuvânt, ci că nici o idee nu există independent de *orice* cuvânt. Nici un moment nu există idei "între cuvinte", într-un "gol verbal". Înainte de a fi trecută într-un alt cuvânt, ideea se află în cuvântul care o exprima până atunci. Înainte de vorbire nu poate să existe decât inteligenţă; intelectul nu poate să existe fără cuvinte. Inteligenţă pot să aibă şi necuvântătoarele; intelect nu au decât oamenii. Inteligenţa este capacitatea de a reacţiona prompt şi adecvat la schimbările mediului, intelectul este capacitatea de a structura şi de a dezvolta formele logice ale gândirii şi cunoaşterii. Prin inteligenţă, vieţuitoarele *se adaptează* la mediu; prin intelect, oamenii *adaptează* mediul la intenţiile lor. Inteligenţii sunt mai mulţi decât intelectualii.

Însă, deşi crescândă, autonomia gândirii îşi are neputinţele ei. În idiotisme e vecină cu zero. În general, nu întreaga idee este traductibilă; numai denotaţiile - conceptele - trec dintr-o limbă într-alta fără pierderi semantice; conotaţiile - atitudinea naţională şi personală faţă de realităţile denotate - nu sunt traductibile, ci doar echivalabile. Tradus în limba germană, cuvântul "cercetare" îşi pierde conotaţia românească şi capătă o conotaţie nemţească; "a da târcoale iscoditoare" devine "a căuta ceea ce se află dedesubt", "untersuchen". Cuvântul ebraic "Tora" este tradus de obicei prin "Lege", pierzându-se vechea conotaţie de "călăuză", de "îndrumare"; o conotaţie activă este înlocuită cu una statică. În sinonime numai denotaţiile sunt aceleaşi.

Scanned with CamScanner

Conotaţiile sunt şi mai dependente de o anumită limbă. De aceea, traducerea lor este un act de creaţie.

Un alt argument prin care se contestă dependenţa gândirii de vorbire este putinţa de a minţi. Numai că a minţi nu înseamnă a gândi una şi a spune alta, ci a rosti cuvântul cu care s-a născocit minciuna şi a ascunde cuvântul care exprimă adevărul. Minciuna este la fel de dependentă de vorbire ca şi adevărul. Fără adevăr nu există minciună; minciuna ascunde totdeauna un adevăr, spre deosebire de eroare, care îl caută. De aceea, minciuna este pedepsită de morală, în vreme ce eroarea este înlăturată de progresul cunoaşterii. Minciuna este un păcat, în vreme ce eroarea este un eşec. Nu cuvintele sunt mincinoase, false sau adevărate, ci ideile pe care le exprimă.

Împotriva relaţiei de dependenţă dintre gândire şi vorbire se mai aduce argumentul libertăţii pe care o are gândirea de a căuta un cuvânt nou pentru o nouă idee zămislită de ea fără concursul vorbirii. Se ignoră că noua idee este un înţeles nou al unui vechi cuvânt, alături de care gândirea vrea să pună un nou cuvânt distinct şi neconcurabil în mintea oamenilor. Când, în limba română, s-a ivit nevoia de a distinge "ceea ce se adresează ochilor" de "ceea ce îţi ia ochii" a apărut, împrumutat din franceză, cuvântul "spectacular" alături de "spectaculos". Din păcate, mulţi continuă să le confunde. Nici în acest caz, noua idee nu aşteaptă într-un vid verbal găsirea cuvântului în stare s-o exprime limpede. Retroacţia gândirii asupra vorbirii apare clar şi în soluţia găsită de un filozof francez de a forţa limba sa pentru a distinge "gândurile" de "gândire";

Scanned with CamScanner

a numit gândirea "*la* pensée" şi gândurile "*les* pensées". Neavând la îndemână posibilitatea limbii române de a substantiviza infinitivul lung al verbului, şi-a dat seama că singularul generalizează şi pluralul particularizează. Gândirea este activitatea prin care mintea organizează gândurile şi făureşte gânduri noi.

●

Autonomia gândirii este, astăzi, ameninţată cum nu a mai fost niciodată în decursul istoriei. Dezvoltarea explozivă a imaginii în detrimentul cuvântului excită sensibilitatea şi adoarme sau cel puţin leneveşte gândirea. Imaginea e adezivă, cuvântul, ţinând la distanţă obiectul de subiect, stimulează spiritul critic. Masificarea mulţimilor prin noile mijloace de comunicare tinde să resălbăticească, să retribalizeze, să întoarcă omenirea la natură, de data aceasta înarmată nu cu bâte, ci cu bombe nucleare. Nu este nimic mai primejdios decât un şir de zerouri căruia i se pune în frunte un 1. Acestei tendinţe catastrofale nu i se pot opune decât cultivarea cuvântului şi a dialogului şi repunerea tuturor mijloacelor sub controlul critic al gândirii. Masa este un monstru al veacului XX, cu nenumărate picioare şi fără nici un cap; dar când i se pune un cap, devine năprasnică şi nu mai poate fi domolită decât treptat prin individualizare, diferenţiere şi educaţie permanentă. Redresarea spirituală a devenit mai urgentă chiar decât redresarea economică.

(Adevărul literar şi artistic, 16 iunie 1998)

Scanned with CamScanner

ROSTUL ŞI ILUZIILE NEGAŢIEI

Teama revelă Nimicul.
Heidegger

Dacă persist aici jos, este pentru că oroarea mea de această lume este insuficientă şi incomplet sinceră.
Cioran

Existenţa şi Neantul coexistă, nu se succed.
M. Florian

Negaţia este izvorul spiritului uman. Din clipa în care a izbutit să se înalţe de la strigătul nearticulat la articularea primei vorbe, antropoidul a devenit om, lumea a devenit *obiect* al cunoaşterii, iar prima fiinţă cuvântătoare a devenit *subiect* cunoscător. Nemulţumit cu ceea ce îi oferea obiectul, subiectul a început să-l lucreze pentru a şi-l face din ce în ce mai prielnic. Omul a adăugat adaptării la natură, adaptarea naturii la nevoile sale. Biblia însăşi povesteşte că istoria omului e inaugurată printr-o răzvrătire; încălcarea poruncii de a se mulţumi cu pomul vieţii şi de a ocoli pomul cunoaşterii.

Căderea omului din eternitate în istorie este provocată de libertatea primei fiinţe în stare să spună "Nu!". Istoria începe cu diferenţierea timpului în trecut, prezent şi viitor, cu opoziţia creatoare dintre om şi natură. Numai omul i se poate opune consecvent tendinţei *entropice* a naturii de a uniformiza prin dezorganizare tot ceea ce produce spontan evoluţia materiei; însă capacitatea lui de a reorganiza şi diferenţia mediul său înconjurător nu poate opri entropia continuă; victoriile lui *neg*-entropice, oricât de durabile ar fi, sunt locale şi vremelnice.

Scanned with CamScanner

Faţă în faţă cu natura pe care se străduieşte s-o pună în slujba lui, dar căreia trebuie să i se supună "teoretic" pentru ca s-o poată supune practic, omul se dedublează, inevitabil, în simţire şi gândire, în făuritor de mijloace mereu mai perfecţionate şi de scopuri mereu mai îndrăzneţe, scoţând, astfel, la iveală dualitatea lucrurilor asupra cărora acţionează: fenomen şi esenţă, întâmplare şi necesitate, efect şi cauză, real şi posibil... Oamenii devin din ce în ce mai eficienţi pe măsură ce capătă deprinderea să parcurgă mai repede distanţa dintre ceea ce pot percepe şi ceea ce trebuie să priceapă: esenţa fenomenelor, cauza unui efect, posibilităţile unei realităţi...

La un moment dat, gândirea atinge concepte de extremă generalitate depăşind logica elementară care se opreşte la tautologia "non-existenţa nu există" şi interzice afirmarea a două predicate contradictorii: un fruct este *ori* o piersică *ori* altceva, în vreme ce "lumea este şi existentă şi nonexistentă": cele două predicate *contradictorii,* deoarece a treia posibilitate nu există, *interdependente,* deoarece nu există unul fără celălalt şi *asimetrice* deoarece unul este primordial, iar celălalt secund, sunt afirmate, inevitabil, despre acelaşi subiect. Non-existenţa nu înseamnă nimic altceva decât negarea existenţei împreună cu care formează unitatea autodinamică a lumii. Conceptul de "non-existenţă" nu are un sens *referenţial,* deoarece referentul nu există, ci doar un sens *diferenţial,* în opoziţie cu existenţa. Izolarea ei de existenţă transformă non-existenţa într-o entitate de sine stătătoare, într-un mit, într-o iluzie.

Scanned with CamScanner

Moartea apare şi dispare o dată cu viaţa pe care o neagă. Despărţirea unei negaţii categoriale de ceea ce neagă duce la o idee care nu se mai referă la nimic, ci exprimă o stare emoţională. Ideea de "Neant" nu are nici o denotaţie, ci doar o intensă conotaţie. Iluziile negaţiilor categoriale provin dintr-o greşeală de logică impulsionată de o puternică afectivitate: despicarea a ceea ce numea Nicolaus Cusanus *coincidentia oppositorum,* determinată de dorinţa veşnic fierbinte a oamenilor de a scăpa de vremelnic, de efemer, de relativ, de moarte şi de a se instala definitiv în eternitate, în absolut, la capătul istoriei. "Absolut" înseamnă "dezlegat", iar "relativ" înseamnă "legat". Nu există un efort moral mai greu de susţinut decât asumarea vremelniciei noastre existenţiale. Termenul "efemer" este peiorativ în mai toate limbile. De aici permanenţa idealului nostru paradoxal de a opri mişcarea, de a suspenda drumul fiecăruia dintre noi spre moarte. Imortalitatea este idealul muritorilor, deşi nemuritor înseamnă neviu. Toate categoriile teologice şi filozofice au aceeaşi ţintă: *Anularea Limitei.* Este semnificativ că teologia apofatică, negativă, trasează calea spre înţelegerea lui Dumnezeu prin definiţii negative. Va mai trece multă vreme până când omenirea va înţelege că nu există o limită eternă, *de nedepăşit,* dar etern va exista o limită de *depăşit.*

●

În filozofia contemporană, Henri Bergson şi Mircea Florian s-au aplecat şi ei asupra "golului referenţial" al categoriilor negative izolate de ceea ce neagă. Ce înseamnă

Scanned with CamScanner

Răul altceva decât negarea Binelui? Bergson scrie că *"ideea neantului absolut, în sensul unei aboliri totale, este o idee care se distruge pe ea însăşi, o pseudo-idee, un simplu cuvânt"* (*L'évolution créatrice,* Alcan, 1932, p. 307). Mai departe precizează că *"Ideea unei «aboliri totale» este la fel de absurdă ca aceea a unui cerc pătrat"* (ibid). Bergson întrezăreşte însă deosebirea dintre denotaţia zero şi conotaţia vie din cuvântul "neant" când scrie că *"viaţa noastră se petrece astfel în a umple vidurile pe care inteligenţa le concepe sub influenţa extra-intelectuală a dorinţei şi regretului, sub presiunea necesităţilor vitale..."* (Ibid. p. 322). În concepţia lui o negaţie nu se referă la *lipsa* unui lucru, ci la *lucrul* care lipseşte. Negaţia neagă o afirmaţie. *"În acest sens, negaţia are un caracter pedagogic şi social"* (Ibid. p. 319). Ceea ce respinge Bergson este emanciparea negaţiei de sub dominaţia afirmaţiei. *"În zadar se atribuie negaţiei puterea de a crea idei* sui generis, *simetrice cu cele pe care le creează afirmaţia şi care sunt dirijate în sens contrar"* (Ibid. p. 313). Majoritatea negaţiilor curente sunt eufemisme pentru a evita o afirmaţie mai brutală: nesincer în loc de ipocrit, sau hiperbolă, ca "nemărginită durere". Gândirea lipsei nu poate fi decât lipsa gândirii.

În monumentala sa lucrare *Recesivitatea, ca structură a lumii*, Mircea Florian ajunge la câteva concluzii foarte aproape de dialectică: existenţa şi non-existenţa formează o *coincidentia oppositorum*, existenţa este dominantă, iar non-existenţa este recesivă, non-existenţa participă la toate formele de mişcare ale existenţei: fizică, bio-

Scanned with CamScanner

logică, socială, intelectuală, non-existenţa absolută este o idee care se autoanulează.

După ce critică obsesia neantului în antologia existenţialismului, M. Florian se declară alarmat *"că ideea de neant, mai mult ca alte idei recesive, tinde spre răsturnarea apocaliptică a raportului recesiv...* (p. 343). *Ca să se menţină, ideea de neant este silită să accepte anumite determinări pozitive". "Însuşi neantul, când devine pozitiv, ca în asimilarea neantului cu Dumnezeu la mistici sau ca asimilarea nirvanei cu beatitudinea pură, cu liniştea suverană, cu insensibilitatea şi moartea dorinţelor, este aşezat pe treapta cea mai înaltă a valorilor"* (Ibid. p. 358).

Cea mai strălucită filozofie a negativităţii, după *Ecleziastul*, poate fi culeasă din miile de aforisme răspândite de Cioran în numeroasele sale cărţi. În concepţia lui, dincolo de orice logică şi ontologie, lumea aceasta este exclusiv negativă, nu e flancată nici de Paradis, nici de neant, iar dacă ar exista un Dumnezeu, El ar fi Diavolul. Viaţa noastră nu este decât un capriciu nefericit al existenţei, ea nu este non-existenţă, ci existenţă negativă, care nu neagă decât năzuinţele noastre imposibile şi de care ne ajută să ne dăm seama deziluziile, dezgustul şi deznădejdea noastră continuă. Singura salvare radicală este *sinuciderea,* iar dacă nu eşti încă destul de pregătit pentru a o face, nu poţi supravieţui decât transformând mereu neputinţele în opere de artă; nu se poate opune lipsei de sens decât "stilul", expresia personală a distanţării faţă de nimicnicia acestei lumi.

Revelatorii sunt şi aforismele din *Caietele* scrise între 1957-1972, publicate în 1997. Iată câteva: *"Viaţa nu*

Scanned with CamScanner

este decât o digresiune *a materiei" (Cahiers,* Gallimard, p. 120). *"Ideea de destin este o idee de bolnav"* (Ibid. p. 91). *"Nulitatea de aici şi inexistenţa de aiurea... strivit de două certitudini"* (p. 66). *"Toate scrierile mele nu sunt în ultimă instanţă decât exerciţii de anti-utopie"* (p. 37). La p. 101 îşi aminteşte cu plăcere că în 1937 a publicat în revista *Vremea* un articol intitulat *Nimic n-a fost niciodată.* Nimeni n-a strigat un asemenea "NU" lumii în care trăim.

Este greu, în toiul actualelor ciocniri de idei, când acuitatea polemicilor îi împinge pe participanţii la discuţii ba spre o extremă, ba spre cealaltă, să se înţeleagă că trebuie păstrată aceeaşi distanţă şi faţă de optimismul necritic al lui Leibniz şi faţă de pesimismul hipercritic al lui Cioran. Este adevărat că efemeritatea nu ne îngăduie să facem orice, dar ne permite să facem din ce în ce mai mult: nu totul, dar nici nimic. Menirea omului este să creeze necontenit şi să dea astfel un sens, fie şi vremelnic, lumii noastre lipsite de sens. Lumea aceasta nu e făcută pe măsura omului, dar, încetul cu încetul, omul o poate face pe măsura lui. Cu condiţia ca stăpânirea naturii să rămână permanent sub controlul critic al stăpânirii de sine.

(Adevărul literar şi artistic, 1 septembrie 1998)

Scanned with CamScanner

DE LA MUNCĂ LA CREAŢIE

Nu se poate spiritualiza (de fapt salva) această lume
fără o întoarcere la individ, fără un efort
asupra lui însuşi, pornit de la omul interior.
Georges Friedmann

Una din cele mai grele probleme ale mileniului următor va fi ocuparea adecvată a timpului eliberat de sub constrângerile limitative ale muncii. Înţelesul cuvintelor timp liber, răgaz, zăbavă, loisir este mai mult negativ; înseamnă "non-muncă". Dar care va trebui să fie conţinutul lor pozitiv, activ? Însăşi istoria ne sugerează răspunsul: dezvoltarea individualităţii creatoare. De mii de ani, istoria înaintează - cu poticniri, cu abateri, cu regrese - spre diferenţierea societăţii în individualităţi mereu mai distincte, mai originale, mai inventive, mai capabile de creaţie. Munca este o activitate *colectivă* reglementată coercitiv de factori exteriori participanţilor, în vreme ce creaţia este o activitate *individuală,* determinată de imbolduri lăuntrice, inovatoare. Colectivă nu poate fi decât producţia; creaţia, care constă, în primul rând, în ridicarea de la trăire la gândire, de la experienţă la idee, nu poate fi decât profund şi exclusiv individuală. Ca tot ce face omul – "ţărână însufleţită" – orice activitate umană este şi fizică şi psihică, dar în actul muncii, psihicul este subordonat fizicului, în vreme ce în actul creator este invers. *"Muncitorul este silit doar să deprindă o serie de gesturi foarte elementare şi să*

Scanned with CamScanner

le repete. Spiritul, printr-un soi de inerţie, tinde să păşească în urma activităţii sale" (Georges Friedmann, *Où va le travail humain?*, Paris, Gallimard, 1963, p. 271). Însă timpul eliberat de sub rutina muncii nu este decât o condiţie a activităţii creatoare, *"Loisirul nu este numai timp, ci însăşi condiţia unei dezvoltări personale, umane"* (ibidem, p. 277). Este remarcabil că Marx a întrezărit posibilitatea unei societăţi a loisirului *"când munca nu va mai fi numai un mijloc de existenţă, ci va fi devenit ea însăşi prima nevoie vitală, când o dată cu dezvoltarea multilaterală a indivizilor, vor fi sporit şi forţele de producţie, iar toate izvoarele avuţiei colective vor ţâşni mai bogat..."* (Karl Marx, *Critica programului de la Gotha,* Bucureşti, 1955, p. 17). După un veac şi jumătate de la "visul" lui Marx, împuţinarea muncitorilor, trecerea operaţiilor automatizabile ale muncii pe seama roboţilor şi o potrivită reorganizare a societăţii în noile condiţii tehnice ne îngăduie să ne gândim la un moment al istoriei în care munca va ceda în faţa loisirului şi omul va coincide din ce în ce mai mult cu destinul său de unică fiinţă creatoare. Este oare acest ideal utopic? Evident, de vreme ce este ideal nu este real. Dar nu este o "utopie". Utopia visează o societate optimă şi perfectă, în timp ce idealul propune o societate superioară şi mereu perfectibilă. Idealul nu este real de vreme ce este ideal, dar este realizabil. Realismul nu înseamnă împăcarea cu realitatea, ci cunoaşterea realităţii pentru a fi capabil s-o ameliorezi. Utopia este irealizabilă, deoarece perfecţiunea nu este omenească, însă un ideal întemeiat pe tendinţele şi posibilităţile realităţii este realizabil şi merită să te zbaţi pentru el.

Scanned with CamScanner

Pentru ca să poată ajunge la o societate a creativităţii, omenirea a fost silită să muncească din greu multe mii de ani. Este adevărat că răgazul este străvechi, dar foarte puţini au avut parte de el până acum. Perfecţionarea uneltelor a dus, la un moment dat, la apariţia prisosului, dar şi la apariţia acaparatorilor lui; prisosul este ceea ce rămânea după ce oamenii s-au hrănit suficient pentru a-şi reface forţa de muncă, iar ceea ce rămânea a ajuns să fie însuşit de un grup restrâns, care a izbutit să se ridice, prin capacităţi deosebite, deasupra celorlalţi. Societatea s-a împărţit astfel într-o majoritate care muncea şi o minoritate care a dobândit răgazul necesar pentru a gândi şi deci pentru a găsi cea mai potrivită modalitate de organizare a muncii, de reglementare a convieţuirii, de stabilire a ritualurilor prin care încercau să capteze bunăvoinţa "spiritelor", de conducere a luptei cu vrăjmaşii. Sporirea prisosului a sporit şi răgazul, iar sporirea răgazului a prilejuit inventarea unor noi mijloace de dezvoltare materială şi spirituală a comunităţii. A trecut însă multă vreme până când, din rândurile privilegiaţilor, s-au format creatori de opere ştiinţifice, artistice şi morale, care au îmbogăţit cultura şi au contribuit la dezvoltarea multidimensională a oamenilor. Milenii multe "elita" a trăit sub presiunea nevoilor urgente ale comunităţii. Secolul lui Pericle, Renaşterea italiană, secolul lui Ludovic al XIV-lea, Secolul luminilor sunt momente rare ale istoriei.

Abia în zilele noastre, când roboţii înlocuiesc muncitorii, muncitorii sunt înlocuiţi de informaticieni şi răgazul

Scanned with CamScanner

este în continuă creştere, a apărut posibilitatea ca un număr mereu mai mare de oameni să-şi poată cultiva înzestrarea lor genetică. Dar pentru ca această posibilitate să se transforme în realitate va fi nevoie de o categorie crescândă de geneticieni, psihologi, pedagogi care să îndrume activitatea creatoare a fiecăruia potrivit aptitudinilor, înclinaţiilor, talentelor sale înnăscute. Ne naştem diferiţi; fiecare este o individualitate unică, de neînlocuit şi irepetabilă. Creativitatea unora este minimă, a altora mai mare, iar a câtorva maximă. Dar în fiecare profesiune vor exista unii mai valoroşi decât alţii. De la furnizorii de bună dispoziţie din sectorul al treilea şi până la marii creatori, unii sunt mai înzestraţi decât alţii. Societatea nu poate să asigure decât egalitatea tuturor de a-şi dezvolta la maximum diferenţele. Cu cât diversitatea societăţii va fi mai mare, cu atât mai mare va fi fecunditatea ei. Uniformitatea este cea mai mare primejdie care ameninţă o societate. Toate regimurile totalitare, colectiviste şi egalitariste s-au prăbuşit, mai devreme sau mai târziu, deoarece au mers în răspărul istoriei. *"Măreţia omului, aventura sa cea mai eroică, ar fi să devină om... Adevăratul infinit pentru om este stăpânirea de sine şi universala recunoaştere a omului de către om. Adevăratul infinit pentru om este omul însuşi"*. (G. Friedmann, *La puissance et la sagesse,* p. 309).

Deşi apologetul misiunii istorice a muncitorilor, Marx a fost conştient de istoricitatea muncii. *"Nu-i mai puţin adevărat* – scria el – *că Smith are dreptate că în formele ei istorice – sclavia, claca, munca salariată – munca apare totdeauna ca ceva repugnant, este totdeauna o* muncă impusă din afară, *în opoziţie cu care non-munca*

Scanned with CamScanner

apare ca libertate şi fericire. Aici se poate vorbi despre muncă sub două aspecte: despre această muncă antagonistă şi ceea ce se leagă de ea – despre o muncă ce nu şi-a creat condiţia subiectivă şi obiectivă necesară pentru a fi autorealizarea individului – ceea ce nu înseamnă în nici un caz că va fi doar o delectare, un simplu amuzament, cum, asemenea unei midinete, îşi închipuie Fourier. O muncă cu adevărat liberă, de pildă cea a compozitorului, este foarte grea şi cere un efort maxim".

●

Înaintarea istoriei spre o societate a creativităţii generalizate este serios frânată de obsesia profitului maxim al economiei de piaţă computerizate. *Exploatatorii de ieri ai muncii au devenit exploatatorii de azi ai loisirului.* Ei lasă loisirului numai formele lui inferioare: treburile gospodăreşti şi distracţiile. Imaginaţia, inventivitatea, creativitatea sunt sprijinite în măsura în care le sporesc profiturile. Literatura, muzica, plastica, expoziţiile, teatrul îi interesează când le sponsorizează pentru a li se scădea impozitele. Alergarea după un profit maxim, care a dus la *posibilitatea* unui răgaz creator, a ajuns astăzi să frâneze *realizarea* lui pentru cât mai mulţi. Despotismul banilor, spre deosebire de totalitarism, nu suspendă democraţia, dar îi micşorează eficienţa ei politică şi culturală, defavorizând talentele nelucrative. *"Însă democraţia poate, în faţa puterilor mereu sporite ale mass-media, să rămână indiferentă? Oare nu trebuie ca democraţia, în faţa sectorului comercial, să-şi extindă sectorul public al loisirurilor educative,*

Scanned with CamScanner

orientat de valori şi programe selective, multiplicând instituţiile de loisir, biblioteci, muzee, concerte, reprezentaţii teatrale, cinema de artă, televiziune educativă etc.? O civilizaţie a loisirului va obliga cele mai înaintate societăţi să devină conştiente de bogăţia posibilităţilor, dar şi de riscurile imense pe care le conţin pentru fericirea cetăţenilor mass-media, răspânditoarele unei culturi de masă". (G. Friedmann, *Où va le travail humain?*, p. 367). Respiritualizarea societăţii contemporane, care trece astăzi prin cea mai primejdioasă criză morală din istoria ei, are nevoie de cu totul altceva decât de covârşirea vieţii individuale sub un bombardament continuu cu informaţii nesemnificative, cu pornografie, cu imagini de groază, cu reclama pentru lucruri inutile, răpind răgazul şi diminuând spiritul critic.

Patronii mass-media pretind că dau ceea ce li se cere. Însă masa cere ce i s-a insuflat să ceară tot de mass-media. Masa – cu hipertrofierea vieţii exterioare în dauna celei interioare şi cu reflexele ei condiţionate – este ea însăşi un produs al mijloacelor de masă ale informării. În trecut au existat populaţii, mulţimi, public; masa este un produs al veacului XX şi reprezintă întoarcerea la indistincţia socială de dinainte de diferenţierea societăţii în individualităţi. Este idealul tuturor totalitarismelor. Mass-media nu sunt mijloace de *comunicare,* ci de *transmitere;* informaţia curge de sus în jos, monologal, şi nu circulă dialogal, de la egal la egal. Publicul este invitat să *asculte* în ambele sensuri ale cuvântului: să audă şi să se supună.

Este adevărat că de câtăva vreme se încearcă, într-o mică măsură, contracararea nocivităţii spirituale, mai ales

Scanned with CamScanner

a televiziunii, prin interviuri, convorbiri, mese rotunde, dezbateri, telefonul telespectatorului, marginalizate însă la ore de cea mai mică audienţă. Până când mass-media nu-şi vor permite să contrazică gusturile mereu mai vulgare ale publicului, actuala criză spirituală nu va fi depăşită.

"Trebuie să clădim mai întâi o societate în care actul personal să recapete o valoare mai mare decât fabricarea lucrurilor şi manipularea fiinţelor. Într-o asemenea societate un învăţământ nou, inventiv, creator, ar fi în mod logic considerat ca una din cele mai de dorit forme de «loisir»" (Ivan Ilici, *Une sociéte sans école,* Paris, Seuil, 1971, p. 167).

Nu vom izbuti să ieşim din criza actuală fără să depăşim obsesia profitului maxim şi dresajul practicat de tirania publicităţii. Pierre Naville scria că numai *"societăţile originare practicau* iniţierea, *nu* educaţia" (*Théorie de l'orientation professionelle,* Paris, Gallimard, 1972, p. 298).

Numai prin educare şi mai ales *reeducare* va reuşi efortul de a respiritualiza societatea noastră întoarsă la natură – la manifestările ei cele mai sălbatice – de deziluziile veacului care se sfârşeşte.

Adevărul literar şi artistic, 29 septembrie 1998

Scanned with CamScanner

SENSUL ECUMENISMULUI

Pentru că celălalt nu e ca mine este în măsură
să mă îmbogăţească.
Elie Wiesel

Cele cinci eseuri adunate de Bluma Finkelstein în cartea *L'écrivain juif et les Évangiles* (Paris, Beauchesne, 1991, 146 pp.) demonstrează că religia creştină nu reprezintă "desăvârşirea" iudaismului – după cum crede şi Henri Bergson, iar la noi, M. Avramescu şi N. Steinhardt –, ci schimbarea lui într-o nouă religie, cu orientări diferite şi chiar contrare.

Totuşi, Jean Marie Aaron Lüstiger, arhiepiscopul Parisului, afirmă, ori de câte ori are prilejul, atât evreitatea lui cât şi creştinătatea lui, considerându-se "un evreu împlinit". Cei cinci scriitori examinaţi de autoare subliniază însă deosebirea dintre iudaism şi creştinism. Dar cea mai mare deosebire constă în mutarea idealului de fericire a oamenilor într-o lume "de dincolo". Era mesianică de la "capătul vremurilor" este scoasă din istoria acestei lumi şi aşezată în eternitatea celeilalte lumi. Necontenitului efort moral prin care evreii se zbat să înainteze aici, pe pământ, în această lume, spre era mesianică, creştinismul îi opune aşteptarea izbăvirii. *"Aşteptând o lume imaginară, o perfecţiune care nu aparţine acestei lumi, creştinii au ocolit adevărata problemă"*, scrie André Schwartz-Bart (p. 58).

Scanned with CamScanner

Iar Edmond Fleg conchide că *"noua religie a optat pentru facilitate. Credinţei dure a evreilor, ea i-a opus o împărăţie inexistentă şi învierea"* (p. 83). Creştinismului i se pare mai comod să promiţi fericirea cerească decât să realizezi mulţumirea pământească.

Întemeiat pe credinţa în perfectibilitatea morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, iudaismul este permanent critic faţă de prezent şi militant faţă de viitor. Creştinismul are un singur profet, iudaismul a avut mulţi. *"Adevărata profeţie este un strigăt de justiţie şi nu o invitaţie la visul imortalităţii. Profetul evreu are ca funcţie autocritica poporului fără de care conştiinţa socială şi morală s-ar slei şi ar lăsa locul dezordinii şi inegalităţii"*, scrie Edmond Fleg (p. 85). Iudaismul nu este o concepţie contemplativă, ci activă; Wladimir Rabi spune că *"Dumnezeu care acţionează în locul omului, Dumnezeu care face totul, care intervine în orice clipă, care nu lasă omul să se maturizeze şi să-şi asume responsabilităţile sale, acest Dumnezeu este străin Israelitului"* (p. 116). Iudaismul nu se mărgineşte să dea sfaturi, ci cere intervenţia practică în mersul lucrurilor.

Iudaismul consideră omul ca pe un colaborator al lui Dumnezeu în continuarea creaţiei, nu ca pe un supus al voinţei divine, şi de aceea nu acceptă "idolatrizarea" nici unei interpretări a Torei. *"Cu toată intransigenţa sa faţă de Tora, Caiafa insistă asupra ideii că iudaismul, nefiind dogmatic, admite toate interpretările, că el n-are ceea ce se cheamă subiecte tabu; însăşi Tora fiind interpretată în decursul secolelor, discutată, dezvoltată astfel încât nici Moise n-ar mai recunoaşte-o"* (p. 114). Idealurile sunt fău-

Scanned with CamScanner

rite de *către* oameni şi *pentru* oameni; când un ideal nu mai slujeşte oamenilor, trebuie să se renunţe la ideal, nu la oameni. Biblia însăşi spune că Sâmbăta este făcută pentru oameni şi nu oamenii pentru Sâmbătă.

Sacralizarea Literei a conservat doar o minoritate a poporului evreu, dar dezvoltarea Spiritului a perpetuat iudaismul până azi.

Ambele religii trebuie să împiedice hipertrofierea ritualurilor, care le separă, în dauna credinţei monoteiste, care le apropie.

Nu sunt deloc sigur că evreii credincioşi vor continua în mileniul următor să refuze, în ziua de Sâmbătă, folosirea automobilului, deschiderea frigiderului sau utilizarea telefonului şi a televizorului, dar n-am nici o îndoială că vor continua să creadă că perfectibilitatea morală a omenirii n-are limite, că forţa critică şi educativă a Cuvântului îi va călăuzi spre Era mesianică.

Evreii sunt detestaţi mai mult pentru idealul lor moral decât pentru eventualele lor defecte omeneşti.

Iudaismul a îndrăznit mereu să abandoneze ideile pe care istoria le-a perimat: sacrificiul uman, amuletele şi talismanele, speranţa că Mesia este o persoană care trebuie să vină pentru a ne mântui de păcatul originar... Nu Mesia vine spre noi, ci noi înaintăm spre Era Mesianică, devenind mereu mai morali. *"De aceea, sacrificiul lui Iisus este interpretat de evrei nu ca un progres pe drumul salvării, ci ca o regresiune. Prin acest sacrificiu, umanitatea se îndepărtează de Abraham pentru a se apropia de Iphigenia"* (p. 127).

Sacrificiul oprit al lui Isaac – spun unii comparatişti

Scanned with CamScanner

ai celor două Testamente – este înlocuit cu sacrificiul săvârşit al lui Iisus. Însă omul fiind scopul suprem al omului nu poate fi niciodată mijloc sacrificabil. Omul nu trebuie să fie sacrificat nici în numele lui Dumnezeu, nici în numele umanităţii, nici în numele naţiei; numai el însuşi se poate sinucide, dacă demnitatea lui de om se află în primejdie.

Iudaismul consideră că sacrificiul uman este o rămăşiţă a ritualului sacrificial prin care păgânii încercau să obţină bunăvoinţa zeilor. Însă, în concepţia creştină, Iisus nu *a fost sacrificat, ci S-a sacrificat* pentru binele omenirii; Dumnezeu însuşi S-a sacrificat, prin fiul său, pentru mântuirea oamenilor.

Autoarea, analizând scrierile lui Albert Cohen, André Schwartz-Bart, Edmond Fleg, Wladimir Rabi şi Elie Wiesel, nu crede în succesul dialogului dintre Sinagogă şi Biserică. Însă ecumenismul nu urmăreşte anularea, ci respectarea diferenţelor dintre cele două religii, înlocuirea duşmăniei cu înţelegerea reciprocă. Ecumenismul nu este menit să decidă care dintre cele două religii este superioară celeilalte, ci să statornicească dialogul dintre ele. Nu se poate nega că distanţarea creştinismului de iconofobia iudaică a permis înflorirea crescândă a culturii plastice, a picturii, a sculpturii, a arhitecturii, a teatrului, a contribuit la educarea artistică a sensibilităţii umane. Confundarea imaginii cu idolatria i-a împiedicat pe evrei până în secolul al XIX-lea să contribuie cu geniul lor la dezvoltarea artei plastice europene.

Dezvoltarea unităţii culturale a omenirii este stimulată de diversitatea concepţiilor; uniformitatea lor o ucide. Încurajată de creştinism, plastica exprimă şi mai percutant

Scanned with CamScanner

decât cuvântul atitudinea emoţională diferenţiatoare a oamenilor faţă de realitatea despre care e vorba; important este ca imaginea să rămână sub controlul cuvântului.

Influenţându-se reciproc, cele două religii îşi vor netezi treptat asperităţile desuete. *Diferenţa* dintre ele nu înseamnă *indiferenţa* uneia faţă de cealaltă. Abordarea estetică a imaginii şi a chipului cioplit taie drumul către idolatrie. Evreii au şi început să înţeleagă că nu orice imagine duce neapărat la idolatrie, iar creştinii că trebuie să se ocupe mai mult de viaţa oamenilor decât de învierea lor, de educarea esenţei divine a oamenilor decât de apariţiile omeneşti ale lui Dumnezeu. Să nu se confunde însă creştinismul cu interpretatea lui fanatică. Creştinismul vede şi în duşman un aproape care trebuie iubit. Nu Evangheliile sunt vinovate de crimele Inchiziţiei şi ale Cruciaţilor. Tot aşa după cum Nietzsche nu e vinovat de Auschwitz şi nici Marx de Gulag...

Creştinismul mai are de învăţat din antidogmatismul iudaismului, iar iudaismul din dialectica creştină a materializării spirituale şi spiritualizării materiei: arta şi investigaţia gratuită a raţiunii pure.

Sensul ecumenismului nu este tolerarea, ci respectarea celuilalt; tolerarea este condescendenţa superiorului faţă de un inferior, în vreme ce respectul este reciproc, între egali.

Noile mijloace de comunicare au micşorat spaţiul dintre oameni, dar nu şi timpul; am ajuns "vecini", dar nu şi "contemporani". Trăim în acelaşi timp, dar pe trepte de dezvoltare mult prea diferite.

Ecumenismul nu va reuşi până când nu va fi depăşită

Scanned with CamScanner

dezvoltarea primejdios de inegală între ţările înaintate şi cele rămase cu veacuri în urmă.

(Adevărul literar şi artistic, octombrie 1998)

Scanned with CamScanner

IARĂŞI DESPRE ADEVĂR

În realitate, nu ştim nimic, căci adevărul se află în fundul prăpastiei.
Democrit

De milenii se vorbeşte şi se scrie despre adevăr. De ce iarăşi despre adevăr? Rândurile care urmează nu propun o nouă teorie despre adevăr, ci încearcă să limpezească cele mai frecvente interferenţe şi confuzii dintre conceptul de adevăr şi câteva noţiuni cu care se învecinează: adevăr şi real, adevăr şi corect, adevăr şi just, exact şi precis, simplu şi clar, paradoxal şi banal, precum şi interferenţele şi confuziile dintre noţiunile contrare ale adevărului: eroare şi fals, absurd şi nonsens. Mulţi cred că le sunt cunoscute aceste deosebiri, dar numai când sunt întrebaţi îşi dau seama că nu e chiar aşa.

Teoriile despre adevăr au evoluat în istoria filozofiei pe două căi: una este ilustrată de Aristotel, Bacon, Descartes, Kant, care socotesc că adevărul este calitatea judecăţilor ce reflectă adecvat realitatea, iar cealaltă este reprezentată de Platon, Augustin, Kierkegaard, Nietzsche, Bergson, Heidegger, care consideră că adevărul este *obiectul însuşi* clarificat de o conştiinţă: *Ideile* universale şi eterne, luminate de amintire cu ajutorul ironiei maieutice, ca la Platon; *Dumnezeu,* înţeles prin credinţă, ca la Augustin; *eternitatea clipei,* sesizată printr-o intensă stare emoţională,

Scanned with CamScanner

ca la Kierkegaard; *voinţa de putere,* scoasă la iveală prin pàsionalizarea raţiunii, ca la Nietzsche; *durată pură,* accesibilă prin intuiţie, ca la Bergson; *esenţa adevărului ca adevăr al esenţei* dezvăluită printr-o gândire emancipată de sub constrângerile gramaticii şi logicii şi însufleţită de grijă, de teamă, de angoasă, ca la Heidegger. Este demn de semnalat că şi în filozofia românească, Mircea Florian susţine că adevărul este o posesie nemijlocită a obiectului de către o conştiinţă. Toţi încearcă să ajungă la Adevărul Absolut prin depăşirea opoziţiei dintre subiect şi obiect. Deoarece opoziţia dintre subiect şi obiect implică o cunoaştere *mijlocită de vorbire şi gândire* şi nu îngăduie decât adevăruri relative, toţi vor să se întoarcă "dincoace" de gramatică şi logică, dându-şi seama că de Adevărul Absolut nu se pot apropia decât prin tăcere, prin trăire, participare, empatie, intuire...

Însă umanitatea omului constă tocmai în diferenţierea subiectului de obiect, în ruperea tăcerii şi inaugurarea cunoaşterii şi a spiritualităţii. Istoria nu este întoarcerea la natură, ci înaintarea în cultură. Deziluziile să ne împingă înainte, nu înapoi! Nu prin absorbţie reciprocă izbuteşte subiectul să cunoască obiectul. Subiectul află că a reuşit să cunoască obiectul ori de câte ori obiectul se supune subiectului. Obiectul se supune, în practică, subiectului, numai dacă subiectul se supune, în teorie, obiectului.

●

Microeseul de faţă continuă tradiţia potrivit căreia adevărul este valoarea judecăţilor care reflectă adecvat realitatea. Fiind o valoare, adevărul nu este o însuşire a realităţii, ci a cunoştinţelor noastre despre realitate. Realitatea

Scanned with CamScanner

se află dincolo de adevăr şi eroare. Realitatea există. Nu lucrurile sunt adevărate sau false, ci ideile noastre despre ele. O monedă falsă este la fel de reală ca una autentică; falsă este pretenţia de a o prezenta ca valabilă. Ca butaforie, "satele lui Potemkin" au fost reale; falsă a fost prezentarea lor ca sate vii. Un tablou fals este la fel de real ca originalul; falsă este afirmaţia că aparţine autorului copiat. O bancnotă falsă este reală ca orice altă hârtie; falsă este informaţia că a fost emisă de Banca Naţională.

Apare limpede că falsul este mai aproape de minciună decât de eroare. Eroarea este un eşec al cunoaşterii, minciuna este o abatere de la morală; eroarea caută adevărul, minciuna îl ascunde; eroarea este o greşeală, minciuna este o înşelăciune. Falsificatorul nu comite o eroare, ci minte, de vreme ce ştie că autorul este el însuşi, şi nu cel pe care îl declară. Falsul se opune adevărului ca minciună - nu ca eroare. Falsificatorul nu este un naiv, ci un escroc.

Faimosul principiu al lui Karl Popper, potrivit căruia o ipoteză este ştiinţifică numai dacă este "falsificabilă", este de fapt un principiu al "infirmabilităţii": numai o infinitate de cazuri poate s-o confirme, dar un singur caz poate s-o infirme. În sens strict, verificarea unei ipoteze este un proces infinit, ca şi cunoaşterea realităţii. Cunoştinţele noastre sunt finite, în vreme ce realitatea este nelimitată şi în spaţiu, şi în timp. Însă relativitatea adevărurilor noastre nu le anulează obiectivitatea: deşi parţial şi aproximativ, cunoaştem din ce în ce mai mult. Nu există o limită *eternă* a capacităţii noastre de cunoaştere, dar *etern* va exista o limită: *stadiul* istoric de dezvoltare a culturii în care gândim; al limbii; al gândirii; al cunoştinţelor; al tehnicii; al intere-

Scanned with CamScanner

selor. Înţelepţii Indiei au făurit o logică a relaţiilor dintre condiţie şi condiţionat, filozofii Greciei au elaborat o logică predicativă a unităţii dintre specii şi gen, savanţii moderni au construit o logică polivalentă a ştiinţelor.

O confuzie frecventă între realitate şi adevăr este indistincţia dintre legea cauzalităţii şi principiul raţiunii suficiente. Legea cauzalităţii aparţine realităţii, iar principiul raţiunii suficiente aparţine minţii. Principiul raţiunii suficiente reflectă legea cauzalităţii, dar nu se confundă cu ea. Principiul raţiunii suficiente cere gândirii să-şi întemeieze judecăţile pe argumente. Cunoaşterea înaintează în răspărul realităţii; realitatea merge de la cauză la efect, iar gândirea trece de la efect la cauză, de la *perceperea* efectului la *priceperea* cauzei. Dar dacă efectul este evident, cauza trebuie abia găsită, şi găsirea cauzei cere un efort mai mult sau mai puţin îndelungat; până atunci, gândirea trebuie să se mulţumească cu presupuneri mai mult sau mai puţin fanteziste. În evul mediu, oamenii credeau că epilepsia este pricinuită de un demon care a pătruns în sufletul bolnavului; până astăzi sunt oameni care au convingerea că eşecurile lor au fost cauzate de faptul că au acţionat într-o zi de marţi, 13, sau că le-a tăiat calea o pisică neagră. Unele comunităţi mai cred şi astăzi că nenorocirile care s-au abătut asupra lor se datorează străinilor prezenţi în mijlocul lor. Gândirea este permanent preocupată să afle "de ce-ul" evenimentelor, dar găsirea cauzelor eficiente care să satisfacă principiul raţiunii suficiente nu e deloc uşoară. Despre asemănarea, dar şi deosebirea dintre legea cauzalităţii şi principiul raţiunii suficiente este vorba într-o celebră cugetare a lui Pascal. "*Inima* - scrie Pascal - *are raţiunile sale pe care raţiunea*

Scanned with CamScanner

nu le cunoaşte deloc". Punând raţiunea, prima oară la plural şi a doua oară la singular, Pascal distinge "pricinile", care sunt numeroase, de raţiune, care este una singură. Folosind pluralul pentru cauze şi singularul pentru raţiune, Pascal subliniază cât de greu îi este raţiunii să ajungă la cauze. Deosebirea dintre plural, care particularizează, şi singular, care generalizează, marchează şi distanţa dintre concept şi lucrurile la care se referă.

Conştiinţa distanţei dintre adevăr şi realitate, dintre cunoştinţe şi lucruri are o deosebit de mare importanţă în menţinerea adevărurilor noastre sub semnul întrebării, în împiedicarea tendinţei de a considera ca *absolut* ceea ce nu poate fi decât *relativ*.

Numai aşa se pot evita diversele dogmatisme, fanatisme, fundamentalisme... Ca tot ce construieşte omul, adevărurile sunt şi ele relative şi perfectibile; Adevărul Absolut şi Perfect se va împlini la "sfârşitul timpurilor", în Era Mesianică.

După examinarea distincţiei dintre adevăr şi realitate, *fundamentală în cunoaştere,* merită să se precizeze şi deosebirile dintre cele două noţiuni adiacente.

Adevăr şi corectitudine. "Tot ce este diferit este nefast, X este diferit, X este nefast" este un silogism corect, dar nu şi adevărat, deoarece premisa este eronată. Regulile logice ale gândirii corecte reflectă raporturi de *extremă generalitate* ale realităţii, dar valabilitatea raţionamentului cere şi conformitatea cu relaţiile generale dintre fenomenele despre care este vorba. Pentru ca un raţionament să fie adevărat, corectitudinea logică este necesară, dar nu şi suficientă.

Scanned with CamScanner

Simplu şi clar. Deoarece realitatea este o complexitate nelimitată în spaţiu şi timp, ideile care încearcă s-o reflecte sunt mai mult sau mai puţin *simple,* după gradul lor de adâncime, dar toate aspiră la *claritate.* Neclaritatea nu înseamnă profunzime, după cum nici claritatea nu înseamnă superficialitate. Neclaritatea exprimă mai degrabă o gândire neterminată decât una profundă. Contrar lui Boileau, numai o vorbire clară poate desăvârşi o gândire. Înălţarea de la confuzia unei percepţii la claritatea gândirii trece neapărat printr-o vorbire riguroasă. Unii pretind că o gândire clară nu poate reflecta adecvat realitatea, care este totdeauna confuză, indistinctă, nediferenţiată. Însă gândirea nu este menită să copieze realitatea, ci să-i înţeleagă proprietăţile şi raporturile ei esenţiale.

Adevărurile nu sunt lucruri, ci cunoştinţe *despre* lucruri. Cu cât exprimarea este mai clară, cu atât gândirea este mai capabilă să pătrundă în profunzimile realităţii. Dimpotrivă, neclarităţile exprimării stânjenesc gândirea în efortul ei de a scoate la iveală esenţe din ce în ce mai profunde ale realităţii.

Husserl nu e mai profund decât Bergson şi nici Ion Barbu decât Bacovia. Întrebat dacă a citit vreo lucrare a lui Husserl, Bergson a răspuns: am încercat, dar n-am înţeles nimic. Condamnabilă este simplificarea, nu clarificarea. Simplificarea este o adaptare a obiectului la lenea cunoaşterii, clarificarea este strădania cunoaşterii de a se adapta la obiect. Simplificarea este o dezertare. Complicarea lexicală este un eşec al clarificării, nu o aprofundare a cunoaşterii.

Exact şi precis. Cine spune despre o carte de 998 de pagini că are mai puţin de o mie de pagini face o afirmaţie

Scanned with CamScanner

exactă, dar nu şi precisă. Anunţurile institutelor de meteorologie cu privire la timpul probabil pot fi deseori exacte, dar rareori precise. Este frecventă expresia "ştiinţe exacte", ca şi când ar exista şi ştiinţe "inexacte"; "ştiinţe inexacte" este o contradicţie în termeni. Ştiinţele sunt mai mult sau mai puţin precise: matematica, fizica, chimia sunt mai precise decât biologia, psihologia sau sociologia. Exact înseamnă conform cu realitatea, precis înseamnă sigur. Reflectarea posibilităţii nu poate fi decât exactă, dar nu şi precisă. O predicţie este cu atât mai exactă cu cât probabilitatea reflectată este mai mare. Când probabilitatea este maximă, exactitatea atinge precizia: mâine soarele va răsări la ora H. Sau prevederea anului, lunii, zilei şi orei când va avea loc o eclipsă de lună sau de soare.

Adevărat şi just. O întrebare nu poate fi nici adevărată şi nici eronată, deoarece nici nu afirmă şi nici nu neagă ceva; ea nu poate fi decât justă sau injustă, după cum este sau nu este posibil să capete un răspuns raţional. "De ce lumea există în loc să nu existe?" este o întrebare injustă. De asemenea: "Cum poate fi oprită curgerea timpului?" sau "Când vom înlătura războiul din istoria omenirii?", dar este justă întrebarea: "În ce fel trebuie organizată societatea ca să fie capabilă nu numai să asigure tuturor libertatea, dar şi fiecăruia mijloacele de a-şi dezvolta individualitatea potrivit aptitudinilor sale înnăscute?". În fond, ele nu sunt atât întrebări, cât năzuinţe.

Non-sens şi absurd. "Unchiul logaritmului s-a strangulat cu un poem" este un non-sens, în vreme ce "soare negru" sau "cadavru viu", sau "dulce violenţă" sunt absurde. Dar dacă din punctul de vedere al logicii elementare

Scanned with CamScanner

sunt absurde, din punctul de vedere al esteticii sunt mijloace stilistice care sporesc puterea de emoţionare a poeziei. Le-au folosit Hugo, Tolstoi, Călinescu. Oximoronul, expresie stilistică formată din antonime, nu este altceva.

Non-sensul este atribuit de către unii şi existenţei, de vreme ce atât existenţa, cât şi non-sensul se află dincolo de adevăr şi eroare. Însă de absurd, care este o eroare perpetuă, nu este capabil decât omul, singura fiinţă care trăieşte în tensiunea valorilor opuse. Spre deosebire de o judecată absurdă, care nu poate fi adevărată niciodată, celelalte judecăţi pot fi când adevărate, când eronate, după împrejurări.

Non-sensul capătă forma absurdului când izbeşte valorile umane: caracterul sisific al efortului creator şi scandalul morţii sunt cele mai şocante. Beckett şi Ionescu au folosit absurdul pentru a denunţa cu maximă percutanţă non-sensul existenţei.

Paradoxal şi banal. Unele dicţionare socotesc paradoxul ca opus adevărului. Dimpotrivă, paradoxul este un adevăr surprinzător. El se opune banalului, nu adevărului. Prin banalizare, o cunoştinţă nu-şi pierde valoarea ei de adevăr, ci doar valoarea informaţională, de vreme ce o ştie toată lumea. Paradoxul este un adevăr care are o valoare informaţională maximă. Paradoxală este o cunoştinţă care uimeşte opinia curentă: Pământul se învârteşte în jurul Soarelui, şi nu invers, cum credea toată lumea; omul este o fiinţă înălţată, şi nu decăzută; micro-obiectul este şi undă şi corpuscul; visele îşi au izvorul în trecut, nu fandează în viitor... Ca să nu mai vorbim de paradoxurile lui Zenon sau ale logicii dialectice. Marile idei apar ca paradoxuri şi se depun ca banalităţi.

Scanned with CamScanner

Democrit n-are dreptate. Faptul că nu putem cunoaşte *totul* nu înseamnă că nu cunoaştem *nimic*. Destinul omului este să trăiască în *relativitate*, nu în *ignoranţă*, după ce a gustat din pomul cunoaşterii.

(Adevărul literar şi artistic, 10 noiembrie 1998

Scanned with CamScanner

UNICITATEA HOLOCAUSTULUI

...nimic nu este acelaşi lucru cu Auschwitz;
această crimă nu poate fi măsurată prin nimic altceva;
era să spunem că este o oroare metafizică.

Exterminarea evreilor [...] a fost doctrinar fundamentată,
filozofic explicată, metodic pregătită,
sistematic efectuată [...], ea răspundea
unei intenţii exterminatoare în mod deliberat...
Vladimir Jankélévitch

"Se aude uneori că deportaţii, evreii, rezistenţii încep să-i obosească pe contemporanii lor amintind prea des de Auschwitz şi Oradour. Se pare că s-au cam săturat contemporanii noştri. Ar dori să se vorbească despre altceva... Supravieţuitorii masacrului sunt însă de altă părere"; aşa îşi începe cartea sa Vladimir Jankélévitch (*Să iertăm?,* Apostrof, Cluj, 1998, p. 7). Supravieţuitorii cred că trebuie să se vorbească până când se va înţelege că Holocaustul este un fenomen *unic* în istorie, că arată unde poate să ducă idolatrizarea unei idei, chiar când este justă, darmite când este falsă, că avertizează la ce "performanţă" poate să ajungă o minte aberantă când are puterea în mână. *"Ca să ajungi la o asemenea găselniţă, trebuia într-adevăr să fi fost un vampir – metafizician" (ibidem,* p. 20).

Holocaustul nu este manifestarea unei explozii de ură, momentană şi locală, a unei colectivităţi împotriva altei colectivităţi, care, fiind *diferită,* este socotită şi *nefastă,* ci planificarea riguros ştiinţifică şi tehnică a nimicirii globale a acelei etnii care stătea în calea noilor pretendenţi la locul de "popor ales": Herrenvolk-ul german în locul poporului evreu!

Scanned with CamScanner

Altfel spus, mitul "bestiei blonde", care dizolvă *spiritul critic* al individualităţilor în *reflexele condiţionate* ale masei, uşor manipulabilă de un Führer atotştiutor şi atotputernic, împotriva credinţei în continua perfectibilitate morală a oamenilor şi a relaţiilor dintre ei, în valoarea persoanei umane ca scop suprem al dezvoltării sociale, în puterea creatoare a fiecăruia.

Holocaustul este fundamental deosebit de genocidurile, masacrele, pogromurile din trecut şi din prezent. *"Exterminarea evreilor n-a fost, precum masacrarea armenilor, o vâlvătaie de violenţă; ea a fost doctrinar fundamentată, filozofic explicată, metodic pregătită, sistematic efectuată, de către doctrinarii cei mai pedanţi din câţi au existat vreodată; ea răspundea unei intenţii exterminatoare în mod deliberat şi multă vreme clocită"* (*ibidem*, p. 32-33).

Unicitatea Holocaustului nu poate fi estompată nici prin invocarea genocidului stalinist. Deşi a degradat comunismul până la nivelul economic, politic şi cultural al celei mai înapoiate ţări din Europa, Stalin a avut mai întâi ca ţel desfiinţarea puterii politice şi economice a burgheziei şi nu exterminarea ei, detronarea politică a unei clase sociale şi nu anihilarea biologică a unei colectivităţi. Crimele stalinismului nu ţin de ideologia comunistă, ci de cruzimea trădătorilor ei. Stalin nu a înlocuit dictatura burgheziei cu dictatura proletariatului, ci cu dictatura sa personală; un stat totalitar şi poliţienesc, ca armă împotriva realităţii rezistente. Stalin şi-a dat seama că slăbiciunea "verigii" ruseşti, care a permis revoluţia politică, nu permitea revoluţia socială, ci doar impunerea unui colectivism al sărăciei. Spre

Scanned with CamScanner

deosebire de Hitler, Stalin şi-a trădat ideologia. În această trădare rezidă conflictul lui cu Troţki. Comunismul aparţine culturii occidental-europene, în vreme ce stalinismul este un produs al mentalităţii asiatice.

Evreii sunt dintotdeauna duşmanii oricărei coerciţiuni. Au aflat-o şi asirienii şi babilonienii şi egiptenii şi romanii şi inchizitorii Bisericilor. O ştiau şi hitleriştii. *"Totuşi, exterminarea evreilor nu e nici răzbunare, nici precauţie. Nimic comun cu aceste excese deplorabile care se înscriu deseori în cortegiul revoluţiilor şi care nu sunt totuşi ca atare dorite de către revoluţionari, căci deseori terorismul este în mai mică măsură o intenţie expresă a revoluţionarului, decât o degenerescenţă a revoluţiei"* (*ibidem,* p. 32). Hitlerismul vizează esenţialitatea perenă a unei etnii, şi nu fenomenalitatea istorică a unei clase sociale. Burghez poţi să devii, dar poţi şi să nu mai fii; evreu nu poţi să nu mai fii, chiar dacă te converteşti. Poţi să-ţi schimbi religia, dar nu şi etnia. Holocaustul a fost o încercare de a amputa din trupul omenirii una din cele mai vechi şi mai valoroase etnii şi nu de a scoate din istorie o clasă socială al cărei termen se apropie de expirare. Se pune din ce în ce mai des întrebarea: de ce judecăm mai aspru nazismul decât comunismul? Răspunsul nu e greu de dat: se renunţă mai greu la utopia generoasă a comunismului decât la utopia odioasă a nazismului. Comunismul nu contrazice posibilitatea Erei mesianice, în vreme ce nazismul o neagă. Mai justă este întrebarea: de ce nu se resping cu aceeaşi vehemenţă "naţional-socialismul" lui Hitler şi "socialismul naţional" al lui Stalin? Chiar dacă scopurile au fost diferite, mijloacele au fost la fel de criminale, mai

Scanned with CamScanner

ales din momentul în care Stalin a hipertrofiat mijloacele în dauna scopului, pe care l-a redus la valoarea unui slogan propagandistic. Coborând comunismul la nivelul celei mai înapoiate ţări din Europa, Stalin s-a apropiat de naţional-socialism şi a devenit la fel de condamnabil ca şi Hitler. Două *imperialisme*! Într-o însemnare din *Caietele* sale, Cioran observă: *"Romanii şi englezii au putut întemeia imperii durabile, deoarece, lipsiţi de spirit filozofic şi refractari faţă de ideologii, n-au impus nici una naţiunilor pe care le asupreau. Erau administratori şi paraziţi fără Weltanschauung şi deci fără veritabilă tiranie. În vreme ce spaniolii, cu catolicismul lor îngust, au văzut năruindu-se repede imperiul lor; şi nemţii, cu spiritul lor sistematic pe care l-au transportat din filozofie în politică, au eşuat după numai câţiva ani. Acelaşi lucru îi aşteaptă şi pe ruşi"* (*Cahiers,* Gallimard, Paris, 1997, p. 376). Însemnarea este de prin anii şaizeci.

Principală nu este însă problema condamnării cu aceeaşi asprime a hitlerismului şi stalinismului, ci conştiinţa că Holocaustul[1] evreilor nu poate fi echivalat cu nici un alt genocid din istorie.

O enormă crimă metafizică.

(Realitatea evreiască, noiembrie 1998)

[1] "Holocaust" este traducerea grecească a cuvântului ebraic "şoah" şi a însemnat "arderea în întregime" a fiinţei sacrificate; este un cuvânt care se referă numai la evrei.

Scanned with CamScanner

RECITINDU-L PE BOILEAU

Cu cât un scriitor este mai original, cu atât ideile lui riscă să ajungă păgubite în mintea cititorilor. Oricum, în procesul comunicării, ideile suferă cel puţin două pierderi: scriitorul nu reuşeşte să exprime nelimitata complexitate a gândurilor sale, iar cititorul nu reuşeşte să înţeleagă numeroasele implicaţii ale denotaţiei, în care cunoaşterea se structurează în cunoştinţe, şi nici nuanţele conotaţiei, în care atitudinea faţă de lucrurile despre care este vorba se cristalizează în aprecieri. Nici autorul însuşi nu este conştient de toate consecinţele gândului său. Într-o celebră convorbire, George Bernard Shaw l-a întrebat pe Einstein, cât a înţeles din teoria relativităţii; Einstein i-a răspuns că, la început, destul de puţin, dar de când atâţia savanţi i-o explică a ajuns s-o înţeleagă mai bine. Einstein povesteşte că într-o conferinţă în care încerca să explice teoria relativităţii generalizate, a observat că ascultătorii, deşi foarte atenţi, nu prea înţeleg; s-a străduit să explice încă o dată şi a văzut în privirile celor care îl ascultau licăriri de înţelegere; a încercat a treia oară şi abia atunci şi-a dat seama că cei mai mulţi au izbutit să înţeleagă; după conferinţă, a constatat că şi el a reuşit s-o înţeleagă mai bine. O expre-

Scanned with CamScanner

sie inevitabil *relativ stabilă* nu poate să reţină dintr-o dată *necontenita mişcare* a unui gând.

Chiar cuvântul, prin energia lui metaforică, participă la mişcarea gândirii; pe verticală, spre idei mereu mai abstracte şi mai generale, iar pe orizontală, de la un înţeles la altul, prin numirea la fel a două lucruri diferite, dar care se află într-un raport de asemănare sau de contiguitate: "frunte", ca partea de sus a feţei, sau ca poziţie socială; "limbă", ca organ al gustului sau ca mijloc de comunicare. Înţelesul unui cuvânt nu rămâne totdeauna acelaşi; istoria îl modifică prin amplificare sau diminuare. Ce însemna "Madame" la Curtea Franţei şi ce înseamnă astăzi... De aici nevoia nenumăratelor interpretări ale aceluiaşi text.

Boileau n-a scăpat nici el de ştirbirea faimosului său vers în care spunea că *"ceea ce este bine gândit se enunţă limpede"*; de peste trei sute de ani circulă părerea că Boileau susţine primordialitatea gândirii faţă de vorbire. Dar dacă se citeşte cu mai multă atenţie versul următor, în care spune că *"şi cuvintele pentru a o spune ne vin cu uşurinţă"*, precum şi câteva versuri mai jos în care afirmă că *"în zadar mă frapaţi cu un sunet melodios dacă termenul este impropriu şi frazarea e vicioasă"*, gândul lui Boileau apare mult mai nuanţat.

"Ceea ce este bine gândit se enunţă limpede...
şi cuvintele pentru a o spune ne vin cu uşurinţă...
.....
în zadar mă frapaţi cu un sunet melodios
dacă termenul este impropriu şi frazarea e vicioasă".
(*L'art poetique*". Ed. Larousse, Paris, p. 69)

Scanned with CamScanner

Altfel spus, ne vin cu uşurinţă tocmai cuvintele cu care am izbutit să gândim bine. Nu suntem capabili să gândim fără să vorbim, chiar dacă vorbirea nu poate să concentreze într-o anumită expresie tot ceea ce conţine un gând. Mobilitatea *nelimitată* a gândirii nu poate fi definitiv închisă între *limitele* unei expresii, căci însăşi expresia participă la ridicarea gândirii de la o abstracţie minimă la una maximă şi de la o minimă generalitate la o generalitate maximă. Să ne gândim la distanţa dintre vechiul înţeles şi înţelesul de mai târziu al cuvântului "paganus" = "ţăran" şi "necreştin", deoarece ţăranii s-au creştinat mai târziu decât orăşenii în Imperiul roman. Vorbirea însăşi sporeşte autonomia activă a gândirii faţă de expresiile durabile ale vorbirii. Evident, este vorba de vorbirea *autentică,* prin care fiecare încearcă să suie experienţa personală la înălţimea unui gând general, şi nicidecum de vorbirea *curentă* care ne comunică idei de-a gata, ideile celorlalţi; vorbirea curentă are permanent tendinţa să încremenească într-o "limbă de lemn", care înăbuşă gândirea personală. Vorbirea e cu atât mai autentică cu cât este mai *individuală,* folosirea limbii *comune.* Originalitatea se află între "de la sine înţeles" şi "de neînţeles", între platitudine şi ermetism. Numai o educaţie permanentă a vorbirii fereşte gândirea de stagnare. Criza vorbirii a însemnat întotdeauna o criză a culturii.

●

Dacă nici la gândirea personală nu se poate ajunge decât prin vorbire, darmite la gândirea celorlalţi. Educarea gândirii trece neapărat prin educarea vorbirii.

Scanned with CamScanner

Tirania se mulţumeşte cu gândirea şefului, însă democraţia are nevoie de gândirea autentică a cetăţenilor săi. Gândirea originală şi critică a fiecăruia este principalul *feed-back* prin care o democraţie îşi autoreglează înaintarea. Mormăirea şi strigarea unor monosilabe nu contribuie la buna funcţionare a normelor democratice. Cuvinte globale atitudinale ca: *nasol* şi *mişto* nu ajută la dezvoltarea gândirii, la constituirea clară a conotaţiilor negative şi pozitive. Marcel Cohen se miră că deşi *"în programele de învăţământ se dă o anumită idee despre legile mecanice şi fizice (vasele comunicante, de pildă), despre fenomenele chimice (compoziţia apei etc.), despre diversele fapte fiziologice (respiraţia, digestia), chiar şi despre faptul biologic al reproducerii, totuşi nicăieri în programe, nici la şcoală şi nici la liceu, nu figurează un studiu sumar al producerii vocii şi al articulării sunetelor limbajului". (Etudes sur le langage de l'enfant,* Paris, 1962, p. 8).

Învăţământul nostru trebuie să introducă neîntârziat lecţii de educare a vorbirii şi a convorbirii în cursurile de psihologie şi de logică. Dar chiar înainte de a intra în şcoală, copiilor trebuie să li se vorbească o limbă corectă pentru a-i ajuta să depăşească de timpuriu limba lor infantilă şi să deprindă limba pe care o vorbeşte comunitatea lingvistică în care trăiesc. Orice întârziere a învăţării limbii corecte înseamnă o întârziere a dezvoltării gândirii corecte. Nu fac bine părinţii care vorbesc copiilor o limbă infantilă. Nu părinţii trebuie să vorbească limba copiilor, ci copiii trebuie să înveţe limba părinţilor. Desigur, este necesar ca şi părinţii să vorbească o limbă cât mai cultivată. Perpetuarea limbii infantile frânează dezvoltarea gândirii. Limba copiilor este precumpănitor senzorial-afectivă, cu

Scanned with CamScanner

un puternic simbolism fonetic, cu un vocabular imprecis, aproape lipsit de verbe, în care domină persoana a treia, mai ales la singular. O asemenea limbă menţine gândirea în preajma lucrurilor şi o împiedică să depăşească prima treaptă de abstractizare. Învăţându-i să vorbească limba cultă a contemporanilor lor, copiii reuşesc să parcurgă în câţiva ani drumul de la exclamaţii şi interjecţii la idei de maximă generalitate pe care omenirea l-a urcat în multe mii de ani. Însuşirea limbii culte îi scuteşte pe copii să caute ceea ce omenirea a găsit mai de mult. Louis Lavelle scria că *"gama limbajului se întinde în întregime între strigăt, această supremă impudoare, şi abstracţie, această pudoare supremă"*. (*La parole et l'écriture*, Paris, PUF, 1942, p. 45-46). Cu cât se învaţă mai repede limba contemporană, cu atât se străbate mai repede acest drum. Lipsa educaţiei lingvistice este tot atât de nocivă pentru dezvoltarea gândirii ca subalimentarea pentru dezvoltarea biologică. O limbă năpădită de platitudini intoxică gândirea tot aşa cum o hrană mucegăită intoxică organismul. Nimeni nu poate gândi autentic dacă vorbeşte o limbă degenerată. Actul ridicării de la experienţă la idee este exclusiv individual, dar limba care participă la înfăptuirea lui este inevitabil comună. Numai o limbă evoluată îngăduie o gândire mereu mai profundă, mai capabilă să explice lumea şi să îndrume omenirea pe drumul cel mai avantajos.

●

Din păcate, în ultima vreme, creşte şi la noi numărul celor care vorbesc mai mult ca zuluşii decât ca Maiorescu, Eminescu, Lovinescu, Călinescu... Ei sunt contemporanii

Scanned with CamScanner

noştri doar în timp, dar nu şi în istorie.

Dezamăgiţi de înalta cultură, care n-a fost în stare să evite dezastrele ultimului război mondial, cei mai mulţi supravieţuitori au relansat chemarea "Înapoi la natură!" S-au răspândit amoralismul, iraţionalismul, anistorismul, au apărut muzica zgomotelor, pictura petelor, dansurile isteroide, literatura non-sensului, o nouă limbă exclamativă, interjecţională, onomatopeică, alcătuită din monosilabe holofrastice mai mult strigate decât articulate, anti-arta violenţei şi a pornografiei... Se aminteşte mereu celor care critică anti-arta că noul a întâmpinat totdeauna rezistenţa acomodaţilor cu vechiul. Numai că noul nu se reduce la ceea ce nu s-a mai întâmplat, ci înseamnă o contribuţie la dezvoltarea cunoaşterii, în ştiinţă şi la îmbogăţirea stilistică, în artă. În măsura în care unele lucrări ale anti-artei sporesc mijloacele de expresie ale artei, ele sunt binefăcătoare. Însă ferirea obsedantă de orice idee duce la dominaţia unei singure idei care acţionează ca un stupefiant metafizic: *a nu avea nici o idee.* Şi deoarece în anti-artă impostura este mult mai facilă, manifestările ei nu îmbogăţesc arta, ci o degradează.

Mijloacele de masă ale informării acţionează şi ele în răspărul culturii, periclitând dezvoltarea în continuare a individualităţii creatoare prin remasificare accelerată, prin standardizarea părerilor şi gusturilor, prin uniformizarea nevoilor şi a limbii. Repetarea necontenită a aceloraşi sunete şi imagini lucrează ca un drog al ieşirii din timp şi din istorie. Televiziunea, radiodifuziunea, presa au şi ele posibilităţi de contracarare a tendinţei lor de a hipertrofia sensibilitatea în dauna gândirii, de a diminua spiritul critic în favoarea reflexelor condiţionate, de a monologa în paguba

Scanned with CamScanner

dialogului: înmulţirea interviurilor, a convorbirilor, a dezbaterilor, a meselor rotunde, a comentariilor, de expoziţii, de cărţi, de teatru, de filme, a lecţiilor de dicţie, de frazare, de gramatică, dar, mai presus de toate, a folosirii unei limbi mult mai îngrijite chiar de propriii redactori; îmbâcsirea limbii cu cuvinte străine de care nu avem nevoie nu dezvoltă gândirea autentică, ci încurajează snobismul exprimării; de ce *"vis-à-vis"*, *"antamare"*, *"demarare"*, *"derulare"*, când avem "faţă de", "începere", "pornire", "desfăşurare"?

De când audiovizualul covârşeşte cartea şi lectura, a devenit şi mai necesară supravegherea felului în care se rosteşte vorbirea. Potrivirea dintre conotaţii şi mijloacele stilistice prin care sunt rostite nu este deloc uşoară. Spontan, conotaţiile se exprimă prin interjecţii, exclamaţii, onomatopee, strâmbături ale mimicii sau agitaţia dezordonată a gesturilor. Cu cât este mai puţin cultivat vorbitorul, cu atât rostirea lui e mai puţin controlată. Mijloacele stilistice ale rostirii (accentul, ritmul, debitul, tonul, numite *suprasegmentale,* deoarece nu sunt alcătuite din segmente analizabile, spre deosebire de cuvinte, precum şi mimica şi gesturile, numite *paralingvistice,* deoarece acompaniază rostirea) trebuie folosite cu grijă, pentru a nu împiedica nici constituirea cât mai adecvată a conotaţiilor şi nici transmiterea cât mai clară a lor. *Vorbirea* nerostită participă la structurarea cunoaşterii în denotaţii, iar *rostirea* vorbirii participă la cristalizarea reacţiilor pragmatice şi afective în conotaţii.

Cu cât rostirea este mai distinctă, cu atât îi devine mai clară vorbitorului însuşi atitudinea pe care o exprimă. O primă importanţă are proprietatea termenilor folosiţi: nu

Scanned with CamScanner

e potrivit să se spună "contribuie la pierderi", deoarece cuvântul "contribuie" are o conotaţie pozitivă; mai indicat este să se spună "păgubeşte" sau "pricinuieşte pierderi"; de asemenea, este incorect să se spună "altă alternativă", deoarece o alternativă are două posibilităţi; trebuie să se spună "o altă posibilitate". Este necesar să se ţină seama şi că limba română suportă greu verbalizarea substantivelor: "a concluziona" sau "a căsnici", sau a şcoli...

Educarea felului în care trebuie alese şi rostite cuvintele este bine să înceapă cu vorbitorii de profesie: crainici, actori, conferenţiari, parlamentari; crainicii să nu mai accentueze neromâneşte prima silabă şi nici să apese sau să şoptească ultimul cuvânt al frazei, actorii să nu mai strige sau să murmure ca acasă, neglijând deosebirea calitativă dintre artă şi viaţă, în numele "firescului", conferenţiarii să-şi modereze debitul, parlamentarii să-şi amelioreze dicţia, frazarea şi topica.

Contestatarii oricărei ideologii cer readucerea cuvintelor în preajma lucrurilor, deoarece ne-au rătăcit în "jungla limbii" şi ne-au făcut să ne dăm viaţa pentru nişte vorbe fără nici un sens. Însă "morala gândirii" nu cere renunţarea la toate cuceririle cunoaşterii care ne-au dus de la piatra neciopliă la computere, ci să le menţinem sub controlul spiritului nostru critic şi mai ales autocritic. Stăpânirea naturii este deosebit de primejdioasă fără stăpânirea de sine. Oamenii au dovedit că au destulă putere să nu se lase prea multă vreme dominaţi de cuvinte înşelătoare.

(Adevărul literar şi artistic, 12 ianuarie 1999)

Scanned with CamScanner

IMPERATIVUL DIALOGULUI

Perfecţionarea neîncetată a tehnicilor persuasive
îngăduie relei credinţe să devină
şi mai primejdioasă decât în trecut.
Vasile Florescu

Oamenii au ajuns să monologheze fiind nevoiţi să dialogheze.

Oamenii sunt fiinţe sociale, care trebuie să colaboreze în strădania lor de a sili mediul să le fie cât mai prielnic. Monologul este vorbire nerostită prin care trăirile devin idei. Ideile dialogului sunt furnizate de monolog, iar dialogul întreţine activitatea creatoare a monologului. Scăpat de sub controlul dialogului, monologul devine dogmatic şi steril.

Dialogul *stabileşte* limba în care şi prin care evoluează monologul şi, totodată, *lămureşte* din ce în ce mai mult ideile pe care le produce monologul. Lămurirea înseamnă scoaterea la iveală, prin necontenită curăţare, a celor mai profunde înţelesuri la care a ajuns gândirea. Dialogul nu rezidă în *alternarea* unor monologuri, ci în ciocnirea lor. Spiritul critic al monologului este stimulat de dialog.

Siliţi să făurească vorbirea ca mijloc de informare pentru a-şi avertiza semenii de primejdiile şi avantajele mediului, oamenii au început s-o folosească şi ca instrument al gândirii şi al comunicării. Spre deosebire de infor-

Scanned with CamScanner

mare, care se propagă ca o contaminare, comunicarea este începutul con-vorbirii; informarea trece de la unii *la* alţii, comunicarea o stabilesc unii *cu* alţii. Informarea stârneşte o reacţie spontană, în vreme ce comunicarea îngăduie o amânare a reacţiei şi răgazul cumpănirii între aprobare, respingere sau întrebare.

Oamenii sunt singurele fiinţe în stare să nege şi să întrebe. Informaţia se propagă şi în lumea necuvântătoarelor, dar comunicarea nu poate să existe decât între oameni. Intervine marele salt de la *reflexe* la *reflecţie.* Dezvoltându-se, comunicarea devine dialog, de la convorbire la controversă. Peştele care simte substanţa odorantă emisă de un congener în primejdie fuge, nu discută. Necuvântătoarele se adaptează la natură, nu încearcă *s-o adapteze* la nevoile lor. Numai oamenii încearcă să descopere, confruntându-şi părerile, cele mai potrivite soluţii de îmbunătăţire a mediului... Abia de la un anumit grad de cultură oamenii devin în stare să distingă esenţialul de accidental. Dintr-un film documentar care arată cum se asanează o baltă, membrii unui trib din Africa Centrală n-au reţinut decât imaginea unei găini care trecea întâmplător de la stânga la dreapta ecranului. Dialogul lor nu depăşea răspunsurile la întrebări, iar monologul era încă aproape inexistent.

Numai că echilibrul dintre dialog şi monolog – decisiv în dezvoltarea culturii – este instabil; mereu este stricat de hipertrofierea monologului în dauna dialogului. Necorectat de dialog, monologul se pierde în iluzii, iar dialogul, părăsit de monolog, e năpădit de platitudini. Nestimulat de dialog, monologul se degradează în reverie şi, până la

Scanned with CamScanner

urmă, dispare în tăcerea primordială. Dialogul este *feed-back*-ul prin care se autoreglează puterea creatoare a monologului. Monologul creează, iar dialogul limpezeşte, corectează, completează şi reliefează relativitatea firească a adevărurilor. Cea mai primejdioasă este despărţirea mereu mai accentuată dintre monolog şi dialog pricinuită de uluitoarea dezvoltare din zilele noastre a mijloacelor de propagare informaţională. Monologul tinde să se reducă la primirea şi tezaurizarea informaţiei, iar dialogul, la întrebări şi răspunsuri. Comunicarea de idei este din ce în ce mai covârşită de propagarea de informaţii. Încă o manifestare a întoarcerii contemporane la natură: de la intelectualitatea dialogului la senzorialitatea propagării preumane a informaţiei.

Slăbirea dialogului a început de mult, o dată cu inventarea scrierii alfabetice. În deplinătatea lui, dialogul este o comunicare orală, care se petrece în *prezenţa* participanţilor ce pot să aprobe, să întrebe, să conteste, să corecteze, să relativizeze, să completeze, cu acompaniamentul valorilor stilistice ale rostirii – ton, accent, ritm, debit, mimică, gesturi – menite să exprime şi atitudinea intimă faţă de ceea ce se discută; scrierea este transcrierea unui monolog sortit să rămână atât în *absenţa* scriitorului, cât şi în *absenţa* cititorului şi deci incapabil să răspundă întrebărilor imprevizibile ale urmaşilor. Socrate se temea deja de inconvenientele trecerii de la oral la scris. *"Scrierea, dragul meu Phaidros, seamănă într-adevăr cu pictura şi tocmai aici stă toată grozăvia. Aceste figuri cărora le dă naştere pictura se ridică în faţa noastră asemenea unor fiinţe însufleţite. Dar dacă le încerci cu o întrebare, ele se*

Scanned with CamScanner

învăluiesc într-o foarte solemnă tăcere. La fel se petrece şi cu gândurile scrise; ai putea crede că ele vorbesc, însufleţite de spirit. Dar dacă le pui o întrebare, vrând să te lămureşti asupra vreunei afirmaţii, ele nu îţi răspund decât un singur lucru, mereu acelaşi..." (Platon, *Opere*, vol. IV, Bucureşti, 1983, p. 486). Din aceleaşi motive, profeţii biblici au ezitat multă vreme să treacă de la oral la scris. De altfel, orice mijloc interpus între interlocutori slăbeşte vitalitatea dialogului.

Dezvoltarea tehnicii a scăzut şi mai mult dialogul în favoarea monologului. Monologul audio-vizual secătuieşte însuşi izvorul întrebărilor, micşorând răgazul meditaţiei şi stimulând viaţa exterioară în paguba celei interioare. Dialogurile televizate sunt şi ele incluse în monologul audio-vizual prin care se exprimă dictatorul în regimurile totalitare sau magnaţii în cele concurenţiale.

Televiziunea transformă orice eveniment în spectacol, abate atenţia de la o realitate *de gândit* la un flux de imagini *de privit,* împiedică formarea unor judecăţi în favoarea unor emoţii efemere, pasivizând mulţimea, care devine din ce în ce mai puţin rezistentă în faţa Puterii sau a Opoziţiei. Vedetizarea liderilor încetineşte şi mai mult dezvoltarea spiritului critic al celor insuficient educaţi să gândească.

Monologul are tendinţe autocratice, dialogul are virtuţi democratice, monologul este condescendent, dialogul este deferent, monologul este asertoric, dialogul este dubitativ. Dacă cei mai mulţi cititori au impresia că adevărul vorbeşte direct din pagină, cei mai mulţi telespectatori se îndoiesc şi mai puţin că adevărul vorbeşte direct din ecran.

Scanned with CamScanner

Democraţia nu se poate dezvolta decât prin educarea temeinică a cetăţenilor pentru a fi în stare să participe la un dialog autentic şi eficient. Dialogul este o treabă dificilă; el nu este spontan. Dialogul devine posibil de la un anumit nivel de cultură.

●

Ponderea crescândă a monologului audio-vizual în detrimentul dialogului readuce în plină actualitate disciplina, multă vreme neglijată, care studiază mijloacele prin care poate fi sporită forţa persuasivă a replicilor schimbate într-un dialog: *retorica.*

Retorica a apărut ca tehnică a controversei în agora grecească; scolastica medievală i-a restrâns domeniul la elocinţa discursului: predici, panegirice, cuvântări; scientismul a marginalizat-o ca stilistică literară a limbii comune şi a beletristicii, iar astăzi revine ca ştiinţă a dialogului. Speranţa în "agora mondială" a mileniului următor ne cere să dezvoltăm, înzestraţi cu ideile făurite de gândirea teoretică în două mii cinci sute de ani, ceea ce a început să ne înveţe "agora grecească".

Regimurile diverşilor stăpâni au avut nevoie de supunere, nu de dialog. Cine poate porunci nu discută şi priveşte contrazicerea ca o trufie condamnabilă. În ultima sută de ani, adjectivul "retoric" a devenit peiorativ. La democraţie nu se poate ajunge însă decât prin *audiatur et altera pars,* prin ciocnirea neîncetată a părerilor. De vreme ce nimeni nu poate să deţină decât o parte de adevăr, dialogul este calea completării infinite a adevărurilor. Cu atât

Scanned with CamScanner

mai mult cu cât, spre deosebire de un colocviu ştiinţific, în care participanţii comunică idei verificate, un dialog se referă la o părere plauzibilă, nu la o idee certă, urmăreşte să înduplece, nu să convingă şi recurge la o argumentaţie retorică, nu la o demonstraţie logică. Demonstraţia logică este convingătoare, argumentaţia retorică este doar persuasivă. *"Într-adevăr, scopul argumentaţiei nu este, ca acel al demonstraţiei, de a dovedi adevărul concluziei plecând de la acel al premiselor, ci de a transfera asupra concluziilor adeziunea acordată premiselor"*. (Ch. Perelman, *L'empire rhétorique,* 1977, Paris, p. 35) Spre deosebire de adevăr, care poate fi demonstrat impersonal, plauzibilul trebuie argumentat cu o anumită participare afectivă. Rezistenţa materialelor este demonstrabilă, în timp ce posibilitatea unei societăţi superioare este doar argumentabilă. O lege a naturii, când nu poate fi dovedită experimental, este, cel puţin, demonstrabilă logic; un ideal nu poate fi decât argumentat. De asemenea, o ipoteză, făurită de monologul meditaţiei ştiinţifice, este validată de un dialog între specialişti înainte de a deveni "câinele de vânătoare" al cercetării. Numai ce nu este încă *veri-ficat* mai are nevoie de argumentele unui dialog. Vasile Florescu sublinia că *"a părăsi domeniul raţionamentului analitic şi al celui inductiv nu înseamnă neapărat a părăsi domeniul de jurisdicţie al raţiunii"* (Ibid., p. 162). El îşi încheie pledoaria avertizând că *"teoria argumentaţiei, pe care retorica a organizat-o tocmai în epoca în care au fost formulate primele idealuri ale umanismului, trebuie să se bucure de o atenţie potrivită şi trebuie să fie apărată împotriva acelora care ar putea s-o compromită din nou..."* (Ibid., p. 200).

Scanned with CamScanner

Umanismul – potrivit căruia idealul omului este omul însuşi în individualitatea, sociabilitatea şi creativitatea lui – are nevoie nu numai de ştiinţă, ci şi de conştiinţă, nu numai de îndestularea vieţii materiale, ci şi de dezvoltarea continuă a vieţii spirituale, nu numai de demonstraţiile logice ale ştiinţei, ci şi de argumentaţia retorică a moralei, nu numai de congresele savanţilor, ci şi de dialogurile cetăţenilor.

Spre deosebire de conversaţie, care trebuie să asculte de convenienţele civilizaţiei, dialogul trebuie să respecte o seamă de reguli care să asigure corectitudinea vorbirii, rigoarea gândirii şi expresivitatea rostirii, mai precis: gramatica, logica şi stilistica. Pentru a-şi îndeplini menirea, dialogul cere interlocutorilor proprietatea şi distincţia termenilor, evitarea paralogismelor şi potrivirea dintre denotaţia şi conotaţia replicilor. *"Dacă vrei să discuţi cu mine, defineşte-ţi termenii!"*, obişnuia să spună Voltaire la începutul unui dialog.

Cuvinte ca "umanitate" şi "umanism", "subiectivitate" şi "subiectivism", "relativitate" şi "relativism", "idealitate" şi "idealism" nu au aceeaşi semnificaţie; primele numesc proprietăţi, iar celelalte concepţii; primele sunt incontestabile, celelalte sunt controversabile, ca orice concepţie. Nici idealismul n-are acelaşi înţeles când se opune realismului pragmatic sau când respinge materialismul filozofic; în primul caz este moral, în al doilea metafizic. Materialismul metafizic şi idealismul moral nu sunt deloc incompatibile. Dintre paralogisme, cel mai frecvent este *ignoratio elenchi*, trecerea frauduloasă de la discutarea unei idei la contrazicerea alteia, mai uşor de respins. De

Scanned with CamScanner

cele mai multe ori, *ignoratio elenchi* se manifestă prin *argumentum ad hominem*, alunecarea de la discutarea unei idei la discutarea persoanei care o susţine. În regimul totalitar, când un participant susţinea o idee nu tocmai pe "linie", se găsea printre interlocutori un vigilent care amintea "petele" din dosarul îndrăzneţului. Ca şi cum o idee poate fi invalidată prin arătarea originii sociale sau a păcatelor individuale ale celui care o susţine! Astăzi ştim că adversarii au înţeles mai repede despre ce e vorba decât condiţionaţii prin îndoctrinare. Paralogismul nu este neapărat un sofism, sofismul este un paralogism comis cu intenţia de a înşela. De paralogisme se ocupă logica, de sofisme se ocupă morala.

Dialogul mai cere interlocutorilor să ţină seama şi de potrivirea dintre denotaţia şi conotaţia cuvintelor pe care le folosesc. Este nepotrivit să se spună "recrudescenţa umanismului", deoarece primul cuvânt are o conotaţie negativă, iar celălalt una pozitivă. Se vorbeşte despre recrudescenţa unei epidemii. Numai un antiumanist s-ar putea exprima astfel. De asemenea, nu este recomandabil ca un colaborator la o lucrare valoroasă să fie numit complice; complicele este partenerul la săvârşirea unui delict, unei fărădelegi, unei crime.

O atenţie deosebită trebuie acordată accentului; în rostirea unei propoziţii, accentul transformă în predicat sediul noii informaţii, orice cuvânt asupra căruia cade: în propoziţia "Horia a plecat ieri dimineaţă în Grecia cu autobuzul", dacă accentul cade pe "Horia" atunci propoziţia devine: persoana care a plecat ieri dimineaţa în Grecia cu autobuzul este *Horia*, şi nu altcineva; şi aşa mai departe.

Scanned with CamScanner

În sfârşit, un dialog nu se poate desfăşura cum trebuie decât dacă replicile sunt cât mai concise. O replică într-un dialog nu este un discurs. Concizia este o victorie împotriva cuvintelor în numele cuvântului. O replică trebuie să exprime *multum non multa*. Concizia rezultă din depăşirea cuvintelor care au participat la găsirea celui mai potrivit dintre ele. Concizie înseamnă respectarea celuilalt. Concizia este performanţa, eleganţa şi politeţea convorbitorilor.

Dar, mai presus de orice, dialogul pretinde participanţilor să fie de la început convinşi că *cine pierde* câştigă, căci pierde eroarea sau confuzia cu care a venit şi pleacă cu un adevăr sau cel puţin cu un spor de claritate. Nemaivorbind că toţi pleacă cu un oarecare câştig...

(Adevărul literar şi artistic, 3 februarie 1999)

Scanned with CamScanner

UNDE POATE DUCE STĂPÂNIREA NATURII FĂRĂ STĂPÂNIREA DE SINE

"Miracolul grec" începe stăpânirea naturii de către om prin cunoaştere, raţiune şi ştiinţă; "miracolul evreiesc" inaugurează stăpânirea de sine a omului prin morală. În elenism, omul este *măsura* tuturor lucrurilor; în iudaism, omul este *scopul suprem* al omului. Cele zece porunci ale Torei au menirea să domesticească nu natura înconjurătoare, ci natura omului însuşi. Evreii au trecut de la sacrificarea unor animale la sacrificarea propriei animalităţi. Natura nu poate fi umanizată decât de un om din ce în ce mai umanizat.

Îngrozitor este unde poate duce ştiinţa neîndrumată de conştiinţă, stăpânirea naturii fără stăpânirea de sine, dezvoltarea ştiinţelor naturii fără cultivarea conştiinţei morale.

În mintea mea, Pesahul reaminteşte în fiecare an primejdiile care pândesc omenirea ori de câte ori slăbeşte unitatea dintre cultura iudaică şi cea grecească: morală fără putere sau putere fără morală.

Pesahul înseamnă nu învierea unui om, ci naşterea unui popor, nu iertarea păcatelor, ci putinţa făuririi unei lumii mai bune. În esenţa lui, Pesahul priveşte în viitor, nu în trecut.

(Realitatea evreiască, martie 1999)

Scanned with CamScanner

ARHETIPUL INFERIORITĂŢII

... ceea ce este fundamental în faţa fenomenului religios este eliminarea relativului din existenţă.
Mihai Ralea

Arhetipurile sunt formele în care se cristalizează în inconştientul colectiv primele experienţe ale oamenilor din clipa trezirii lor "faţă în faţă" cu natura din care s-au ridicat: pământ şi cer, soare şi lună, zi şi noapte, bărbat şi femeie, naştere şi moarte, prielnic şi ne-prielnic sunt percepţii, care, prin repetare continuă, trec din experienţă în inconştientul colectiv sub forma unor arhetipuri care modelează gândirea umană de milenii.

Până la greci, arhetipurile se exprimau prin mituri, poveşti care încercau să explice originea şi rostul fenomenelor de care se izbea experienţa umană. Grecii au fost primii care au izbutit să scoată la iveală şi să autonomizeze categoriile raţiunii din miturile în care s-au format şi s-au dezvoltat: materie şi spirit, adevăr şi eroare, bine şi rău, esenţă şi fenomen, just şi injust, cauză şi efect, spaţiu şi timp... Din mituri *explicative,* zeii deveneau mituri *expresive,* cognitivul devenea estetic, mitologia devenea artă a cuvântului şi a plasticii, categoriile preluau adevărul şi lăsau miturilor frumosul.

"Un arhetip – scrie C.G. Jung – *este ceva asemănător unei vechi strâmtori stăvilite în care valurile vieţii au*

Scanned with CamScanner

curs multă vreme". (*L'âme et la vie,* Paris, 1963, p. 63). Arhetipul este *aprioric* în experienţa individuală, dar e *aposterioric* în experienţa umanităţii. Arhetipul nu este ereditar, ci moştenit prin inconştientul nostru colectiv format de o experienţă milenară. După cum nu vorbirea este ereditară, ci doar aptitudinea omului de a vorbi, tot aşa nu arhetipul este ereditar, ci doar disponibilitatea minţii omeneşti de a-l înjgheba. Arhetipurile sunt izvorul inconştient al miturilor, iar miturile sunt sursa conştientă a categoriilor logice. După părerea unor etnologi, categoriile sunt miturile epocii contemporane, iar miturile sunt categoriile epocii arhaice. Se pierde astfel din vedere esenţialul: miturile sunt *tinereţea* categoriilor, iar categoriile sunt *maturitatea* miturilor. Miturile rămân neschimbate, numai conceptele, care se formează în ele, evoluează. Mitul lui Sisif este acelaşi ca atunci când a apărut, dar înţelesul lui e altul: lipsa de sens a oricărui efort uman a devenit destinul omului de a da mereu un sens vieţii sale. Mintea înaintează de la mituri la categorii prin dezvoltarea denotaţiilor cognitive pe seama conotaţiilor afective. Miturile au o denotaţie minimă şi o conotaţie maximă; ele exprimă în mult mai mare măsură *atitudinea emoţională* faţă de realitate decât *cunoştinţe* despre realitate. Mitul "paradisului pierdut" exprimă nostalgia timpului primordial când oamenii nu aveau de ales între ce e bine şi ce e rău – nicidecum cunoaşterea acelei vremi. Categoria are o denotaţie maximă şi o conotaţie minimă. Categoria *cauzalităţii* se referă la legea fundamentală a determinismului, dar nu spune mai nimic despre cât de supărătoare este indiferenţa ei faţă de năzuinţele omului. La panta dintre sensibilitate şi raţiune pe care o

Scanned with CamScanner

urcă gândirea purtată de limbă se referea şi Titu Maiorescu când scria în *Logica* sa din 1898 că *"limba este focul în care reprezentările obiectelor îşi mistuiesc aproape toată materialitatea şi nu lasă decât ideea lor abstrasă şi generală"*. (Bucureşti, 1940, p. 194). Însă oamenii au nevoie nu numai de adecvarea intelectuală a ideilor la realitate, ci şi de adeziunea emoţională la idealuri care depăşesc realitatea; morala şi arta le sunt tot atât de necesare ca şi ştiinţa pentru a trăi omeneşte. De aceea miturile de ieri şi de azi îşi păstrează în continuare valabilitatea. Nietzsche spunea că *"arta ne este dată pentru ca să nu murim de atâta adevăr..."*

●

Sunt mituri atât de legate de originea lor arhetipală încât conotaţia lor împiedică orice dezvoltare a denotaţiei. Mitul androginului, provenit din arhetipul deosebirii dintre valori, nu înaintează spre conceptul unităţii în diversitate, ci continuă să regrete indistincţia oamenilor în conflictul valorilor opuse. Suprasaturată de conflicte sângeroase, societatea contemporană îl reactualizează sub forma lui cea mai naivă: confuzia sexelor; aceeaşi vestimentaţie, aceeaşi pieptănătură, aceleaşi podoabe, acelaşi comportament, aceleaşi expresii, răspândirea homosexualităţii, încât nu se mai poate distinge care e bărbat şi care e femeie. Egalitatea dintre femei şi bărbaţi nu înseamnă *omogenizarea* lor, ci dimpotrivă, *diferenţierea* lor, pentru ca fiecare să contribuie cât mai complementar la unitatea lor. Mitul străinului ca mit al Răului, zămislit de arhetipul fricii şi urii faţă de

Scanned with CamScanner

"diferit", considerat duşman, exaltă şi astăzi xenofobia devastatoare, împiedicând îndreptarea gândirii spre înţelegerea "celuilalt" ca partener. Arhetipul xenofob nu poate fi depăşit decât printr-o îndelungată educaţie democratică, care să-i înveţe pe oameni că semenii lor nu sunt numai cei ce se aseamănă cu ei, ci şi cei diferiţi de ei. Numai aşa colaborarea va fi mai rodnică.

Spaima primilor oameni în faţa necunoscutului înconjurător a fixat în inconştientul colectiv arhetipul inferiorităţii omului faţă de o putere supremă, supranaturală, supraumană, atotştiutoare şi atotputernică, chiar dacă "Puterea supremă" a fost multă vreme plurală înainte de a deveni singulară. De aici, mitul opoziţiei dintre inferioritatea lumii "de pe pământ" şi superioritatea lumii "din cer". De milenii gândirea umană este dominată de înţelegerea răsturnată a lumii.

S-a afirmat şi se afirmă că lumea noastră reală a vremelniciei, a mărginirii, a relativităţii, a imperfecţiei nu este decât degradarea lumii ideale a eternităţii, a infinitului, a absolutului, a perfecţiunii, că inferiorul este o degenerare a superiorului, că spiritul nu poate să vină decât de "sus".

"Filozofia – mărturiseşte Nikolai Berdiaev – *a însemnat pentru mine şi lupta împotriva finitudinii în numele infinitului". (Cunoaşterea de sine,* Bucureşti, 1998, p. 106)

Puţine minţi au îndrăznit să restabilească ierarhia firească dintre om şi lume. În veacul VI înainte de Cristos, Xenofan din Colofon scria că *"dacă boii, caii şi leii ar avea mâini şi ar putea cu mâinile lor să picteze şi să producă opere ca oamenii, caii ar picta figuri de zei asemănătoare cailor şi boii asemănătoare boilor..."* Pico della

Scanned with CamScanner

Mirandola, în veacul al XV-lea, afirma că *"libertatea omului este pricina măreţiei şi mizeriei sale. Omul este creatorul destinului său"*. În veacul al XVIII-lea, Holbach susţinea că *"ignoranţa şi teama, iată cele două rădăcini ale oricărei religii"*, iar Feuerbach ajunge la concluzia că *"teologia este antropologie"*. Unii sunt de părere că însăşi ştiinţa ţine în frâu "trufia" crescândă a omului: pământul nu se află în centrul lumii (Copernic), omul este o maimuţă evoluată (Darwin), idealurile sunt produse ale bazei economice (Marx), marile idei sunt sublimări ale libidoului refulat (Freud), toate adevărurile sunt relative (Einstein), entropia naturii nu poate fi oprită (Wiener). Numai că heliocentrismul a detronat geocentrismul, dar nu şi antropocentrismul, deoarece pământul rămâne în centrul lumii fiindcă aici a apărut spiritualitatea; omul nu este spirit *materializat,* dar este materie *spiritualizată;* inferioritatea cauzei nu împiedică superioritatea efectului, nici la Marx, nici la Freud; relativitatea nu scade valoarea adevărurilor, ci le sporeşte rigoarea; entropia naturii nu poate fi oprită, dar poate fi frânată prin creaţie.

Este semnificativ că răspândirea spiritului ştiinţific nu izbuteşte să zdruncine mitul raportului invers dintre "aici" şi "dincolo", dar, într-un anumit fel, îl influenţează: se aşteaptă venirea unor "salvatori" pe o farfurie zburătoare trimisă de o civilizaţie extraterestră...

●

Umanismul va face un imens pas înainte în clipa în care oamenii vor înţelege că lumea ideală nu este decât visul lumii reale, că infinitul, eternitatea, absolutul şi perfecţiunea sunt ţintele asimptotice ale mărginitului, vremel-

Scanned with CamScanner

nicului, relativului şi imperfectului. Ajutorul nu vine din afara oamenilor, ci de la oameni. Religia însăşi spune: *"Ajutaţi-vă unii pe alţii şi Dumnezeu vă va ajuta!"*

C.G. Jung se teme că oamenii nu pot suporta pierderea unui arhetip fără să se simtă orfani şi de tată şi de mamă, fără să se prăbuşească într-un *"malaise dans la civilisation"* (*op. cit.*, p. 68-69). Dar umanitatea trebuie odată şi odată să-şi dea seama că este alcătuită din singurele fiinţe în stare să-şi făurească propriul destin fără contribuţia transcendentului. Adus în lumina critică a conştiinţei, arhetipul reintră în istorie şi este supus expirării.

Dacă la începuturile istoriei oamenii i-au imaginat pe zei ca să aibă cui să ceară un ajutor pe care nu-l puteau primi din partea semenilor, ne apropiem de vremea în care tehnica va înlocui magia şi colaborarea va înlocui conflictele. După ce au făurit vorbirea ca să comunice unii cu alţii, oamenii au încercat să comunice în acelaşi fel şi cu o "lume a tăcerii"; a sosit însă momentul să nu se mai abată vorbirea de la rosturile ei omeneşti.

(Adevărul literar şi artistic, 23 martie 1999)

Scanned with CamScanner

LOCUL IDEILOR: NICĂIERI

Ideea este spiritul cuvântului, al cărui corp sunt sunetele articulate ale vorbirii. Fiind spirit, ideea este aspaţială, invizibilă şi fluctuantă. Ideile ţin de timp, dar nu de timpul spaţializat în calendare, clepsidre şi ceasornice, ci de "durată". Orele, zilele, săptămânile, lunile, anii măsoară spaţiul constant şi reversibil parcurs de rotaţia pământului, şi nu durata variabilă şi ireversibilă a timpului. Timpul este calitate nemăsurabilă, şi nu cantitate calculabilă. Corect este să se spună în *decursul* timpul, şi nu "de-a lungul" timpului. Acelaşi drum e mai lung la întors acasă.

Temporalitatea ideilor nu înseamnă că ideile pot fi păstrate în timp aşa cum pot fi păstrate lucrurile în spaţiu: trecutul nu mai e, viitorul nu este încă, iar prezentul este momentul în care viitorul trece în trecut. Ideile durează atâta vreme cât durează exprimarea cuvintelor în care s-au format şi s-au dezvoltat. Ideile apar şi dispar o dată cu vorbirea care le-a produs şi poate să le reproducă, din memorie, în cultura orală, sau prin lectură, în cultura scrisă. Se citeşte mai mult cu urechile decât cu ochii, de vreme ce un text care nu poate fi citit nu produce nici o idee. *"Am constatat* – scrie L.S. Vâgotski – *că relaţia dintre gândire şi*

Scanned with CamScanner

cuvânt este un proces viu de naştere a ideii în cuvânt" (*Opere pedagogice alese,* vol. II, Bucureşti, 1972, p. 306). Iar Mikhail Bahtin subliniază că: *"numai curentul electric al comunicării verbale dă cuvântului lumina semnificaţiei" (Le marxisme et la philosophie du langage,* Paris, 1977, p. 177). Dar nici cuvintele nu pot tezauriza idei, ci doar să le producă atunci când sunt vorbite.

Cuvintele n-au nici ele un "sediu". Prin memorie ne amintim rostirea cuvintelor uitate pentru a reproduce anumite idei. Însă memoria nu este un depozit de cuvinte. Memoria nu este o materie plastică în care cuvintele şi ideile pot să lase urme, ci o predispoziţie, înnăscută sau dobândită, a sistemului nervos de a reacţiona asemănător la impulsuri şi excitaţii asemănătoare. Memoria este mai puţin o întoarcere în trecut şi mai mult o aducere a trecutului în prezent. *"Este deci zadarnic de a trata imaginile-amintiri şi ideile ca lucruri gata făcute, cărora să li se stabilească drept domiciliu centre problematice".* (Henri Bergson, *Matière et memoire,* Paris, 1946, p. 139). Faimoasa teorie a lui Pavlov cu privire la cele două sisteme de semnalizare – pe nedrept neglijată – nu e departe de înţelegerea lipsei oricărui loc al ideilor.

Este adevărat că prin cuvânt spiritul se uneşte cu materia şi timpul cu spaţiul; cuvântul evoluează în timp ca producător de idei, dar se desfăşoară şi în spaţiu ca unde sonore. Prin spiritul lui, ţine de timp, dar prin sonoritatea lui, ţine de spaţiu, chiar dacă sonoritatea vocii este instrumentul cel mai puţin material din câte a făurit omul.

Însă ideile nu pot locui nici în cuvinte, deoarece ele durează cât durează exprimarea lor. Ideile nu pot locui nici

Scanned with CamScanner

în cărţi, deoarece scrierea nu este decât mnemotehnica vorbirii; nici în minte, deoarece gândirea este în continuă activitate. Spiritul n-are *încăperi* statornice.

De ce gândirea caută de milenii să le găsească un loc: în raiul lui Platon, în fructul oprit din paradisul iudeo-creştin, iar în vremea din urmă în ADN? (Tulburătoare coincidenţa dintre ADN – acizii dezoxiribonucleici – din fibra polimerică a cromozomilor şi *Adonai,* numele permis al lui Dumnezeu în iudaism). Ceea ce era *scris* în Cartea Cerului este, astăzi, *înscris* în codul genetic.

●

De ce oamenii au nevoie să plaseze ideile într-un anumit loc? Oamenii simt o nevoie imperioasă să arate ochilor ideile pe care cuvintele le spun urechii, să reprezinte în imagini şi chipuri cioplite ideile invizibile pe care cuvintele le produc necontenit. Cea de-a doua poruncă a Bibliei este cea mai exigentă dintre toate, a fost şi este cel mai des încălcată.

Idolii sunt chipurile pe care le capătă ideile în mentalitatea rudimentară a maselor. Însuşi cuvântul idee înseamnă în elină "imagine". Spaţiul e mai la îndemână decât timpul. Oamenii se împacă mult mai bine cu spaţiul decât cu timpul. Cu spaţiul te poţi familiariza, cu timpul, niciodată. Spaţiul poate fi acelaşi, timpul este mereu altul. În spaţiu te poţi opri – în timp, niciodată. În spaţiu te poţi întoarce – în timp, niciodată. În spiritul lui Heraclit se poate spune că nimeni nu poate trăi de două ori aceeaşi clipă. "Clipă, stai!" cere timpului să se comporte ca spaţiu.

Scanned with CamScanner

Oamenilor le-a fost totdeauna mai multă frică de timp decât de spaţiu. În spaţiu se trăieşte, în timp se moare. Necunoscutul din timp este mai îngrijorător decât cel din spaţiu. Explorările geografice au fost mai eficiente decât predicţiile istoriei. Statornicia spaţiului le-a convenit mai mult decât surprizele timpului.

Frica de timp a întârziat până în zilele noastre înţelegerea opoziţiei esenţiale dintre spaţiu şi timp, dar şi a faptului că omul trăieşte în timp prin ceea ce este cel mai omenesc în el: *spiritul.*

Cât de greu reuşesc oamenii să înţeleagă esenţa timpului reiese şi din istoria limbilor. Viitorul – cel mai înfricoşător moment al timpului – este o creaţie târzie a limbajului uman. *"Se constată că în limbile de cele mai variate tipuri, forma trecutului nu lipseşte niciodată şi că foarte adesea ea este dublă sau chiar triplă. Dimpotrivă, multe limbi nu au formă specifică de viitor".* (Emile Benveniste, *Le langage et l'experience humaine,* Diogène, 1965, nr. 51, p. 10)

Amintirile sunt mai numeroase şi mai precise decât proiectele. *"Analiza diacronică în limbile în care ea este posibilă arată că viitorul se constituie adesea la o dată recentă, prin specializarea anumitor auxiliare, îndeosebi* a voi" (ibid., p. 10). În limba română se mai construieşte şi cu verbul *a avea:* am să merg, în loc de voi merge.

"Faptul că nu s-au găsit încă pentru percepţia duratei simboluri de exprimare proprii şi s-a recurs la instrumentele spaţiale dovedeşte recenţa ideii de timp în istoria sufletească a omului" – scria Mihai Ralea. (*Psihologie şi viaţă,* Bucureşti, 1938, p. 233). Chiar şi ştiinţa caută să

Scanned with CamScanner

evite timpul, folosind metodele cantitative, matematice, potrivite spaţiului, nu timpului. De aici, celebra polemică dintre Bergson şi Einstein. *"Cuvântul efemer* – continuă Ralea – *are un înţeles peiorativ şi nimic nu întrece în dispreţ adevărul de scurtă durată a modelor, a curentelor trecătoare. E de ajuns să intervie timpul într-un proces oarecare, pentru ca să-l degradeze. Pentru noi timpul este o non-valoare, fiindcă nu suntem încă deprinşi cu dânsul"* (Ibidem). Mircea Florian precizează şi el că *"există o ştiinţă a spaţiului, geometria, dar nu există o ştiinţă a timpului, care rămâne învăluit în obscuritate şi de aceea se bucură de simpatia misticismului sau iraţionalismului"*. (*Recesivitatea, ca structură a lumii,* Bucureşti, 1983, p. 472).

●

Pe măsură ce se va înţelege că oamenii sunt fiinţe ale timpului; că destinul lor nu este fixarea, ci devenirea; că ideile lor sunt în continuă dezvoltare, probabil că vor fi mereu mai puţini care să încerce oprirea a ceea ce nu se poate opri: istoria. Oamenii nu pot trăi fără idei, dar nu pot trăi omeneşte cu aceleaşi idei. Stabilitatea este mai comodă decât schimbarea, dar nu i-e dat omului să stea, ci să se mişte.

Deoarece nu există un loc al ideilor, ideile nu pot fi oprite în loc. Prin spiritualitatea lor, ideile sunt în neîncetată evoluţie. Modul lor de a fi este libertatea. Este o iluzie că repetarea aceloraşi cuvinte reproduce aceleaşi idei. Nici cuvintele nu pot fi repetate întocmai: diferă de la vorbitor

Scanned with CamScanner

la vorbitor şi chiar la acelaşi vorbitor de la o stare fizică şi psihică la alta. Memoria nu aminteşte idei, ci doar sonoritatea cuvintelor. Ceea ce este comun nu poate fi decât debutul denotaţiei: *despre* ce se vorbeşte, dar nu *ce* se vorbeşte. Denotaţiile sunt mereu mai abstracte, mai generale şi mai cognitive, iar conotaţiile oscilează, după împrejurări, de la pozitiv la negativ. Ideea de Dumnezeu a înaintat de la *Tată care pedepseşte şi răsplăteşte la coincidentia oppositorum.*

Istoria ideilor este şi istoria iluziilor în care se închid, periodic, dogmaticii de toate felurile şi din toate timpurile.

(Adevărul literar şi artistic, 20 aprilie 1999)

Scanned with CamScanner

VALOAREA JOCULUI

Tocmai atunci când nu-i de joacă, pui totul în joc.
Sorin Vieru

Un şurub insuficient strâns capătă un anumit joc; jocul este scăpare de sub constrângere, este începutul autonomiei. Cu cât se află în ierarhia zoologică mai aproape de om, cu atât devin animalele mai capabile să se joace. Însă joaca necuvântătoarelor este tot atât de caracteristică speciei ca hrana şi emisiunile sonore. Vrabia visează mălai şi ciripeşte; câinele, ciolane şi latră; calul, ovăz şi nechează... Calul nu se joacă "de-a pisica cu şoarecele" şi nici nu miaună. În lumea necuvântătoarelor nu se învaţă limbi străine. Joaca animalelor se desfăşoară de la exerciţiul de adaptare la natură la descărcarea unui plus de energie nesolicitat, momentan, de o necesitate vitală.

Joaca animalelor nu depăşeşte programarea lor specifică decât sub presiunea dresajului şi chiar atunci în mică măsură. Chiar şi cimpanzeul, atât de aproape de om, nu este în stare să treacă dincolo de limitele "celor care nu cuvântă". F.J.J. Buytendijk constată că *"pentru tânărul cimpanzeu, fiecare lucru, fiecare situaţie n-are decât o semnificaţie univocă. Ambiguitatea trăitului poate uneori să apară într-o anumită măsură în contact cu omul"*. (*L'Homme et l'animal*, Paris, 1965, p 135). Când se joacă

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

Scanned with CamScanner

"cimpanzeul este serios cum este totdeauna natura. Cum dovedesc fotografiile, Viki este serios ca un Papă când imită o mimică sau nişte gesturi, în vreme ce copilul, într-un asemenea caz, râde". (ibid. p. 136). Există o deosebire fundamentală între *joaca* animalelor şi *jocul* oamenilor. *Autonomia* animalelor faţă de mediu nu le îngăduie decât să se joace; numai *libertatea* subiectului faţă de obiect, inaugurată de vorbire, le permite oamenilor să creeze jocuri.

Ignorarea rolului hotărâtor al vorbirii în saltul de la joaca animalelor la jocul oamenilor întreţine şi confuzia dintre înşelăciune şi minciună. Animalele sunt capabile de înşelăciune, dar nu şi de minciună; minciuna ascunde un adevăr ştiut, în vreme ce înşelătoria ascunde un impuls, un reflex, o intenţie. Animalele care se prefac că sunt moarte sau care mimează anumite comportamente înşală, nu mint. Pânda nu este minciună, ci înşelăciune.

●

Transformând lumea în obiect de gândit şi omul în subiect gânditor, vorbirea întemeiază jocul şi inaugurează istoria culturii. Fără vorbire n-ar fi apărut "jocul" dintre subiect şi obiect, care permite omului să se distanţeze de natură şi să poată să-i adauge cultură. Prin jocul dintre subiect şi obiect, omul reuşeşte să depăşească necesitatea constrângătoare a naturii şi să dobândească libertatea creatoare a culturii. Jocul este un "lux", dar nu în sensul de *lumină – lux, lucis* – ci în înţelesul de *fractură* – luxo, luxare – din care provine şi cuvântul "luxaţie". Jocul nu este

Scanned with CamScanner

posibil fără capacitatea vorbirii de a ţine la distanţă mediul înconjurător, de a-l contrazice şi de a-l depăşi prin ficţiune. Limba însăşi a înregistrat importanţa ieşirii din timpul real şi pătrunderea în cel fabulos al povestirii în imperfectul ludic: "se făcea că..."

Părerea comună este că jocul se opune seriozităţii, însă trebuie precizat că seriozitatea căreia i se opune jocul nu este *valoarea* incontestabilă a ludicului, ci *uniformitatea* acţiunilor în "serie"; "serios" = şir. Jocul nu este ceva neserios, dar seriozitatea lui ţine de o obligativitate internă, şi nu de o constrângere externă. Jocul are reguli stricte, dar omul le stabileşte şi tot el poate să le schimbe. Esenţa jocului nu rezidă în *respectarea* regulilor lui, ci în *libertatea* omului de a le schimba. Scopul activităţilor "serioase" este câştigarea subzistenţei; scopul jocului este plăcerea, bucuria, încântarea, desfătarea jucătorilor şi a celor care îi urmăresc. O activitate este cu atât mai ludică cu cât este mai independentă de nevoi imediate. O plimbare cu trăsura este mai ludică după inventarea automobilului decât înainte. Vânătoarea, pescuitul, călăritul au devenit mereu mai ludice pe măsura dezvoltării tehnice, dar sportul, datorită profesionalizării, a pierdut din ludicitatea lui. Numai spectatorii continuă să se bucure de esenţa ludică a sportului, ce-i drept ca distracţie, aspectul cel mai superficial al ludicului.

A afirma că întreaga cultură e un joc nu înseamnă a scădea importanţa culturii, ci a restabili însemnătatea jocului. *"Tot jucându-se,* scrie Johan Huizinga, *spiritul formator de limbă sare de fiecare dată de pe planul material la idee. În spatele fiecărei exprimări a abstractului se află o*

Scanned with CamScanner

metaforă şi în fiecare metaforă se ascunde un joc de cuvinte". (*Homo ludens,* Bucureşti, 1977, p. 38). Jean Chateau scrie şi el că *"jocul este un înconjur făcut prin abstract"*. (*Copilul şi jocul,* Bucureşti, p. 23-24). Pentru a sublinia încă o dată valoarea jocului, J. Huizinga conchide că *"Cel ce strică jocul, strică însăşi cultura"*. (Ibid., p. 320)

●

Nu e greu de presupus că în mileniul următor ludicul va căpăta o importanţă crescândă. Preluând o parte mereu mai mare din povara activităţilor vitale, tehnica electronică va permite oamenilor să aibă din ce în ce mai mult timp liber pe care ludicul îl va transforma în libertate de creaţie. Destinul omului este să-şi dezvolte spiritualitatea printr-o continuă creaţie. Jocul completează biosfera în care se trăieşte cu o noosferă în care se gândeşte.

Valoarea este proprietatea bunurilor create de om de a contribui la dezvoltarea multidimensională a omului. Valoarea jocului rezidă în putinţa lui de a dezvolta capacitatea creatoare a omului. Jocul începe din clipa în care subiectul reuşeşte să exprime o atitudine intelectual-emoţională faţă de obiect. Jocul debutează ca spectacol total: rostire, cântec, plastică, dans; ritul este expresia audiovizuală şi cinetică a *conotaţiilor* cristalizate în discursul mitic; puterea lui magică îşi are izvorul în generalitatea *denotaţiilor* formate în mit. Puterea magiei nu este altceva decât puterea cuvintelor de a trece dincolo de percepţie, de prezent, de a ţinti spre o altă lume. Magia se întemeiază pe energia meta-

Scanned with CamScanner

forică a vorbirii de a viza o lume transcendentă. Credinţa în eficienţa magică a desenelor rupestre, a idolilor, a ceremoniilor rituale ţine de capacitatea cuvintelor de a *evoca* şi de a *invoca* absentul: originea şi viitorul. Prin joc, omul devine singura fiinţă creatoare de sens într-o lume lipsită de sens. Îngăduind omului să-şi transforme experienţa în idei şi ideile în opere, jocul se opune mereu entropiei crescânde a naturii. Ruinării entropice, jocul îi opune creaţia. Natura capătă valoare din clipa în care este prinsă în jocul omului. Între un organism şi o creaţie există aceeaşi deosebire ca între natură şi cultură: organismul este un tot "concrescut", în vreme ce creaţia este o sinteză de elemente obţinute prin analiză, o alcătuire din elemente selectate prin analiză.

Efectul cel mai valoros al jocului asupra dezvoltării umane este scoaterea omului de sub presiunea nevoilor sale vitale şi educarea posibilităţilor lui de a se înălţa de la trăire la idee. Arta, cea mai importantă manifestare a jocului, cultivă ceea ce este cel mai omenesc în om: spiritualitatea lui. Morala artei nu constă în temele abordate, după cum susţineau "tendenţionaliştii", ci în emanciparea de sub dominaţia preocupărilor cotidiene. Menirea artei nu este să dea soluţii problemelor momentane, ci să dezvăluie esenţele perene ale oamenilor. Teatrul, sintetizând beletristica, muzica, plastica, coregrafia, este mai potrivit decât celelalte arte să îndeplinească această menire. De la o reprezentaţie teatrală, spectatorii pleacă pe gânduri şi nu doar încântaţi, mai conştienţi de neajunsurile lor şi ale societăţii în care trăiesc. Din păcate, tendinţa actuală de a hipertrofia imaginea în dauna cuvântului a dezechilibrat şi teatrul:

Scanned with CamScanner

spectacolul este genul proxim al teatrului, dar diferenţa lui specifică este tensiunea dramatică a textului. Neglijarea textului reduce teatrul la un spectacol mai mult sau mai puţin agreabil.

Veacurile următoare vor simţi nevoia unor continue reevaluări ale îndeletnicirilor ludice, mereu mai numeroase, mai diverse, mai complexe.

(Adevărul literar şi artistic, 4 mai 1999

Scanned with CamScanner

MENIREA RÂSULUI

...râsul, sub forma spiritului, e poate cea mai înaintată formă de civilizaţie.
Mihai Ralea

Originea râsului este naturală, dar împlinirea lui este culturală. Aşa cum omul a adăugat gurii sale, dezvoltată pentru a asimila natura, vorbirea, care face posibilă gândirea, tot aşa a adăugat reacţiilor lui fiziologice şi emoţionale de satisfacţie şi insatisfacţie în faţa unui deznodământ neaşteptat, râsul ca expresie a spiritului critic. I s-a părut omului că expulzarea zgomotoasă a aerului din plămâni prin pufnirea în hohote se potriveşte cel mai bine cu menirea de a respinge, de a înlătura, de a refuza, de a biciui a râsului. Râsul este propriu omului; celelalte vieţuitoare nu râd, ci atacă. Nici "maşinile de gândit" nu râd, ci se blochează. Râsul *"e un derivativ ingenios pentru impulsiune sau violenţă."* (Mihai Ralea, *Scrieri,* 2, p. 132).

Râsul este expresia unei atitudini polemice faţă de abdicarea omului de la stadiul la care a ajuns spiritul în dezvoltarea lui. Bergson subliniază că *"atitudinile, gesturile şi mişcările corpului uman sunt rizibile exact în măsura în care acest corp ne face să ne gândim la o simplă mecanică."* (*Le rire,* Paris, 1922, p. 30). Dar Bergson nu spune de ce asemenea deficienţe ale omului stârnesc râsul, deşi răspunsul se află implicit în filozofia sa evoluţionistă:

Scanned with CamScanner

râsul pedepseşte recăderile omului pe trepte inferioare demnităţii lui. Însă râsul nu protestează numai împotriva recăderilor vieţii în inerţia materiei, ci şi împotriva degradării spiritului creator în gânduri repetitive.

Repetiţia apropie durata gândirii de spaţialitatea mecanicii. Însuşi Bergson sugerează posibilitatea depăşirii comicului iscat de mecanizarea vieţii când scrie că e rizibilă şi încercarea corpului de a o lua înaintea sufletului: *"... forma voind să covârşească fondul, litera căutând să izgonească spiritul."* (Idem, p. 54). Însă rămâne la convingerea că, în ultimă analiză *"... râdem ori de câte ori o persoană ne dă impresia unui lucru."* (Ibid. p. 59). Numai că între om şi lucru se află numeroase trepte intermediare de degradare morală care frânează înaintarea societăţii şi care trebuie corectate şi prin râs.

Râsul presupune încrederea, mai mult sau mai puţin conştientă, în perfectibilitatea morală a oamenilor; credinţa în fatalitatea ineluctabilă a firii omeneşti nu mai îngăduie decât plânsul. Numai remediabilul poate fi comic, iremediabilul nu poate fi decât tragic. Confundarea remediabilului cu iremediabilul împinge comicul în tragic. Identificând absurdul remediabil al unor idei şi acţiuni omeneşti cu non-sensul iremediabil al existenţei se ajunge inevitabil la "filozofia deznădejdii".

În sine, existenţa este lipsită de sens, dar oamenii, prin spiritualitatea lor creatoare, pot să se opună non-sensului existenţial dând vieţii lor un anumit sens, fie el şi vremelnic, ca tot ce creează omul în relativitatea lui existenţială. Râsul este hrănit de încrederea în posibilitatea unui viitor superior. El este cu atât mai pedepsitor cu cât spe-

Scanned with CamScanner

ranţa într-un viitor superior este mai fermă. Râsul penalizează inferioritatea realului în numele unui ideal superior. Râsul este condescendent: priveşte deficienţele realului de la înălţimea idealului. El este critic, nu nimicitor; el educă, nu anihilează.

Căutând esenţa personajelor comice din opera lui Caragiale, Scarlat Struţeanu o găseşte concentrată în prostia lor prezumţioasă, deoarece *"prostul care nu-i fudul, nu e prost destul"*. Prostul este rizibil *"...când prin activitatea sa caută să arate că nu e prost"*. *(Încercare critică asupra comicului dramatic la Caragiale,* Bucureşti, 1924, p. 20) Scarlat Struţeanu încearcă să explice deosebirea dintre comic şi tragic prin opoziţia dintre responsabilitate şi neresponsabilitate. *"Nu există comic adevărat acolo unde nu este sensibilizată responsabilitatea eroului comic"*. (Idem, p. 24). Într-adevăr, dacă inteligenţa constă în capacitatea de a răspunde prompt şi adecvat la schimbările mediului, prostia înseamnă neadaptare, iar prostul este responsabil de naivitatea lui, căci prost nu înseamnă imbecil, idiot, oligofren, ci ignar. În limba română, conotaţia cuvântului "prost" s-a agravat peste măsură, alunecând de la sensul critic la unul medical. În slavona din care provine avea înţelesul de "neştiutor", de "om simplu". Prostul nu este decât un om care nu ştie că nu ştie. Prostul este inversul "omului invizibil": toată lumea îl vede, numai el nu se vede. Toţi ne naştem proşti, dar prostia nu este înnăscută. Ea poate fi depăşită mereu prin cunoaştere. Nici un om nu este numai prost sau numai deştept. Prost şi prostie înseamnă acelaşi lucru. Prostia şi deşteptăciunea, deşi opuse, se încrucişează în mintea fiecăruia în proporţii diferite.

Scanned with CamScanner

Nici geniile nu sunt imune la prostie.

De aceea, personajele comice sunt responsabile de prostia lor, pe care o pot depăşi, în vreme ce personajele tragice nu sunt responsabile de limitele inebranlabile pe care le înfruntă. Personajul comic este descendent, coboară scara de valori umane, în vreme ce personajul tragic este ascendent, încearcă s-o urce până dincolo de ultima ei treaptă. Defectele sunt mai răspândite decât eroismele. Comicul e tipic, tragicul e personal. Mai toate comediile au ca titlu un nume comun, în vreme ce tragediile sunt intitulate cu un nume propriu. Faust s-a luptat să depăşească moartea, Hamlet a încercat să depăşească feudalitatea.

Limitele de care se zdrobesc personajele tragice nu sunt toate existenţiale, ci şi sociale, adică nu sunt veşnice, ci şi istorice. Moartea este o limită existenţială, însă sacrificarea scopului pe falsele altare ale unor mijloace este o limită istorică. În secolul XX, istoria a scăpat de sub controlul oamenilor şi a căpătat chipul ursitei. În zilele noastre, tragedia va trebui să reprezinte un erou care luptă pentru restabilirea raportului firesc dintre om, ca scop suprem, şi mijloacele menite să-l slujească. Chiar dacă nu va reuşi azi, va izbuti mâine, lăsând comediei să lupte împotriva prostiilor viitoare. Suntem deja în preajma sinuciderii noastre din prostie, poluând mediul, secând resursele de energie, înmulţindu-ne în progresie geometrică, alergând dement după profituri maxime. E din ce în ce mai probabilă o tragicomedie "ecologică".

Scarlat Struţeanu era de părere că prostia însumează toate celelalte cazuri comice şi deci responsabilitatea le caracterizează pe toate. *"Principiul responsabilităţii erou-*

Scanned with CamScanner

lui comic, în felul în care îl înţelegem noi, se referă la adevăratul comic, la comicul integral". (Idem, p. 62) Responsabilitatea este prezentă şi când mecanizarea degradează viaţa, şi când importanţa literei creşte în dauna spiritului, şi când hipertrofierea mijloacelor compromite scopul uitat între paranteze. *"Într-adevăr, comicul mişcării se poate explica prin teoria lui Bergson. Mecanizarea vieţii ne dă comicul mişcării, dar aceasta constituie un singur element al comicului, după cum contradicţia între scop şi mijloace, prezentată între alţii şi de L. Dumont, este explicaţia comicului situaţiunilor, care constituie un alt element al comicului. Comicul caracterelor însă, care le subsumează pe celelalte două şi care împreună cu comicul limbajului constituie comicul* integral, *nu se poate explica – şi credem că am dovedit-o aceasta – decât prin ajutorul* principiului responsabilităţii". (Idem, p. 62)

Responsabilitatea nu lipseşte nici în cazul prostiei de care vorbeşte D.I. Suchianu. *"Prostia ne apare acum ca rivalitatea dintre ceea ce-i individual şi ceea ce-i social în personalitatea omenească, cu triumful celui din urmă element. E victoria lozincilor gregare asupra gândirii proprii"*. (*Puncte de vedere,* Bucureşti, 1930, p. 44) Şi autorul nu trecuse încă prin ce am trecut noi.

●

Comicul şi tragicul sunt distincte, dar nu sunt izolate; uneori trec unul în celălalt. Aşa au apărut comedii tragice şi tragicomedii. Sunt situaţii care pot fi tratate fie în sens comic, fie în sens tragic: absorbirea individualităţii de către

Scanned with CamScanner

masă este privită comic de Chaplin în *Timpuri noi* şi exprimată prin alternarea secvenţelor în care oile ies din ţarc şi muncitorii din uzină. Eugen Ionescu o vede ca pe o tragicomedie: în *Rinocerii* eroul rezistă rinocerizării până la sfârşit, dar cortina se lasă înainte de deznodământ, pe hotărârea eroului de a rezista. Idolatrizarea mijloacelor în paguba scopului este rizibilă pentru George Orwell în *1984,* dar deplorabilă pentru Arthur Koestler în *Le zero et l'infini.* Trebuie din nou precizat că râsul nu e totdeauna exteriorizat, ci deseori interiorizat.

Râsul oscilează între hohotul stârnit de un gag şi catarsisul provocat de satisfacţia de a ne simţi superiori personajelor comice, în opoziţie cu catarsisul săvârşit de admiraţia noastră pentru forţa morală a eroului tragic. Dar totdeauna râsul este o condamnare a degradării prezente a unui ideal sperat. La sfârşitul filmului *Dictatorul,* Chaplin denunţă degenerarea limbajului – invenţia supremă a omului – în urlete cu o denotaţie minimă şi o conotaţie maximă: ameninţări, aţâţări, apeluri...

Numai umorul prin care râdem de noi înşine îngăduie luarea în derâdere şi a defectelor noastre remediabile şi a limitelor noastre iremediabile. Întrebat cum se simte, un muribund cu un cancer generalizat a răspuns: *ca-n cer.* Numai el putea să-şi permită un asemenea calambur, care râde de inferioritatea materiei în numele superiorităţii spiritului. Umorul este o victorie a omului asupra lui însuşi.

Menirea râsului este să contribuie la înlăturarea obstacolelor morale care frânează mereu înaintarea societăţii. Râsul e social, plânsul este individual. Râdem împreună cu alţii, dar plângem singuri. Într-o biserică nu se râde nici-

Scanned with CamScanner

odată, dar se plânge des; într-o Academie se râde des, dar nu se plânge niciodată. Prostia e sobră. Râde ca prostul cel ce râde în gol, fără ţintă, fără motiv, fără rost. Râsul este contestatar. Totalitarismele, fundamentalismele, fanatismele îl socotesc un "păcat al trufiei". Râsul a fost totdeauna inamicul dogmatismelor, iar dogmatismele au persecutat totdeauna râsul.

(Adevărul literar şi artistic, 8 iunie 1999)

Scanned with CamScanner

TALENT ŞI GENIU

Toţi suntem iritabili; expresivi suntem numai unii.
I. L. Caragiale

Talentul este înţeles, îndeobşte, ca îndemânare, iscusinţă, dibăcie, destoinicie, abilitate... Confuzia are rădăcini străvechi. La începuturile istoriei, comunităţile îşi dominau membrii prin autoritatea moravurilor tradiţionale. Unii erau mai destoinici decât alţii la vânătoare, în luptă sau în făurirea uneltelor, dar nici un "eu" nu putea să se desprindă din "noi". Mentalitatea comunităţii privea orice diferenţiere ca nefastă; fastă era socotită numai asemănarea. Comunitatea era alcătuită din indivizi, nu din individualităţi. Nimănui nu-i trecea prin minte să se poarte altfel decât se cuvine, să gândească altfel decât ceilalţi, să facă altceva decât se face. Individualitatea a început să apară târziu în istorie. Mai întâi cu profeţii biblici în societatea evreiască, după întâlnirea libertăţilor nomade cu autonomia crescândă a gândirii alfabetice, apoi în cetăţile greceşti, cu filozofii formaţi în dezbaterile mereu mai teoretice din agoră. Individualitatea s-a ivit din cele două "miracole" istorice: evreiesc şi grecesc.

Feudalitatea a frânat dezvoltarea individualităţilor. Destinul oamenilor era decis de la început de comunitatea în care se năşteau: regii se năşteau şi mureau regi, şerbii

Scanned with CamScanner

erau şerbi, meşteşugarii erau croitori, tâmplari, cismari din tată în fiu, orice abatere era socotită trădare şi pedepsită ca atare. *"Evul mediu este o epocă de conformism. Universalismul şi dogmatismul epocii creează cadre generale de viaţă care cuprind, îndrumează şi limitează personalitatea omului"*. (Tudor Vianu, *Postume,* Bucureşti, 1966, p. 27)

Abia Renaşterea îngăduie din nou dezvoltarea individualităţii şi diferenţierea talentului de diverse performanţe, deoarece talentul este nemijlocit legat de formarea individualităţii. Talentul este capacitatea profund individuală de a comunica o experienţă originală printr-o expresie inedită. Talentul nu rezidă nici în originalitatea experienţei, nici în noutatea expresiei, ci în putinţa de a trece de la una la cealaltă. Caragiale scria că *"pe câtă vreme sufletele omeneşti în genere sunt iritabile la atingerea naturii, numai unele alese sunt în stare să se întoarcă în afară, ca un fenomen deosebit, pentru înţelegerea altora, iritarea ce au suferit-o"*. (I.L. Caragiale, *Opere alese,* Bucureşti, C.R., 1972, p. 630). Caragiale ajunge la concluzia că *"talentul este deci puterea de expresivitate ce o au îndeobşte unii pe lângă iritabilitatea ce o au toţi"* (ibid. p. 633). Numai individualităţile pot avea talent; o comunitate nu poate fi decât performantă. Talentul a devenit posibil o dată cu apariţia primei fiinţe cuvântătoare, în stare să comunice o altfel de informaţie decât cea naturală care se propagă prin contaminare: *o idee intelectual-emoţională.* Însă această posibilitate nu devine realitate decât atunci când începe să se formeze individualitatea.

Necuvântătoarele nu pot să devină individualităţi; ele rămân exemplarele speciei din care fac parte şi reacţio-

Scanned with CamScanner

nează specific la stimulii mediului înconjurător. Talent, adică putinţa de a crea ceva nou, de a completa natura, nu pot să aibă decât cuvântătoarele, singurele vieţuitoare capabile să transforme efectele în scopuri şi cauzele în mijloace, să deschidă prezentul spre viitor.

●

Talentul este izvorul creaţiei, iar creaţia este sursa inepuizabilă a noului. Natura nu creează, ci evoluează mişcată de propriile ei legi. Stupul albinelor, cuibul rândunicilor, vizuinile diverselor sălbăticiuni nu sunt creaţii, ci efecte, nu sunt opere ale talentului, ci roade ale instinctului, aparţin necesităţii materiale, nu libertăţii spirituale; efectuarea lor se repetă întocmai de când există speciile, în vreme ce creaţiile se diferenţiază necontenit. Nu există o istorie a stupului, aşa cum există o istorie a arhitecturii.

În natură, noul aduce un spor de adaptabilitate, în cultură un plus de înţelegere şi autonomie; în natură, noul aparţine continuităţii, în cultură pricinuieşte o discontinuitate. Prin plusul de cunoaştere, oamenii devin în stare să umanizeze mai temeinic mediul lor de viaţă.

Unealta face posibilă apariţia plus-produsului, care depăşeşte satisfacerea necesităţilor vitale, iar vorbirea permite talentului să creeze o plus-informaţie, considerabil mai bogată decât cea aportată de simţuri. Entropiei naturale, care uniformizează prin ştergerea diferenţelor, nu i se poate opune decât anti-entropia culturală, care diferenţiază prin creaţia neîncetată a ceva nou. Constantin Noica a fost preocupat de "cum e cu putinţă ceva nou" (*Schiţă istorică*

Scanned with CamScanner

a lui cum e cu putinţă ceva nou, Bucureşti, 1940). Fundamentală este întrebarea cum e cu putinţă ceva ce *nu* e nou, de vreme ce timpul, în ireversibilitatea lui, nu se repetă niciodată. O idee repetată îşi pierde cea mai mare parte a cantităţii ei de informaţie, dar ceva tot mai rămâne, cel puţin pentru cei ce n-o aflaseră încă. Banalizarea nu transformă un adevăr într-o eroare, ci, mai degrabă, dă erorii aparenţa adevărului. Mereu apare ceva nou, chiar dacă nu comunică decât o informaţie minimă. Numai o maşină poate să repete întocmai; omul, în schimbare necontenită a stărilor sale sufleteşti, "repetă" mereu altfel, cu o nuanţă nouă.

Aşadar, definiţia noului nu se poate reduce la ceea ce *nu e:* nemaivăzutul, nemaiauzitul, nemaifăcutul, ci trebuie să spună *ce este:* spor de cunoaştere, de simţire şi de putere. Teoria lui Lâsenko, potrivit căreia genotipul – caracterele înnăscute ale organismului – pot fi modificate prin acţiunea asupra *fenotipului* – caracterele dobândite – era nemaipomenită, dar nu era nouă, deoarece era o impostură. O poezie, scrisă într-o limbă inexistentă, ar fi nemaiauzită, dar n-ar fi nouă, deoarece n-ar spune nimic. O expoziţie, într-o sală zugrăvită complet în alb, fără nici un exponat a fost ceva nemaivăzut, dar n-a fost nouă, deoarece n-a sporit cu nimic cunoaşterea şi sensibilitatea noastră. Istoria culturii nu le va păstra alături de teoria relativităţii, de poeziile lui Baudelaire şi de sculpturile lui Brâncuşi, ci, cel mult, ca pe nişte contestaţii împotriva academismului, a tradiţionalismului, a conformismului, deoarece nu sunt opere de talent, ci extravaganţe. Noul este o creaţie anevoioasă a talentului.

Scanned with CamScanner

Talentul are mai multe grade, de la minimum, pe care îl are toată lumea, până la maximum, pe care îl au geniile. Gradul de talent depinde nu numai de originalitatea experienţei pe care izbuteşte s-o exprime, ci şi de originalitatea trăirii ei. Mulţi au intrat într-o cadă cu apă să se spele, dar numai Arhimede a descoperit legea scufundării corpurilor, mulţi au văzut o oală cu apă care fierbe, dar numai Denis Papin a descoperit forţa aburilor, mulţi au văzut diverse corpuri căzând, dar numai Newton a descoperit legea gravitaţiei, mulţi au trăit "adevărate romane", dar puţini au devenit mari romancieri, mulţi au citit în Biblie despre mânia lui Moise în faţa recăderii în idolatrie a poporului său, dar numai Michelangelo a exprimat povestea printr-o capodoperă. Mulţi au fost iritaţi de formele fără fond de la începuturile democraţiei româneşti, dar numai unul a ajuns Caragiale. Mulţi pătiţi, puţini creatori.

Talentul, de toate gradele, exprimă, mai mult sau mai puţin percutant, o experienţă personală, geniile comunică o experienţă profund şi etern umană. Tudor Vianu scria că *"pe când din operele talentului ne vorbeşte numai un artist, în acelea ale geniului se rosteşte un om"* (*Estetica*, 1939, p. 320). În continuare, Vianu subliniază că *"numai geniile, nu şi talentele, se găsesc în locurile de conducători spirituali ai umanităţii"* (ibid.).

Kant credea că geniali nu pot fi decât artiştii, savanţii nu pot fi decât talentaţi. O deosebire există între geniile artistice şi cele ştiinţifice: primele exprimă o nouă evaluare a omului de către om, celelalte scot la iveală o lege funda-

Scanned with CamScanner

mentală a naturii; însă geniali sunt şi marii oameni de ştiinţă, de vreme ce natura nu răspunde decât întrebată, iar întrebarea este o ipoteză *creată* pentru a îndruma cercetarea. Nici un mare savant nu caută *experimental* o lege a naturii pe care n-a găsit-o *teoretic* mai înainte. O mare descoperire schimbă concepţia despre lume a oamenilor. Capodoperele artei sunt predominant conotative, în vreme ce creaţiile ştiinţifice sunt covârşitor denotative. Arta exprimă o anumită atitudine *faţă de lume,* ştiinţa, cunoştinţe *despre* ea. Valoarea unei creaţii ştiinţifice este verificată de docilitatea naturii faţă de experiment, în vreme ce valoarea unei creaţii artistice este confirmată de emoţia estetică pe care este capabilă să o provoace. Realul nu se supune decât adevărului, iar catarsisul numai autenticităţii. Pe când adevărul expresiei ştiinţifice este *relativ,* autenticitatea expresivităţii artistice este *perenă.* Având rădăcini şi în ştiinţă şi în artă, operele filozofice îşi dezvoltă conceptualitatea, dar îşi păstrează expresivitatea. În decursul istoriei, capodoperele artei îşi păstrează neştirbită valoarea lor: *Gânditorul* lui Rodin nu scade valoarea *Afroditelor* lui Praxiteles, nici *Faust*-ul lui Goethe nu a slăbit contemporaneitatea *Hamlet*-ului lui Shakespeare, nici Mozart n-a pierdut nimic din pricina lui Mahler. Ierarhia operelor de artă este decisă de puterea talentului, nu de progresul literaturii, plasticii sau muzicii. Proust nu e superior lui Hugo, nici Arthur Schönberg lui Richard Strauss, nici Henry Moore lui Bourdelle. Însă Ptolemeu a cedat în faţa lui Copernic. Fizica lui Newton a rămas un caz particular al fizicii lui Einstein, cibernetica lui Wiener este mai performantă decât

Scanned with CamScanner

mecanica tradiţională. Creaţiile ştiinţei se completează, se corectează, se depăşesc, dar nu cer mai puţin geniu.

Principala primejdie care ne pândeşte în mileniul următor este tendinţa culturii contemporane de a topi individualitatea în mase din ce în ce mai manipulabile, de a sufoca originalitatea prin nenumărate mijloace de standardizare, mai ales prin televiziune şi prin "limbile de lemn" impuse de puterea economică şi politică, de a reduce, astfel, talentul şi geniul, la performanţe din ce în ce mai mari, de a întoarce omenirea la preistoria ei, când încă nu se putea forma individualitatea creatoare. Oamenii nu vor mai vorbi pentru a gândi ceva nou, ci vor repeta sloganurile oligarhiilor democratice. Limba gata făcută se va vorbi prin glasul lor şi nu ei vor vorbi limba lor. Va fi nevoie de un imens, greu şi îndelungat efort intelectual de a rediferenţia masa erei electronice, pentru ca revoluţiile tehnico-ştiinţifice să fie din ce în ce mai în slujba creaţiei.

Legenda care povesteşte că Newton a descoperit legea gravitaţiei într-o zi în care, stând rezemat de un pom, i-a căzut un măr în cap, nu e numai fantezistă, ci profund falsă: decisiv nu a fost mărul care i-a căzut în cap, ci capul în care a căzut mărul.

Fără talente şi genii, viaţa interioară s-ar atrofia în favoarea celei exterioare, iar creaţia noului s-ar reduce la perfecţionarea inginerească a mijloacelor de propagare mereu mai rapidă a informaţiei până la stingerea istoriei într-o evoluţie continuă şi fără nici un sens.

Sper însă că vor apărea la timp oameni capabili să redreseze mersul istoriei către dezvoltarea unor individua-

Scanned with CamScanner

lităţi din ce în ce mai creatoare, singurele în stare să dea un sens vieţii noastre şi să nu lase pământul să se rotească fără rost în jurul unui soare mereu mai palid.

(Adevărul literar şi artistic, 22 iunie 1999)

Scanned with CamScanner

STÂNGA ŞI DREAPTA, ÎN ISTORIA CULTURII

De mult "stânga şi dreapta" nu mai înseamnă doar o opoziţie politică; pendularea unor oameni şi partide între ele a ajuns să compromită însăşi distincţia lor. Măsurile de stânga pe care le iau partide de dreapta sau măsurile de dreapta pe care le iau partide de stânga nu anulează opoziţia dintre dreapta şi stânga, ci nu fac decât să sporească oportunist confuzia politică. Opoziţia dintre stânga şi dreapta este însă mult mai adâncă. Ea se află la temelia culturii: sunt cele două demersuri ale omului din clipa în care – ca singură fiinţă cuvântătoare – a săltat din evoluţia naturii în istoria culturii. S-a ivit libertatea alegerii: consumăm prezentul, ca şi celelalte vieţuitoare necuvântătoare, sau inaugurăm viitorul? Lăsăm cauzele să-şi producă efectele, sau transformăm cauzele în mijloace şi efectele în scopuri?

Istoria a înaintat cu stângul; dreptul s-a mărginit să-i consolideze izbânzile. Dreapta este conservatoare, mulţumindu-se să amelioreze trecutul, respectă valorile tradiţionale şi se teme de necunoscut. Prejudecata ei este că "mai binele este principalul duşman al binelui"; stânga este orientată spre viitor, se străduieşte să schim-

Scanned with CamScanner

be rânduielile existente şi îndrăzneşte să se aventureze în necunoscut. Principiul stângii este că viitorul, cu posibilităţile lui de "mai bine", este momentul cel mai omenesc al timpului, al istoriei.

Stânga împinge diferenţierea până la independenţă, dreapta opreşte autonomia până la limitele omogenităţii. Stânga a deschis istoriei principala cale prin care poate să-şi îndeplinească singurul ei sens: continua emancipare şi dezvoltare a individualităţii umane creatoare de cultură. Contribuţia profeţilor biblici, a filozofilor greci, a geniilor Renaşterii, a gânditorilor Revoluţiei franceze, a celor care îi continuă astăzi nu mai poate fi zădărnicită, ci doar poticnită vremelnic de diversele tiranii şi totalitarisme. S-a pus de mai multe ori întrebarea de ce dreapta românească a avut parte de minţi mai strălucite decât stânga. Un început de răspuns ar fi că la noi dreapta a avut rădăcinile în mentalitatea unei majorităţi legată mai mult de spaţiu decât de timp, mai mult de geografie decât de istorie, mai mult de trecut decât de viitor, pe care era tentată să-l boicoteze de teama necunoscutului: credinţa ei era că nu se poate gândi autentic decât cu picioarele bine înfipte în glia străbună. Dimpotrivă, stânga era însufleţită de ideile înaintate ale Europei, care atingeau o minoritate restrânsă de intelectuali, prea puţini ca să stimuleze o gândire mai intensă.

Restabilirea echilibrului mereu stricat dintre stânga, care clintea imobilismul dreptei, şi dreapta, care modera îndrăznelile stângii, nu este posibilă decât într-o societate îndeajuns de matură economic, politic şi moral.

Destinul omului este să-şi dezvolte spiritualitatea

Scanned with CamScanner

prin cunoaştere şi stăpânire de sine şi nu să sporească debusolat performanţele industriale.

Nu cumva opoziţia dintre stânga şi dreapta seamănă cu complementaritatea dintre bine şi rău? Evident! Primii oameni au avut o atitudine de stânga când au muşcat din fructul interzis.

(Dilema, anul VII, nr. 333, 25 iunie - 1 iulie 1999)

Scanned with CamScanner

PARADOXUL FICŢIUNII

Nu-i nici un lucru acolo unde cuvântul lipseşte.
Stefan George

Ajuns la concluzia că *"problemele filozofiei nu sunt decât cucuiele pe care şi le face gândirea ori de câte ori se izbeşte de limitele limbajului"*, Ludwig Wittgenstein se simte silit să constate că *"filozofia se străduieşte de milenii să înveţe musca cum să iasă din borcanul de sticlă în care este închisă"*. Abia în veacul nostru devine mereu mai clar că la început a fost cuvântul, dar nu la începutul lumii, ci la începutul cunoaşterii ei de către om. Lumea există... de când lumea, dar despre ea nu se poate şti decât atât cât izbuteşte limbajul s-o scoată din anonimat şi s-o aducă în lumina conştiinţei. Orice limbaj poate fi depăşit, dar limbajul însuşi nu poate fi depăşit niciodată. Nici un limbaj nu este o limită eternă, dar limbajul însuşi va fi etern o limită.

Din clipa în care antropoidul a devenit fiinţă cuvântătoare, vorbirea a transformat lumea în "obiect" şi pe om în "subiect", inaugurând problema fundamentală a filozofiei: *cum e cu putinţă ca subiectul să cunoască obiectul aşa cum este el, independent de percepţiile şi ideile omeneşti.*

Problema fundamentală a filozofiei nu este, aşa cum se crede de atâta vreme, opoziţia dintre materialism şi spi-

Scanned with CamScanner

ritualism, dintre realism şi idealism, dintre empirism şi raţionalism, ci opoziţia dintre subiect şi obiect. *Întrebarea* şi nu opoziţia *răspunsurilor* posibile este problema fundamentală a filozofiei. De vreme ce, în contact cu obiectul, subiectul nu poate să aibă decât percepţii şi idei, care sunt altceva decât proprietăţile obiectului, cum sunt posibile adevărurile, cunoştinţele despre lucruri? Nemulţumiţi cu răspunsurile clasice, gânditori ca Kierkegaard, Nietzsche, Husserl, Bergson, Heidegger au încercat să scape de opoziţia dintre subiect şi obiect.

●

Kierkegaard a crezut că o poate evita prin trăirea intensă a Clipei, înţeleasă ca o unitate contradictorie în care vremelnicia şi eternitatea coincid. Nietzsche propune retrăirea timpului primordial în care omul nu era încă despicat în subiect şi obiect şi nici nu căzuse în tensiunea tragică dintre bine şi rău; Husserl pune lumea între paranteze şi reduce obiectul şi subiectul la o relaţie intenţională pe care egoul transcendental o poate înţelege printr-o *intuiţie eidetică;* Bergson crede că subiectul poate să pătrundă în intimitatea obiectului printr-o intuiţie *simpatetică* în stare să ocolească deprinderile spaţializante ale intelectului; Heidegger cere gândirii să se întoarcă la vorbirea originară din preajma tăcerii, din care a ţâşnit fiinţa înainte de degradarea ei tehnică şi logică. La noi, Mircea Florian a încercat şi el să scape de opoziţia dintre subiect şi obiect. "*Cunoştinţa* – scrie el – *este o posesie nemijlocită a obiectului de către o conştiinţă*" (*Ce este cunoştinţa*, C. Şc., Bucureşti, 1947, p. 57).

Scanned with CamScanner

Numai că opoziţia dintre subiect şi obiect, fiind constitutivă în geneza şi dezvoltarea omului, rezistă oricărei încercări de a scăpa de ea. Filozofiei nu-i mai rămâne decât o singură atitudine raţională: să renunţe la întrebări ca: "De ce lumea există, în loc să nu existe, sau cum e cu putinţă ca subiectul să cunoască obiectul aşa cum este el înainte de a-l cunoaşte?" Omul nu poate să cunoască lumea decât omeneşte, dar omeneşte el poate s-o cunoască. Şi "omeneşte" înseamnă "mijlocit". Nemijlocit se trăieşte, dar se cunoaşte numai mijlocit. Omul este singura vieţuitoare care a reuşit să pună *la mijloc,* între el şi lume, vorbirea cu care gândeşte şi unealta cu care înfăptuieşte. Sunete producătoare de sens, vorbirea este mijlocul prin care materia făureşte spirit. Aşa a izbutit să înainteze de la mitologie la ştiinţă şi de la piatra necioplită la sateliţi artificiali. Organele evoluează în milioane de ani, mijloacele sunt perfecţionabile în mii de ani...

Vorbirea şi gândirea au apărut şi s-au dezvoltat pentru a spori puterea de adaptare la natură şi, încetul cu încetul, capacitatea de adaptare a naturii la nevoile crescânde ale omului. Gândirea nu este menită să depăşească *omenescul.* Chiar când este abătută din calea ei, gândirea iscodeşte tot creaţii omeneşti. Nici *"comuniunea mistică"* nu poate să iasă din realitatea existenţială a omului, deoarece nu poate să aibă de-a face cu Dumnezeu însuşi, ci doar cu *ideea omenească* de Dumnezeu.

●

Vocaţia euristică a gândirii nu se poate desfăşura decât prin gânduri, idei, teorii, într-un cuvânt, prin *ficţiuni.*

Scanned with CamScanner

În latină, *fictio-nis* înseamnă facere, lucrare a minţii. Ficţiunea este altceva decât realitatea, dar poate să însemne ceva despre realitate. Ficţiunea este o născocire, dar nu este neapărat o aberaţie. Ea este şi creaţie şi cunoaştere, şi invenţie şi descoperire, şi subiectivă şi obiectivă. Ea e paradoxală ca însăşi esenţa contradictorie a omului, şi senzorial şi raţional, fiinţă în stare să cunoască ce se află dincolo de perceptibil. Ficţiunea poate fi falsă, dar adevărul nu poate fi decât proprietatea cognitivă a unei ficţiuni. Numai ficţiunea poate să facă legătura dintre subiect şi obiect. Însă ficţiunea nu este niciodată o oglindă fidelă a realităţii. În vreme ce realitatea este infinită, eternă şi absolută, ficţiunile sunt finite, provizorii şi relative; realitatea nu este nici adevărată, nici falsă, ci doar reală, în vreme ce ficţiunile sunt ori adevărate, ori false; realitatea este concretă, adică proprietăţile şi relaţiile ei sunt *concrescute,* crescute laolaltă, în vreme ce ficţiunile sunt alcătuiri, întocmiri, compuneri articulate din idei mai mult sau mai puţin abstracte. Ficţiunile nu pot fi, aşadar, decât cunoştinţe parţiale şi aproximative despre realitate. Dar cum se poate şti dacă o anume ficţiune este adevărată, fie parţial şi aproximativ? Poate s-o dovedească numai eficienţa intervenţiei în mersul lucrurilor sub îndrumarea ei. Dacă lucrurile ne ascultă în practică, înseamnă că noi le-am înţeles teoretic. N-am fi ajuns în era electronică dacă teoriile fizicii contemporane ar fi fost false. Adevărul unei ficţiuni constă în *idoneitatea* ei cu realitatea *(idoneus - a- um* înseamnă *potrivit cu...)* Adevărul este o idee verificată experimental. Adevărul nu poate fi mai mult decât atât. Afirmaţia că ceea ce este adevărat pentru unii este fals pentru

Scanned with CamScanner

alţii confundă cunoaşterea cu aprecierea. Este vorba aici de adevărurile cunoaşterii şi nu de Adevărul unei credinţe: primele sunt totdeauna la plural, celălalt este totdeauna la singular. Pluralul fiind mai greu sacralizabil decât singularul, politeismul grec a favorizat mai mult dezvoltarea raţiunii, a ştiinţelor şi a artelor, iar monoteismul iudaic a stimulat credinţa, morala şi sentimentul istoriei. Sinteza lor a influenţat decisiv istoria culturii europene. Aici îşi are izvorul încrederea europeanului atât în posibilitatea cunoaşterii realităţii, cât şi în putinţa de a o transforma mereu mai în folosul oamenilor.

●

Istoria culturii începe o dată cu istoria ficţiunilor şi, în primul rând, cu istoria limbajului, de la care pornesc toate celelalte ficţiuni. Limbajul este ficţiunea cea mai... fictivă: sunete invizibile – care sunt cu totul altceva decât zgomote nearticulate ale naturii, decât semnale care se propagă, spre deosebire de foneme create, care se comunică – fiind în stare să acţioneze de la distanţă şi în întuneric, chemând, avertizând, îndemnând... parcă n-ar aparţine lumii noastre. Era firesc să apară credinţa că limbajul poate să pătrundă *dincolo* şi să spună ce se află în spatele lucrurilor accesibile. Cunoaşterea nevăzutului, nu neapărat a invizibilului, o încearcă miturile, filozofia, ştiinţa, arta...

Făurite pentru a înlesni accesul la nevăzutul din spatele lucrurilor văzute, ficţiunile sunt totdeauna abstracte. Simţurile nu pot avea contact decât cu concretul vizibil. Despre nevăzut nu se poate decât vorbi şi vorbirea este din capul locului abstractă. Nu există cuvinte concrete, ci doar

Scanned with CamScanner

mai mult sau mai puţin abstracte: *pom* este un cuvânt mai puţin abstract decât *electron,* deoarece ideea care s-a ivit în primul este mai puţin generală decât conceptul pe care îl exprimă cel de-al doilea. Întemeiate pe vorbire, toate ficţiunile sunt, în mai mică sau mai mare măsură, abstracte. Miturile, care exprimă precumpănitor atitudinea pragmatic-afectivă a oamenilor faţă de lucruri, sunt mai puţin abstracte decât teoriile, care sunt preponderent cognitive. Miturile conţin deja gândire logică, iar teoriile mai conţin încă gândire iconică. Interesul pentru "modele" în ştiinţa contemporană îşi are izvorul în nevoia de a mai păstra ceva din gândirea iconică. Theon din Alexandria spunea că *"mitul este un discurs mincinos care figurează adevărul"*. În mit ideea se dezvoltă împletită intim cu atitudinea emoţională exprimată prin metaforă; în teorie, ideea tinde să devină din ce în ce mai autonomă faţă de metafora în care s-a format. Grija omului de ştiinţă este să împiedice emoţiile să tulbure obiectivitatea cercetării. Legea scufundării corpurilor nu conţine şi *Evrika!,* strigătul de bucurie al lui Arhimede. Dimpotrivă, miturile exprimă mai mult dorinţa oamenilor de a *se* înţelege cu Necunoscutul decât de *a-l* înţelege. Mitul unei *Puteri supranaturale* exprimă mai degrabă nevoia pragmatic-afectivă a oamenilor de a fi ocrotiţi decât o curiozitate ştiinţifică de a o cunoaşte.

Fiind şi ele ficţiuni, artele sunt totdeauna abstracte. Cel mai fidel portret *abstrage* chipul persoanei portretizate din vremelnicia lui şi îl fixează în perenitatea artei. Portretul este făcut din pânză şi vopsele, nu din carne şi oase. Între figurativ şi non-figurativ, deosebirea constă în gradul de abstractizare. O roată de bicicletă, stâlcită într-un accident şi

Scanned with CamScanner

expusă pe un piedestal pentru a fi contemplată, începe să fie abstractă, fiind *abstrasă* din realitate. Nu există *artă concretă;* concretul se află în afara artei. Arta nu aparţine naturii, ci culturii, ea nu este însăşi viaţa, cum s-a repetat în neştire ani de-a rândul, ci este o expresie a unei atitudini intelectual-emoţionale faţă de viaţă. Arta este o creaţie a omului făurită prin articularea unor elemente selectate din mediul înconjurător într-o compoziţie originală.

Sintetizând, în proporţii diferite, arta şi ştiinţa, filozofia este ficţiunea care devine posibilă după ce gândirea a izbutit să distingă conceptele de metaforele în care s-au format. Până atunci, limbajul mito-magic n-a permis gândirii să depăşească înţelepciunea. Spre deosebire de filozof, înţeleptul nu separă ideile de trăirea lor pragmatic-afectivă ci participă la viaţa oamenilor, îndrumându-i prin comportamentul său înţelegător şi cumpătat.

Teama de ficţiuni false sau chiar mincinoase şi dăunătoare nu trebuie să întunece valabilitatea lor incontestabilă. Omenirea nu poate înainta omeneşte fără puterea de anticipare a ficţiunilor. Nici de utopii n-ar trebui să ne fie atât de frică. Dacă celelalte vieţuitoare ar fi fost capabile să gândească, apariţia omului li s-ar fi părut o utopie.

Şi totuşi a apărut...

(Adevărul literar şi artistic, 27 iulie 1999)

Scanned with CamScanner

CRIZELE CULTURII

Cuvântul "criză" vine din limba elină şi înseamnă "judecată". Câtă vreme componentele unui organism funcţionează normal, nu atrag atenţia, însă când se iveşte o anomalie apare nevoia judecăţii pentru a afla cauza. Criza este pătrunderea în conştiinţă a unei anormalităţi, a unui dezechilibru care cere remedierea. În natură, anomaliile se rezolvă prin adaptare sau moarte. Însă evoluţia vieţii până la nivelul de dezvoltare a antropoidului, capabil să inventeze vorbirea şi să înceapă să gândească, a permis, la un moment dat, completarea adaptării spontane la o nouă situaţie cu înfruntarea conştientă a ei. Vorbind şi gândind, antropoidul devine om, prima vieţuitoare în stare să se opună vitregiilor naturale prin construcţii adecvate: unelte, arme, adăposturi. Apariţia omului este urmarea unei abateri, unei mutaţii, unui salt în evoluţia vieţii, cel mai mare după apariţia vieţii. Omul este un lux al naturii. Aventura omului a început o dată cu criza care l-a silit să lupte pentru contracararea slăbiciunii lui în faţa nenumăratelor primejdii care îl ameninţau. Cultura s-a ivit pentru a compensa neputinţa omului în faţa numeroaselor forţe vătămătoare ale naturii în mijlocul cărora s-a trezit după tulbu-

Scanned with CamScanner

rarea vechiului echilibru adaptativ de către intervenţia în mersul naturii.

Prin cultură, omul încearcă să adauge naturii ceea ce-i lipseşte: sens şi valoare; convertind fenomenele distrugătoare în fenomene prielnice: folosirea plantelor curative, domesticirea animalelor şi întrebuinţarea focului. Prin cultură, omul se străduieşte să stabilească un nou echilibru între el şi natură. O criză fundamentală inaugurează istoria culturii şi altele îi vor marca dezvoltarea. Prin depăşirea naturii, natura însăşi devine conştientă de existenţa ei.

●

Criza este factor constitutiv în geneza şi dezvoltarea omului şi a culturii. În cultură, criza este cronică, dar periodic devine acută. Rupând tăcerea naturii, omul face materia să gândească şi determină cu dualitatea lui dualitatea culturii: pragmatică, prin producerea de bunuri şi teoretică, prin făurirea de idei. Deoarece complementaritatea dimensiunilor ei opuse se află într-un echilibru instabil, cultura înaintează înclinându-se când pe o latură, când pe cealaltă: eleată sau heraclitică, apolinică sau dionisiacă, conservatoare sau inovatoare... Când una devine prea dominantă, cealaltă se revoltă şi restabileşte, pentru un timp, echilibrul stricat până devine, la rândul ei, dominantă. Restabilirea vremelnică a echilibrului se înfăptuieşte prin crize care avertizează conştiinţa contemporanilor de primejdiile unidimensionalizării.

Criza culturii actuale a Europei este provocată de revolta trăirii concrete împotriva gândirii abstracte, acuza-

Scanned with CamScanner

tă că a rătăcit omenirea în jungla unor idei şi idealuri care au dus la două masacre cumplite, la Gulag şi Auschwitz, la diverse "curăţiri etnice".

Se cere întoarcerea ideilor în preajma lucrurilor, dar şi explorarea ocultului, desprinderea diferenţelor de tentaţia unităţii, emanciparea relativului de sub dominaţia absolutului, împiedicarea trecutului şi viitorului să mai sufoce prezentul, cultivarea imaginilor împotriva cuvintelor care nu mai pot decât să bată câmpii, reducerea realităţii la o suprafaţă de privit ludic, fără o adâncime de gândit teoretic, renunţarea la "a fi" în favoarea lui "a avea".

Se ignoră astfel că ideile se îndepărtează de lucruri ca să le cunoască mai adânc, că diferenţele care nu colaborează înăuntrul unei unităţi se pulverizează în singurătăţi sterile, mai lesne de omogenizat şi de masificat (până şi diferenţa dintre femeie şi bărbat, evident fecundă, este regretată de nostalgia androgină a indistincţiei primordiale), că relativul, singurul care există, participă asimptotic la formarea absolutului, care este devenire, că nu relativismul care destabilizează orice cunoştinţă, ci conştiinţa relativităţii se opune absolutizărilor, că viitorul este cel mai omenesc moment al timpului de vreme ce omul avea deja viitor chiar când nu avea încă deloc trecut (numai necuvântătoarele trăiesc într-un prezent continuu), că imaginile sunt suficiente pentru adaptarea la mediu, dar numai cuvintele dau omului putinţa de a adapta mediul la nevoile lui crescânde, că realitatea este doar *fenomenală* numai pentru celelalte specii, însă omul are nevoie să cunoască şi legile ei pentru a supravieţui în ciuda slăbiciunii lui biologice, că pentru a trăi omeneşte "a avea" trebuie să rămână în slujba lui "a fi".

Scanned with CamScanner

Suzana Langer îşi invidia pisica deoarece nu se împiedică în principii morale şi în regulile logicii. Însă din ce în ce mai mulţi teoreticieni încep să-şi dea seama că nu întoarcerea la natură rezolvă criza actuală a culturii europene. Tendinţa de întoarcere la natură face parte tot din criză. Literatura incoerenţei, arta dizolvată în viaţă, emoţia estetică redusă la o reacţie psihedelică, reducerea cunoaşterii la informaţii şi a adevărului la performanţă nu pot să ducă la depăşirea crizei, ci la adâncirea ei. Abandonarea logicii pentru a scăpa de absurd, a moralei pentru a scăpa de fărădelegi, a artei pentru a scăpa de iluzii, echivalează cu a te sinucide pentru a scăpa de moarte. La adevăr nu se poate ajunge decât prin erori, însă de erori nu se scapă renunţând la căutarea adevărului, ci confruntând mereu ideile cu realitatea. Tăcerea nu este antidotul vorbăriei şi nici non-sensul naturii nu înlătură absurdităţile culturii. Critica gândirii este de competenţa gândirii critice şi nu a resentimentelor. Rolul culturii nu este să îngâne natura, ci s-o domesticească. Arta nu este însăşi viaţa, ci expresia atitudinii umane faţă de viaţă.

"După ce descoperim că viaţa n-are nici un înţeles, nu ne mai rămâne altceva de făcut decât... să-i dăm un înţeles!" scria Lucian Blaga (*Pietre pentru templul meu,* 1920, p. 6).

Se poate întrezări într-un viitor mai mult sau mai puţin îndepărtat apariţia unui nou clasicism, îmbogăţit de experimentele "romantice" ale crizei care l-a precedat. Din păcate, ostilitatea faţă de dialectică, grav compromisă de sofistica pseudo-marxismului totalitar, îi împiedică pe mulţi gânditori să înţeleagă valoarea ei metodologică.

Scanned with CamScanner

Istoria culturii nu se termină cu actuala revoltă a lui Dionisos împotriva lui Apollo; cultura va tinde mereu spre o trăire înnobilată de concept.

(Dilema, nr. 343, 9 septembrie 1999)

Scanned with CamScanner

ENERGIA CREATOARE A STILULUI

...în domeniul manifestărilor creatoare nu există vid stilistic.
Lucian Blaga

Din faimoasa afirmaţie atribuită lui Buffon, potrivit căreia stilul este omul însuşi, nu reiese îndeajuns de limpede că orice om are un stil. Roland Barthes spunea că nu poate să existe o lipsă totală de stil, ci doar un stil al lipsei totale, adică un stil de gradul zero prin care vorbitorul nu-şi exprimă propria lui atitudine faţă de împrejurarea despre care vorbeşte, ci repetă ceea ce SE spune. Stilul exprimă atitudinea afectivă şi pragmatică a vorbitorului faţă de ceea ce vorbeşte. Din clipa în care a început să vorbească, omul a comunicat semenilor săi în primul rând uimirea, neputinţa şi spaima lui faţă de lumea în care s-a trezit şi mai puţin slabele lui cunoştinţe despre ea. Vorbirea lui era alcătuită aproape numai din exclamaţii, interjecţii, onomatopee prin care încerca să se înţeleagă cu ceilalţi în lupta cu mediul ostil.

Mii de ani vorbirea a fost preponderent pragmatic-afectivă (conotativă); abia o dată cu filozofia grecească a început să se dezvolte cognitivitatea ei (denotaţia), alcătuind un echilibru, mereu instabil, între denotaţie şi conotaţie. Izvorul stilului este conotaţia. Prin vorbire, experienţa empirică devine cunoştinţă, iar trăirea emoţională se

Scanned with CamScanner

cristalizează în stil. Stilul se formează prin trecerea experienţei emoţionale, individuală şi necomunicabilă, într-o expresie socială şi comunicabilă. Menirea stilului nu este să împodobească locuri comune sau să îmbrace mai elegant platitudini, pentru a le face mai atrăgătoare, şi nici să sporească expresivitatea ideilor. Stilul nu este o haină a ideilor, ci chiar corpul lor, participant nemijlocit la însuşi actul de creaţie a ideilor. De stil nu se ocupă numai stilistica, poetica şi estetica; este o problemă esenţială de antropogenetică, de filozofie a culturii. Prin stil, oamenii opun forţa antientropică a creaţiei lor entropiei crescânde a naturii. Cu rare excepţii, stilul este rezultatul unui îndelungat şi anevoios efort de elaborare, de căutări, de alegere şi potrivire a tropilor şi figurilor, în comunicarea scrisă, a suprasegmentalelor şi paralingvisticelor, în cea orală. Pare spontan numai când procesul de elaborare se desfăşoară vertiginos. Altfel, spontan nu poate fi decât stilul de gradul zero al limbii curente, la ale cărei valori stilistice au contribuit mulţi, chiar dacă au rămas anonimi, iar folosirea frecventă le-a banalizat, reducându-le expresivitatea la minimum. *"Cine pronunţă un* loc comun, *una dintre acele asociaţii tipice şi curente de idei, face o comunicare destul de limpede, dar se manifestă pe sine într-un chip cu totul palid"*. (Tudor Vianu, *Postume,* 1966, p. 131). La performanţele stilului se referă şi Tudor Arghezi când scrie că un artist se străduieşte ca *"ceva să umble prin fundul cuvintelor, să le însufleţească, să le croiască un destin, să le stăpânească şi să le comande"* (citat de Şerban Cioculescu, *Introducere în poezia lui Tudor Arghezi,* 1946, p. 180). Posibilitatea unui stil spontan, nelucrat, ţâşnit este considerată de Edgar Poe

Scanned with CamScanner

ca iluzorie. *"Cea mai mare parte dintre scriitori, poeţi mai ales, preferă a lăsa să se înţeleagă că ei compun într-un fel de splendidă frenezie, sau extatică intuiţie, ei ar rămânea literalmente înghеţaţi de groază la ideea de a lăsa publicul să-şi arunce ochii în dosul scenei, să vadă trudnicele şi şovăielnicele naşteri ale gândirii, adevărate planuri înţelese numai în ultima clipă, nenumăratele fulgerări de idei care nu ajung la maturitatea deplinei lumini, figurile de imaginaţie în întregime săvârşite şi totuşi înlăturate din deznădejdea de a le introduce în operă, ideile alese şi ideile aruncate, ştersăturile şi adăugirile atât de penibile".* (Vladimir Streinu, *Pagini de critică literară*, 1938, p. 356). Un îndemn, o sugestie, un imbold, o îndrumare, un experiment nu sunt încă *inspiraţii.* Creaţia unei opere nu începe cu *inspiraţia,* ci se termină cu ea, printr-o voinţă încordată şi o luciditate concentrată. Stilul nu este o operaţie cosmetică, ci un efort creator de idei. Valoarea unui stil nu ţine de eleganţa expresiei, ci de originalitatea atitudinii pe care o comunică. O dovedesc şi capodoperele unor scriitori ca Balzac, Dostoievski, Rebreanu, preocupaţi mai mult de profunzimea mesajului decât de exprimarea încântătoare. Un stil izbutit mistuie toate eforturile şi ezitările care au dus la făurirea operei. O stare de spirit nu ajunge la conştiinţă până nu s-a găsit cuvântul capabil s-o transforme în idee. Conotaţiile n-au sinonime. Sinonime nu pot să aibă decât denotaţiile: "a fura" şi "a şterpeli". Niciodată, în nici o limbă, două cuvinte nu spun precis aceeaşi idee. E greu de închipuit că Cehov s-a născut în limba franceză, că Bach în italiană, că Cezanne în germană; trecând de la limba română la cea franceză, Cioran a ajuns la o altă con-

Scanned with CamScanner

cepţie despre lume. O expresie pe care cititorul o simte căutată este o expresie încă negăsită. Un stil reuşit împiedică pătrunderea în expresie a improprietăţilor ivite pe parcursul activităţii creatoare. Bergson observa că un nume comun se potriveşte mai bine ca titlu unei comedii, iar un nume propriu, unei tragedii: *Avarul* este un nume mai potrivit decât *Harpagon*, comedia critică o categorie de oameni, în vreme ce tragedia deplânge fapta eroică a unei individualităţi. Deoarece în româneşte conjunctivul este mai expresiv decât infinitivul, traducerea celebrului monolog al lui Hamlet ar fi mai percutantă dacă ar începe cu *"Să fii sau să nu fii"*.

Esenţial este să se înţeleagă că rolul stilului în istoria culturii este mult mai important decât se crede îndeobşte: prin el, omul opune indiferenţei naturale opţiunile lui culturale. Prejudecata că stilul este o podoabă adăugată unui text anost este atât de înrădăcinată încât a fost inventată o nouă profesiune: *stilizatorul*, specialist în revigorarea unei scrieri vlăguite.

●

Omul nu este doar o vieţuitoare mai inteligentă şi mai adaptabilă la mediu decât celelalte, ci singura fiinţă care a reuşit să inventeze vorbirea şi gândirea, devenind astfel în stare să-şi clădească o lume mai prielnică dezvoltării lui, în opoziţie cu lumea neomenească în care s-a ivit. Lumea n-a fost făcută pentru om, dar omul o poate face pentru el, dându-i un sens pe care fără intervenţia lui nu îl are. Omul s-a format pentru a cunoaşte realitatea în care a

Scanned with CamScanner

fost sortit să trăiască şi nu o iluzorie "lume de dincolo". Chiar dacă creaţiile sale sunt inevitabil locale şi vremelnice, ele îl ajută să parcurgă *omeneşte* tensiunea permanentă dintre valorile opuse pe care el însuşi a inaugurat-o: luptând alături de bine împotriva răului, de adevăr împotriva falsului, de frumos împotriva urâtului, de dreptate împotriva nedreptăţii... fără speranţa într-o victorie definitivă. Nu adaptarea resemnată la realitate, ci efortul de a o umaniza deosebeşte omul de celelalte vieţuitoare. Oamenii au început să devină conştienţi de destinul lor tragic o dată cu tragedia greacă creată în primul rând de Eschil şi Sofocle. Începând cu tragedia elenă, oamenii au ajuns treptat să preţuiască mai mult lupta continuă împotriva diverselor potrivnicii decât victoriile trecătoare împotriva lor. *"Iată de ce socotim că tragicul, aşa cum îl întâlnim realizat în tragedia greacă, este însăşi categoria constitutivă a omenescului propriu-zis"*. (Alice Voinescu, *Eschil,* 1946, p. 34). Stilul tragic exprimă atitudinea omului faţă de viaţa pe care nu o poate trăi omeneşte decât printr-o luptă nesfârşită de domesticire a propriei sălbăticii.

În vreme ce materia evoluează spontan, determinată de întâlnirile întâmplătoare ale unor nenumărate lanţuri cauzale, o operă umană este o compoziţie, o construcţie, o întocmire, o alcătuire conştientă într-un întreg a unor elemente din realitatea de care se izbeşte, selectate, lucrate şi articulate într-o unitate sub călăuzirea unui stil participant la vorbirea, gândirea şi manopera unui creator. Dublă este şi realitatea – *fenomen şi esenţă* –, dar dublu este şi omul – *sensibilitate şi raţiune.* În filozofie realitatea este unitatea intimă dintre fenomen sau aparenţă şi esenţă: aparenţă nu

Scanned with CamScanner

înseamnă iluzie, amăgire, înşelăciune, ci ceea ce apare mai întâi simţurilor. Sensul peiorativ pe care l-a căpătat termenul de *aparenţă* a încurcat multă vreme filozofia şi a proiectat esenţa într-o transcendenţă iluzorie. Esenţa aparţine realităţii şi poate fi cunoscută prin descoperirea însuşirilor şi raporturilor constante şi generale ale aparenţelor. Esenţele nu sunt nici absolute, nici eterne, nici universale, nici infinite, ci doar relativ constante şi generale faţă de instabilitatea şi individualitatea însuşirilor aparente, fenomenale. Realitatea nu este doar o *suprafaţă* veşnic mişcătoare, ci şi un *volum* relativ stabil. O dată cu dispariţia unui gen de fenomene dispar şi însuşirile lor esenţiale. Însuşirile esenţiale ale unei "roţi" au apărut după inventarea roţii. Omul are de-a face cu relativitatea realităţii şi niciodată cu *Ceva Absolut* care ar exista "dincolo" de ea.

Omul de ştiinţă transmite ce a aflat *despre* realitate, dar nu simte nevoie să comunice şi atitudinea lui personală *faţă* de realitatea cunoscută. Frica stârnită oamenilor de căderea corpurilor nu intră în legea gravitaţiei şi nici descoperirea vaccinului nu pomeneşte de bucuria lui Pasteur. Stilul ştiinţific este minim când nu e chiar de gradul zero, dacă savantul nu are şi talent literar. Din conotaţiile stilului verbal se dezvoltă, încetul cu încetul, stilurile artelor vizuale şi auditive: plastica şi muzica. Sonoritatea vorbirii se dezvoltă ca muzică din tonurile, accentele, ritmurile, debitele rostirii, iar acompaniamentul ei vizual – mimica, gesturile, însemnările – ajung un rudiment de grafică în care protoscrierea şi protoarta încă nu se disting. Nu e de mirare că, după atâta vreme, s-a uitat originea verbală a artelor. De altfel, tocmai pentru că este singura fiinţă vorbitoare şi

Scanned with CamScanner

gânditoare, este omul singura fiinţă creatoare de opere ştiinţifice şi artistice. Picturile rupestre nu sunt zgârieturi întâmplătoare ale unor vieţuitoare, ci transcrierea unor invocaţii în favoarea vânătorii proiectate.

"Omul reprezintă o aventură extraordinară... o aberaţie, o eroare, superbă poate, şi totuşi o eroare, o erezie a naturii..." (Cioran, *Convorbiri,* 1993, p. 245). Dar chiar dacă omul este un capriciu nefericit al non-sensului, nu trebuie *"să te resemnezi şi să întâmpini viaţa pasiv"*, cum crede Cioran (idem, p. 33), ci, odată apărut, omul devine în stare să creeze sensuri, valori, opere, stiluri prin care poate să dea rosturi omeneşti vieţii pe care o are de trăit. Cultivând ceea ce îl distinge de toate celelalte fiinţe, *spiritualitatea* lui, omul nu poate făuri o altă lume, dar poate să-şi amelioreze cât de cât propria lui viaţă. Disperarea în faţa a ceea ce nu se poate nu împiedică speranţa în ceea ce se poate: educarea omenescului.

Cele mai profunde performanţe ale stilului sunt: vorba de duh, ironia şi umorul. Stilul dă omului posibilitatea să nu se împace cu natura, ci s-o refacă după chipul şi asemănarea lui. Întreaga cultură se întemeiază pe unitatea intimă dintre stil, vorbire şi gândire. Buffon spune totodată că *"omul este însuşi stilul"*.

(Adevărul literar şi artistic, 11 ianuarie 2000)

Scanned with CamScanner

INDIVIDUALITATEA UMANĂ – SCOPUL SUPREM AL ISTORIEI

Violenţa şovinismului de dinainte şi de după cel de-al doilea război mondial a fost stârnită, poate, şi de înaintarea istoriei spre o unitate a Europei, care începuse să lase în urmă din ce în ce mai multe prejudecăţi naţionale. Fuga pământului de sub picioarele tradiţionalismului a sporit agresivitatea conservatorismului, totdeauna înspăimântat de surprizele viitorului. Oricât de mare a fost importanţa pe care a avut-o formarea naţiunilor în dezvoltarea societăţii, istoria nu a început cu naţiunile şi nici nu se va termina odată cu ele. Scopul suprem al istoriei este individualitatea omului, în libertatea lui creatoare; prin limba şi cultura lor, naţiunile au contribuit la înaintarea istoriei spre făurirea Persoanei. Între naţiuni, superioritate nu există decât istorică şi deci trecătoare, până depăşesc treapta de dezvoltare pe care se află; superioritate există doar între individualităţi, deoarece numai ele sunt creatoare. Producţia poate fi colectivă; creatoare nu poate să fie decât o individualitate.

●

De ce evreii au atras asupra lor înverşunarea atâtor naţionalisme? Nu cumva din pricină că a fost o comunitate

Scanned with CamScanner

care s-a păstrat trei mii de ani, în timp, şi s-a răspândit pe tot globul, în spaţiu, fără să devină o "naţiune"? (Este vorba de evrei, nu de israelieni, de cei din Diaspora, nu de cei care participă la formarea unei noi naţiuni). Comunitatea lor rezidă într-un crez: persoana umană este valoarea supremă a existenţei sociale, moralitatea oamenilor şi a relaţiilor dintre ei este perfectibilă până în timpurile mesianice, iar temeiul omenescului este iubirea aproapelui. Victoria sperată de evrei este spirituală şi nu materială; mai multă înţelegere, nu mai multe bogăţii. O asemenea comunitate nu poate să fie decât cosmopolită, nici ca imperialismul sovietic, nici ca trufia americană, ci luptând pentru unitatea mondială a diversităţii crescânde. Naţiunile dezvoltate trebuie să le ajute pe cele subdezvoltate cu mijloacele necesare cu care pot să-şi realizeze propriile posibilităţi. Ca şi individualităţile, naţiunile nu pot fi egale în posibilităţile lor genetice, dar trebuie să fie în libertatea lor de a fi diferite.

Spiritul critic, care îndeamnă iudaismul să abandoneze orice idee perimată de istorie, irită în continuare pe toţi tradiţionaliştii din lume. Acum câţiva ani, în Israel, a fost desenată o zvastică pe un templu considerat insuficient de ortodox... Ce să mai vorbim de şoviniştii neevrei?

Evreii au lăsat omenirii *Cartea cărţilor* ca să-i amintească mereu câte mai are de făcut. Apropiat a fost şi gândul lui Cioran, care, la sfârşitul vieţii sale, scria că *"Omul este un evreu neizbutit"*.

Mesajul iudaismului continuă să fie actual.

(Realitatea evreiască, ianuarie 2000)

Scanned with CamScanner

EDUCÂND VORBIREA, EDUCĂM GÂNDIREA

Rostul vorbirii nu se opreşte o dată cu transformarea trăirilor în gânduri, ci continuă cu distingerea ideilor şi lămurirea diferitelor înţelesuri pe care le capătă în diferite împrejurări. De pildă, cuvântul *străin* exprimă admiraţie când este vorba de un produs importat, dar dispreţ când se referă la o persoană alogenă nechemată. Acest cuvânt îşi va pierde echivocitatea când străinii vor fi priviţi ca oaspeţi, nu ca posibili duşmani, dacă nu chiar drept colaboratori, iar produsele româneşti vor izbuti să intre în competiţie cu cele străine.

Confuzia cuvintelor menţine o gândire confuză. Limba rostită la radio şi televiziune sau scrisă în ziare, reviste şi chiar în cărţi, invadată de interjecţii, exclamaţii şi onomatopee sau pseudo-neologisme, pe care nu le înţeleg deseori nici emiţătorii, nici publicul, împiedică primejdios dezvoltarea culturii. Gândirea nu câştigă nimic dacă spunem *derulare* în loc de *desfăşurare*, sau *vizavi* în loc de *faţă de* şi nici dacă spunem *antamare* în loc de *începere*, deoarece conotaţiile sunt intraductibile şi au nevoie de multă vreme ca să se formeze. De aceea spunem *alienat mintal*, în loc de *nebun*, când vrem să micşorăm emoţionalitatea expresiei. În

Scanned with CamScanner

schimb, evităm un neologism ca *deja* înlocuindu-l cu *de-acum,* care are un înţeles contrar. *Deja* priveşte înapoi, *de-acum* priveşte înainte.

Şi mai nocivă în dezvoltarea gândirii şi a culturii este confundarea, din snobism, a unor cuvinte asemănătoare fonetic: *lucrătoare,* care înseamnă *a lucra,* cu *lucrativ,* care înseamnă *a câştiga; şcolăresc,* care ţine de şcoală, cu *scolastic,* care ţine de dogmă; *special,* care înseamnă deosebit, cu *specios,* care înseamnă înşelător; *forţat,* care înseamnă silit, cu *fortuit,* care înseamnă întâmplător; *transcendent,* care are un înţeles teologic, cu *transcendental,* care are un sens gnoseologic; *idiotism,* care înseamnă intraductibil, cu *idioţie* etc.

Gândirea şi cultura se dezvoltă nu prin împrumutarea sau confecţionarea unor cuvinte nemaiîntâlnite, ci prin exprimarea inedită a unor experienţe originale. Încropirea unei noi *limbi de lemn* nu poate fi evitată prin mimarea gândirii, ci numai prin autenticitatea ei. Gândirea se leneveşte, spiritul critic se toceşte şi cultura se degradează dacă lăsăm platitudinile vorbirii curente să treacă prin graiul nostru în loc să folosim limba pentru a ne exprima propriile idei şi atitudini.

●

Educarea gândirii începe cu educarea vorbirii infantile. Copilul trebuie învăţat să vorbească corect nu numai pentru a exprima gândurile celorlalţi, ci, mai ales, pentru a deveni capabil să-şi construiască propriile sale gânduri. Ceea ce deosebeşte un gând de orice stare sufletească este autonomia lui crescândă faţă de imediat. *"Orice ins adult, normal, şcolarizat este în măsură să producă, oral sau*

Scanned with CamScanner

scris, un discurs ale cărui elemente nu prezintă nici un raport specific cu situaţia şi împrejurarea imediată în care se află". (Stephane Ehrlich, *Les mecanismes du comportement verbal,* Paris, 1968, p. 333) Gândirea începe din clipa în care copilul, ca şi strămoşul nostru antropoid, a reuşit să înlocuiască un lucru cu un complex sonor articulat.

După cum scria Louis Lavelle: *"... se poate spune că gama limbajului se întinde în întregime între strigăt, această supremă impudoare, şi abstracţie, această pudoare supremă". (La parole et l'ecriture,* Paris, 1942, pp. 45-46) Copilul devine om din clipa în care începe să vorbească şi, mai ales, după ce a reuşit să spună primul NU! În dezvoltarea copilului needucarea vorbirii este tot atât de vătămătoare ca subnutriţia. Rău fac părinţii care vorbesc copiilor într-un limbaj hipocoristic, de alint, format din cuvinte inventate *ad hoc,* pentru uzul exclusiv al familiei. Nu părinţii trebuie să vorbească o limbă a copiilor, ci copiii trebuie să înveţe limba părinţilor. Şi, deoarece mamele sunt mai înclinate să-şi giugiulească copiii, ar fi potrivit să vorbim şi despre *limba paternă.* Prelungirea limbii infantile frânează dezvoltarea gândirii corecte. Limba copiilor este precumpănitor senzorial-afectivă, cu un accentuat simbolism fonetic, cu un vocabular mai mult nediferenţiat, dominat de monosilabe interjecţionale şi exclamative, aproape lipsit de verbe, iar când sunt – se află mai totdeauna la persoana a treia singular. O asemenea limbă încetineşte emanciparea copilului de sub dominaţia nevoilor imediate şi întârzie creşterea puterii de raţionare. Vorbindu-i corect, mintea copilului izbuteşte să parcurgă în câţiva ani un drum pe care ome-

Scanned with CamScanner

nirea l-a urcat în multe mii de ani. Însuşirea limbii corecte a contemporanilor îi scuteşte pe copii să caute ceea ce omenirea a găsit de mult. Şcoala este istorie concentrată, iar neglijarea ei este mai păgubitoare decât un război; e mai uşor să naşti un copil decât să formezi un om.

Marcel Cohen se miră, pe drept cuvânt, că deşi *"... în programele de învăţământ se dă o anumită idee despre legile mecanice şi fizice (vasele comunicante, de pildă), despre fenomenele chimice (compoziţia apei etc.), despre diversele fapte fiziologice (respiraţia, digestia), chiar şi despre faptul biologic al reproducerii, totuşi nicăieri în programe, nici la şcoală şi nici la liceu, nu figurează un studiu sumar al producerii vocii şi al articulării sunetelor limbajului". (Etudes sur le langage de l'enfant,* Paris, 1962, p. 8). Educarea vorbirii nu se mulţumeşte cu învăţarea gramaticii, ci şi cu *dicţia* – rostirea limpede a cuvintelor şi cu *frazarea* – înlănţuirea elegantă a propoziţiilor. Murmurarea şi accentuarea incorectă a rostirii compromite comunicarea.

Acţionând în umbra gândirii, vorbirea lasă impresia că rostul ei se reduce la comunicarea unor idei formate fără participarea limbajului. Numai în momentele în care vorbirea se degradează în vorbărie şi ideile în trucuri apare importanţa vorbirii în educarea omului.

Chiar în actuala *civilizaţie a imaginii,* vorbirea îşi păstrează locul central. Ceea ce se vede nu poate fi înţeles decât în lumina unor vorbe, fie ele şi nerostite. Cultura a fost creată de o fiinţă cuvântătoare şi trebuie să rămână sub controlul cuvântului. În cultură nu există tăcere: muţenia nu-i tăcere, ci nerostire. Numai natura tace, fie că e gălăgioasă,

Scanned with CamScanner

fie că e liniştită. Pentru a contracara dominaţia crescândă a audio-vizualului, oamenii de toate vârstele trebuie stimulaţi să citească cât mai multe cărţi.

La facerea omului, Dumnezeul biblic a avut nevoie de ţărână pentru a avea ce să însufleţească... Vorbirea este trupul spiritului. *"Ar avea atunci dreptate învăţaţii care susţin că limba şi legile ei dezvoltă cugetarea, iar nu vice-versa"*, notează Eminescu (ms. 2285, 113).

(Adevărul literar şi artistic, 8 februarie 2000)

Scanned with CamScanner

ÎNTRE CRONOS ŞI MESIA

Nici până azi ideea de timp nu a devenit clară; majoritatea oamenilor continuă să-l confunde cu spaţiul în care se roteşte pământul în jurul soarelui, cu ecranele ceasornicelor pe care se învârtesc minutarele, cu clepsidrele în care se scurg nisipurile, cu foile din calendare şi aşa mai departe. Spaţiul e mai la îndemână decât timpul: în spaţiu te mişti, în timp devii; spaţiul e relativ stabil, timpul e veşnic trecător; în spaţiu te naşti, în timp mori... La deosebirea dintre spaţiu şi timp se gândea poetul când a scris: *mai lungămi pare calea acum la-ntors acasă.* Ce încet trec orele, ce repede trec anii – spunea G. Ibrăileanu. O oră de privit succesiunea vertiginoasă a unor imagini pe ecranul unui televizor şi o oră de citit o carte nu au aceeaşi calitate. Referindu-se la deosebirea calitativă dintre spaţiu şi timp, Mircea Florian subliniază că *"există o ştiinţă a spaţiului, geometria, dar nu există o ştiinţă a timpului, care rămâne învăluit în obscuritate şi de aceea se bucură de simpatia misticismului sau iraţionalismului."* (*Recesivitatea, ca structură a lumii,* 1983, p. 472). De când au apărut, oamenii au avut dea face numai cu spaţiul. Când au simţit nevoia să vorbească despre timp au folosit cuvinte care se refereau mai întâi la

Scanned with CamScanner

spaţiu. *"Faptul că nu s-au găsit încă pentru percepţia duratei simboluri de exprimare proprii şi s-a recurs la instrumentele spaţiale, scrie M. Ralea, dovedeşte recenţa ideii de timp în istoria sufletească a omului". (Psihologie şi viaţă,* 1938, p. 223). Credinţa într-un viitor optim, a iudeilor, şi indignarea împotriva forţei distrugătoare a timpului, a grecilor au fost exprimate prin "Mesia" şi "Cronos".

Ambivalenţa timpului – entropic şi antientropic – a devenit din ce în ce mai evidentă şi mai diferenţiată de spaţiu pe măsură ce-şi accelera ritmul de dezvoltare istoria inaugurată de puterea creatoare a omului. Prin operele de care este capabil, omul este cea mai puternică şi cea mai consecventă forţă antientropică din natură. Continua ruinare este contracarată de o necontenită construcţie.

Însă în vremea din urmă, poluarea mediului, secarea principalelor resurse de energie, anarhia demografică, dezastrele lăsate în urma lor de mulţimea războaielor, sporirea inegalităţii dintre Est şi Vest, Nord şi Sud, schimbarea condiţiilor de viaţă considerabil mai repede decât putinţa oamenilor de a se adapta la ele au înclinat ambivalenţa timpului atât de mult pe latura lui negativă, încât mereu mai mult gânditorii încearcă să reducă timpul la "clipa" în care invită omenirea *"să se azvârle într-un entuziasm fără ziua de mâine."* După ce milenii au dispreţuit timpul, în căutarea Absolutului, Eternului, Infinitului, din ce în ce mai mulţi gânditori au devenit apologeţii efemerului. Însăşi ştiinţa contemporană se străduieşte să respaţializeze timpul în cuadridimensionalitatea lumii. Numai că timpul lui Einstein nu e timpul lui Bergson. Istoria este altceva decât fizica. "Păcatul originar" l-a prăbuşit pe Adam în istorie, nu în

Scanned with CamScanner

lumea microobiectelor. De fapt, încălcarea interdicţiei divine a fost mai degrabă "originară" decât un "păcat", de vreme ce a dat omului putinţa de a se "ridica" din mişcarea naturii în istoria culturii şi de a deveni aliatul lui Dumnezeu în continuarea creaţiei. Reversibilitatea spaţiului se diferenţiază de ireversibilitatea timpului numai după ce omul inaugurează istoria, calitativ deosebită de mişcarea fizică şi de evoluţia vieţuitoarelor. De om depinde ca în loc să fie un aliat al entropiei crescânde să devină un oponent permanent al ei. Cum? Numai într-un singur fel: dezvoltarea continuă şi multidimensională a culturii; nu numai tehnică, ci mai ales morală.

După prăbuşirea atâtor idealuri, ostilitatea faţă de timp creşte continuu; ambivalenţa timpului este redusă la negativitatea ei. *"Catastrofa este esenţa timpului"*, conchide Jean Brun *(Le temps et la catastrophe,* 1962, p. 47), iar Ferdinand Alquie afirmă că *"fericirea constă în uitarea timpului, nenorocirea constă în experienţa lui" (Notes sur le temps,* ibid., p. 9). Confundând un moment al istoriei cu istoria însăşi, Kostas Axelos ne avertizează că *"lumea umblă cu mormântul deschis"* (1961).

Alţii pretind că nici nu există timp: trecutul este produs de regrete, viitorul este creat de speranţe, iar prezentul este un efort sisific căruia îi pune capăt moartea. Nu e de mirare imensul succes pe care îl mai are ideea de absurd. Progresul este considerat o idee absurdă; nu se poate spune decât: *"cu mii de ani în urmă, când se întâlneau o mlaştină cu un grup de oameni, mlaştina rămânea şi oamenii piereau."* Astăzi se întâmplă invers. Dimpotrivă, un personaj al lui Eugen Ionescu spune: *"vom face nişte paşi înapoi şi*

Scanned with CamScanner

vom ajunge în avangarda istoriei".

Ivită la întâmplare, în decursul mişcării şi evoluţiei infinite a naturii, şi nicidecum creată de o Gândire absolută, lumea în care am apărut este lipsită de sens, dar nu este absurdă. Non-sensul ei devine absurd numai când intră în conflict cu valorile umane. Absurde nu pot fi decât judecăţile şi faptele omului: o judecată în care se *afirmă* şi se *neagă* despre subiect acelaşi predicat sau sacrificarea scopului pe altarele, totdeauna false, ale unor mijloace. Lipsa de sens a lumii trebuie să fie asumată, dar absurdul trebuie evitat.

Cultivând creaţia şi frânând ruinarea, ambivalenţa timpului permite omului să dea un sens acestei vieţi fără sens. Numai de efortul oamenilor depinde ca timpul să prăpădească din ce în ce mai puţin şi să inoveze din ce în ce mai mult.

(Adevărul literar şi artistic, 29 februarie 2000)

Scanned with CamScanner

ALUNECAREA SPRE TĂCERE

O societate care atrage mulţimea mai mult să consume decât să producă, mai mult să privească decât să citească, tinde să reducă *gândirea,* menită să înţeleagă, la *inteligenţa* prin care oamenii, ca şi celelalte vertebrate, răspund cât mai prompt şi adecvat la schimbările mediului înconjurător. Însă fără stimularea gândirii, prin vorbire, mai ales convorbire şi citire, societatea alunecă înapoi spre tăcerea naturii. Oricât de zgomotoasă este natura, ea e totdeauna tăcută: opoziţia se află între zgomot şi linişte, pe de o parte, vorbire şi tăcere, pe de altă parte. Odată cu ivirea fiinţelor cuvântătoare, tăcere nu mai există decât în afara culturii. De vreme ce gândesc, oamenii nu pot să nu vorbească, ci doar să nu rostească. Şi surdo-muţii vorbesc şi gândesc, numai aparatul lor fonator este defect. Neputinţa rostirii îi obligă să-şi comunice vizual vorbirea, printr-un "alfabet" de gesturi. Semnele surdo-muţilor nu mai au o valoare expresivă, ca gesturile jucate de mimi, ci doar o semnificaţie abstractă a unor litere alfabetice care mai păstrează încă urme mimetice ale iconogramelor cu care a început istoria scrierii. Odată cu vorbirea şi gândirea a început şi istoria scrierii de la mitografie la logografie, de la icono-

Scanned with CamScanner

grafie la literele alfabetului. Oamenii au simţit din primul moment nevoia să arate ochilor ceea ce spun urechilor. Însă iconogramele sunt nenumărate şi cu o putinţă de abstractizare limitată, în vreme ce literele sunt într-un număr mic şi fix cu care se poate scrie orice. Oricum, grafia este totdeauna subordonată vorbirii; fără vorbire, grafia devine mută, nu mai spune nimic şi, în cele din urmă, omul recade în tăcerea naturii. Urmele lăsate de fuga unui animal sunt "grafie" numai pentru un om care ştie despre ce e vorba.

Matematica, o limbă scrisă, dar care nu mai poate fi vorbită, deoarece nu se referă decât la denotaţiile cunoaşterii ştiinţifice şi deloc la conotaţiile atitudinilor apreciative, poate favoriza şi ea alunecarea spre tăcere, mai ales de când dezvoltarea electronică îi permite să se autonomizeze, să se automatizeze, să se autoremedieze. Omul a început să vorbească nu numai pentru a afla, ci şi pentru a riposta. Fără convorbire, controversă, dialog suntem mai aproape de tăcere decât de vorbire. Iar dacă, la un moment dat, calculatoarele vor ajunge să compună muzică, să picteze, să scrie poezii şi să organizeze viaţa oamenilor, oamenii vor fi întorşi la tăcere chiar de creaţiile vorbirii care i-a scos din ea. Rolul vorbirii este mereu mai restrâns, pe de o parte de dezvoltarea ordinatoarelor, iar pe de alta de arta aleatorie şi de absurditatea clipurilor publicitare. La *vorbărie*, nu la vorbire se gândea, probabil, Cioran când scria despre om că este *"un animal flecar, scandalagiu şi gălăgios ce jubilează în plin vacarm..."* (*Căderea în timp*, Buc., 1994, p. 21). Vorbăria este contrară vorbirii deoarece tulbură liniştea, dar nu depăşeşte tăcerea, de vreme ce nu mai spune nimic.

Scanned with CamScanner

Dezamăgiţi de ororile provocate de atâtea ideologii, mulţi gânditori nu se mai mărginesc să ceară o supraveghere mai severă a vorbirii, ci pretind să se împiedice îndepărtarea ei de tot ceea ce *nu* este perceptibil. Altfel spus, să se renunţe la cuvinte ca ideal, libertate, democraţie, naţiune şi aşa mai departe.

Nietzsche acuza metafora că îndepărtează gândirea de adevăr. *"Faptul de a cunoaşte este doar faptul de a lucra asupra celor mai plăcute metafore." (Le livre du philosophe,* Paris, 1969, p. 139). Iar Andrea Gallimberti socoteşte că *"gândirea conceptuală este o înşelăciune, o ficţiune al cărei principiu este limbajul." (Nature, pensée, valeur,* Paris, 1961, p. 76).

Este de înţeles de ce unii au ajuns la concluzia că nu e posibilă apropierea de adevăr decât prin ocolirea vorbirii. Adevărul ar fi accesibil doar tăcerii; fie tăcerii de *dincoace* de vorbire – *intuiţiei,* fie tăcerii de *dincolo* de vorbire – *revelaţiei.* După ce scrie că *"dacă am putea trăi comunicând în mod nemijlocit, fără să vorbim, ar fi frumos",* Brice Parain conchide că *"limbajul nu este decât un mijloc de a ne atrage către contrariul lui, care este tăcere şi care este Dumnezeu." (Entretiens avec B. Pingaud,* Paris, 1966, pp. 122 şi 157). Numai că înlăturarea vorbirii înseamnă întoarcerea în natură. Adevărul este însă o proprietate a vorbirii, nu a naturii. Natura e doar reală. Numai vorbirea poate scoate la iveală adevărurile de care are nevoie omul. De teama minciunilor să se renunţe la căutarea adevărurilor? De altfel, în opoziţie cu minciuna, care ascunde un adevăr

Scanned with CamScanner

găsit, eroarea continuă să-l *caute.* Inflaţia verbală se remediază nu prin renunţarea la vorbire, ci prin sporirea spiritului critic.

Din faptul că vorbirea nu poate comunica stări intime decât după ce le-a transformat în idei, nu rezultă "incomunicabilitatea", ci *relativitatea* comunicării. Trăirile fac parte din natură şi nu sunt comunicabile, ci propagabile nemijlocit, ca focul în pădure. Ideile comunică – trăirile contaminează. Dialogul este posibil numai între idei. Este absurd să se ceară vorbirii altceva decât îi permite menirea ei să facă.

Există totuşi teoreticieni, care, izbiţi de neajunsurile vorbirii, nu mai ţin seama de performanţele ei şi pledează pentru o cultură audio-vizuală cu cât mai puţine cuvinte. *"Tehnologia electrică* – scrie Marshall Mc. Luhan – *n-are nevoie de cuvinte, nu mai mult decât are nevoie ordinatorul numeric de numere. Electricitatea deschide calea unei extinderi a însuşi procesului de conştiinţă, pe o scară mondială şi fără nici o verbalizare. Nu e imposibil ca această stare de conştiinţă colectivă să fi fost aceea în care se găseau oamenii înaintea apariţiei vorbirii."* (*Pour comprendre les media,* 1968, p. 100). Mc. Luhan are nostalgia "paradisului pierdut", în care oamenii nu prea vorbeau de vreme ce aveau totul la dispoziţie.

Dimpotrivă, conştient de rolul decisiv al vorbirii în antropogeneză, George Steiner îşi avertizează contemporanii că orice alunecare spre tăcere pune în mare primejdie dezvoltarea culturii. Constatând că *"până în veacul al XVIII-lea sfera limbajului îngloba aproape toată experienţa şi realitatea, iar astăzi lumea cuvintelor s-a restrâns",*

Scanned with CamScanner

George Steiner insistă asupra consecinţelor: *"Capacitatea de absorbţie a sistemului nostru nervos se va găsi fără îndoială sporită, vom tolera mai bine ofensiva vizibilului şi a gălăgiei, dar facultatea noastră de a recrea un tot coerent, înglobând decor şi acţiune, pornind de la simplul semnal al unui termen mut se va atrofia ca un muşchi care nu mai lucrează."* (*Langage et silence,* Paris, 1969, pp. 43 şi 243). Audio-vizualul îngustează mereu viaţa intimă a fiecăruia, răgazul conversaţiilor şi, mai ales, zăbava meditaţiei solitare şi creatoare. Spiritul critic al vieţii interioare este din ce în ce mai covârşit de forţa omogenizantă a vieţii exterioare. Înaintarea culturii este şi mai stânjenită de tăcere decât de minciună. Audio-vizualul alunecă în afara culturii în clipa în care vorbirea se dizolvă în tăcere. Viaţa unor animale, de pildă, pătrunde în cultură numai prin comentariul celui care a filmat-o. Altfel n-ar exista nici o diferenţă între efemeritatea unui eveniment şi perenitatea unei opere.

(Adevărul literar şi artistic, 14 martie 2000)

Scanned with CamScanner

ISCUSITA ZĂBAVĂ

...să aibi vreme şi cu cititul cărţilor a face iscusită zăbavă
că nu ieste alta şi mai frumoasă şi mai cu folos
în toată viaţa omului zăbavă decâtu cititul cărţilor.
Miron Costin

Este o fundamentală deosebire între ezitarea profeţilor biblici şi a lui Socrate de a-şi fixa ideile într-un text şi indiferenţa crescândă pe are o au "fanii" audio-vizualului faţă de carte. Celor din vechime le era teamă că ideile lor vor ajunge la nişte nepricepuţi, care le vor înţelege greşit, fără ca ei să fie de faţă pentru a le lămuri. Mereu mai mulţi contemporani preferă comoditatea de a privi şi a asculta decât strădania de a citi o carte. Audio-vizualul este mai aproape de spectator decât o carte, ale cărei litere trebuie mai întâi reconvertite în vorbirea autorului pentru a fi înţelese. Cititorul nu priveşte literele, ci ascultă vorbirea nerostită a autorului. Citirea e endo-fonică. Spre deosebire de imagini, literele se văd, dar nu se privesc. Literele reprezintă grafic *fonemele* limbilor, nu *sunetele* rostirii: fonemele sunt, totdeauna, în toate limbile, într-un număr mic – între 30 şi 40 – în vreme ce sunetele sunt nelimitate, după graiul celor care le rostesc. În istoria limbilor, iconogramele – pictogramele, hieroglifele, cuneiformele – mai aminteau lucrurile despre care era vorba, în vreme ce literele transcriu doar vorbele. *"Se poate situa către 3500 î.e.n. (2500 de ani după apariţia primelor state) apariţia*

Scanned with CamScanner

primilor germeni mesopotamieni ai scrierii. Două mii de ani mai târziu, către 1500 î.e.n., primele alfabete consonantice apar în Fenicia, iar către 750, alfabetele vocale sunt instalate în Grecia. În 350 filozofia greacă este în plină înflorire". (André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole,* Paris, 1964, vol. I, p. 291).

Cartea are şi ea o istorie: de la copierea manuscrisului pentru o elită la tipărirea ei pentru categoriile mai culte, până la computerizarea ei pentru toată lumea. Celor îngrijoraţi că dispare cartea, învinsă de fascinaţia audio-vizualului, în primul rând de televiziune, Fabrice Piault le închină un studiu pe care îl încheie astfel: *"Sfârşitul cărţii rege nu este decât un punct de plecare care poate să suscite un elan comparabil cu acela care a suscitat generalizarea cărţii imprimate". (Le livre,* Paris, 1995, p. 242).

Mai importantă decât trecerea de la cartea tipărită la "cartea electronică" este însă restabilirea echilibrului dintre carte şi audio-vizual. Pentru a trăi omeneşte, omul trebuie să-şi cultive atât gândirea, cât şi simţirea. Hipertrofierea gândirii duce la o "bestie exactă", iar exacerbarea simţirii lasă reacţiile vitale să izbucnească spontan, violent şi dezordonat. Scăpată de sub controlul gândirii, sensibilitatea omului nu se mai deosebeşte de simţirea celorlalte fiinţe. Lectura unei cărţi stimulează gândirea abstractă şi creatoare, în timp ce privirea şi audierea ecranelor amplifică şi intensifică sensibilitatea. Pe vremea iconogramelor, sensibilitatea şi intelectul erau mult mai intim legate decât după făurirea alfabetelor. Culturile alfabetice încearcă, prin audio-vizual, să recupereze sensibilitatea culturilor iconografice, de care s-au îndepărtat.

Scanned with CamScanner

Cultura alfabetică influenţează semnificativ nu numai dezvoltarea gândirii, dar şi a creierului. Potrivit cercetărilor lui Paul Broca, emisfera cerebrală stângă este coordonatoarea vorbirii, a scrierii şi a mâinii drepte, iar emisfera dreaptă coordonează viaţa afectivă; culturile alfabetice au dus şi la o asimetrie între urechea stângă, care captează în special vorbirea, şi cea dreaptă, sensibilă mai ales la receptarea diverselor zgomote ale naturii, dar şi a sunetelor rostirii şi ale muzicii. Rolul pe care îl are cultura alfabetică în dezvoltarea opoziţiei dintre cele două emisfere cerebrale reiese şi din descoperirea profesorului Tadanoba Isunda, după care la japonezi această asimetrie nu s-a format. Emisfera cerebrală stângă dirijează atât activitatea intelectuală, cât şi viaţa emoţională. Deosebit de semnificativ este că această particularitate nu este ereditară, ci culturală: japonezii născuţi şi crescuţi în cultura alfabetică americană au emisferele asimetrice, iar americanii născuţi şi crescuţi în cultura iconografică japoneză le au simetrice. Superioritatea intelectuală a culturii alfabetice este păgubită de sensibilitatea rafinată a japonezilor.

Raţiunea, mereu mai dezvoltată de cultura alfabetică, trebuie să îndrume noile mijloace audio-vizuale să scoată sensibilitatea din subcultura în care a căzut sub presiunea profitului maxim. Prăpastia dintre raţiune şi sensibilitate este mereu mai primejdioasă. Raţiunea poate înălţa sensibilitatea la nivelul exigenţelor contemporane.

Că citirea alfabetică sporeşte capacitatea de abstractizare a gândirii, dar, fiind o achiziţie relativ recentă în istoria omului, se află încă într-o situaţie precară, întorcându-se în momente de criză la iconografie, o dovedesc şi expe-

Scanned with CamScanner

rienţele lui Adhemar Geld. Astfel, un afazic numea "B" o lampă cu gaz, "M" o tichie de carnaval şi "S" un păianjen. Criza prelungită a societăţii contemporane, determinată, mai ales, de ritmul crescând al revoluţiilor tehnico-ştiinţifice, a compromis idealurile în favoarea imaginilor prezente. Loisirul de care dispun din ce în ce mai mulţi oameni eliberaţi de munca lor tradiţională este, deocamdată, acaparat de un haos derutant de imagini. Va trebui să apară o cultură capabilă să restabilească un echilibru între raţiune şi sensibilitate potrivit mileniului care urmează: o societate a unităţii dintre consum şi creaţie, producţia fiind auto-telemecanizată, o societate fără muncă, fără muncitori şi fără clase sociale, o societate de individualităţi libere şi creative.

Mileniul în preajma căruia suntem va fi, probabil, al loisirului, care nu mai este nici muncă, dar nici huzur, ci activitate creatoare. Munceşti de nevoie, pentru câştigarea existenţei, dar trăieşti loisirul pentru a deveni tu însuţi. Nici o utopie n-a îndrăznit să-şi imagineze o societate în care preluarea producţiei de către maşini va lăsa fiecăruia libertatea de a-şi dezvolta individualitatea după propriile sale aptitudini şi înclinaţii. Numai lui Aristotel i-a trecut o clipă prin minte că o societate fără muncă ar fi posibilă numai atunci când *"suveicile vor merge singure"*. Geniul lui i-a permis să înainteze 3000 de ani, dar limitele istorice între care a gândit l-au silit să considere absurdă o asemenea idee. Loisirul este timpul în care se desfăşoară puterea de creaţie în domeniile muzicii, literaturii, picturii, sculpturii, coregrafiei, ştiinţei, sportului etc. Oamenii se nasc şi se dezvoltă diferit: unii devin creatori, iar ceilalţi admiratori, dar şi unii şi alţii trebuie să înveţe mijloacele creaţiei

Scanned with CamScanner

şi priceperea necesară admiraţiei.

Dintre realizările culturii, teatrul este cel mai capabil să menţină circuitul dintre sensibilitate şi raţiune. Străduindu-se să sporească expresivitatea textului dramatic prin tonul, debitul, accentul, ritmul, mimica şi gesturile care întovărăşesc replicile actorilor, teatrul se adresează în acelaşi timp şi gândirii şi simţirii. Teatrul ridică în cele trei dimensiuni ale spaţiului scenic sensurile înscrise în unidimensionalitatea textului dramatic. Teatrul este, prin creaţiile lui, unitatea intimă dintre textul dramatic şi expresia lui audiovizuală. În definiţia teatrului, spectacolul este genul proxim şi textul este diferenţa specifică. Spectacole sunt de multe feluri, dar numai unul este teatru. Hipertrofierea spectacolului în paguba textului abate teatrul din calea lui. Este încă unul din efectele dezastruoase ale exacerbării imaginii în dauna literei. Cultura nu poate înainta decât în frunte cu cartea.

"Nebunul este victima rebeliunii cuvintelor" scria Edmond Jabés. (În Jacques Derrida, *L'écriture et la difference,* Paris, p. 101). Fără carte nu e posibilă nici rafinarea sensibilităţii. Sensibilitatea empirică devine estetică cu cât cultura spectatorului şi a auditorului este mai formată. Un obiect casnic, scos din rostul lui şi expus într-o expoziţie pentru a exprima atitudinea contestatară a unui artist, nu poate impresiona decât un ştiutor de carte.

(Adevărul literar şi artistic, 11 aprilie 2000)

Scanned with CamScanner

LĂMURIREA FILOZOFIEI MARXISTE

În sens propriu, a lămuri înseamnă a curăţa un metal de corpurile străine cu care este acoperit; a lămuri filozofia marxistă înseamnă a înlătura confuziile şi denaturările care împiedică înţelegerea ei.

În primul rând, în filozofia marxistă, materialismul şi dialectica nu sunt juxtapuse, ci întrepătrunse; materia este permanent mişcată de numeroasele ei forţe opuse: undă-corpuscul, atracţie-repulsie, entropie-negentropie, iar dialectica devine mereu mai creatoare, trecând de la neviu la viu, de la necuvântătoare la cuvântătoare, de la natură la cultură.

Dialectica este materialistă în filozofia marxistă deoarece unitatea contradictorie pe care o scoate la iveală este *asimetrică:* vorbirea este primordială, iar gândirea este secundă, sonoritatea rostirii produce sensurile gândirii.

Mai întâi, trebuie depăşită confuzia dintre materie şi una din formele ei de existenţă; în filozofia marxistă, buturuga, energia, esenţa, genul, legea fac parte din "materie", adică din existenţă. Materia a existat, există şi va exista independent de spirit. Materia nu se reduce la ceea ce este perceput, ci cuprinde tot ceea ce este perceptibil şi inteligi-

Scanned with CamScanner

bil în infinitatea ei, iar spiritul nu este materie conştientă de ea însăşi, ci cu totul altceva, o adăugire, o creaţie a omului pentru om, prin care omul dă un sens vieţii sale.

O supărătoare frecvenţă are confuzia dintre secund şi secundar când e vorba de primordialitatea materiei faţă de spirit: spiritul este secund, dar nicidecum secundar, deoarece, după ce materia a ajuns să se organizeze în prima fiinţă cuvântătoare, a apărut spiritul capabil s-o supună idealurilor umane. Analizând dualitatea materie-spirit, Mircea Florian socoteşte că: *"materia domină, spiritul este recesiv, este subordonat ontologic. Această situaţie nu răpeşte spiritului nici originalitatea, nici demnitatea, nici puterea..."* *(Recesivitatea, ca structură a lumii,* Bucureşti, 1983, p. 435). Materia e primordială ontologic, iar spiritul este superior axiologic. La fel de derutantă este şi confuzia dintre materialismul ontologic şi cel moral: convingerea în primordialitatea existenţei faţă de conştiinţă n-a împiedicat nici un marxist să-şi sacrifice libertatea şi chiar viaţa pentru realizarea idealului său. Conceperea unui ideal este contribuţia decisivă a omului – fragment de natură spiritualizată prin vorbire – la desăvârşirea umanizării. Cuvântul – sunet şi sens – este unica modalitate prin care materia generează spiritul. Spiritul nu este o "secreţie" nemijlocită a materiei, ci creaţia materiei care a ajuns să vorbească.

Una din cele mai des speculate de adversarii filozofiei marxiste este confuzia dintre contradicţia respinsă de logica tradiţională şi contradicţia desluşită de logica dialectică. În vreme ce logica aristotelică interzice pătrunderea contradicţiei în cópulă, cea dialectică socoteşte predicaţia contradictorie ca pe o biruinţă a cunoaşterii: se poate

Scanned with CamScanner

spune că omul este *şi materie şi spirit,* dar nu e corect să se afirme că omul *este şi nu este* materie şi spirit; predicatele pot fi contradictorii, nu cópula. Logica dialectică nu anulează logica aristotelică, ci doar o depăşeşte, când cunoaşterea atinge adâncimea categoriilor opuse. Nerespectarea logicii aristotelice duce la sofistică, nu la logica dialectică. Nici logicile polivalente nu abandonează logica aristotelică, ci doar o completează. Anton Dumitriu conchide că: *"nici o logică polivalentă nu poate să depăşească «logicitatea» logicii clasice". (Logica polivalentă,* Buc., 1971, p. 424).

O seamă de confuzii şi denaturări împiedică şi înţelegerea unor idei materialist-dialectice despre societate: individualitate şi individualism, colectivitate şi colectivism, egalitate şi egalitarism, demnitate naţională şi aroganţă naţionalistă, mijloc şi scop...

Istoria omenirii constă, mai presus de toate, în diferenţierea lui "noi" în "eu"-uri mereu mai numeroase, în formarea şi dezvoltarea individualităţilor, singurele capabile să creeze noi valori. Numărul personalităţilor creatoare a crescut, în timp ce istoria a înaintat de la înţelepţii biblici, la gânditorii şi artiştii democraţiei greceşti, ai Renaşterii italiene, ai epocii iluministe, până astăzi, când sunt mai multe decât au fost vreodată. Individualităţile nu pot să apară decât într-o colectivitate, care participă la formarea lor prin organizarea, limba şi cultura ei; colectivitatea produce – numai individualitatea creează. A socoti că ţelul suprem al dezvoltării sociale este individualitatea nu înseamnă individualism; individualismul hipertrofiază interesele individului în dauna societăţii, iar colectivismul exacer-

Scanned with CamScanner

beazã colectivitatea – neamul, clasa, partidul, biserica – şi împiedicã, astfel, dezvoltarea individualităţii. Menirea colectivităţii este să asigure fiecăruia libertatea şi mijloacele de a deveni el însuşi, din ce în ce mai original şi mai creator. În opoziţie cu egalitarismul, care uniformizează, omogenizează, standardizează, egalitatea îngăduie fiecăruia să se diferenţieze de ceilalţi şi să contribuie cu diferenţa lui la dezvoltarea colectivităţii. Unitatea unei colectivităţi este cu atât mai fecundă cu cât membrii ei sunt mai diferenţiaţi. Uniformizarea nu întăreşte colectivitatea, ci o degradează şi o apropie de moarte informaţională. Orice totalitarism se prăbuşeşte, mai devreme sau mai târziu, în indistincţia uniformităţii lui.

Pe de altă parte, încrezător în posibilitatea organizării supranaţionale a societăţii, Marx nu a ţinut seama de importanţa culturilor naţionale în dezvoltarea culturii mondiale, nu a mai înţeles că cele mai universale idei nu se pot forma decât într-o *anumită* limbă, care încă multă vreme va continua să fie *naţională.* Universale sunt denotaţiile care se adresează raţiunii, dar pentru a fi persuasive trebuie să fie însufleţite de conotaţiile emoţionante ale unei limbi naţionale. Tot ce se poate face deocamdată este transformarea conflictelor naţionale în colaborări internaţionale, depăşirea şovinismelor.

La întrebarea dacă materialismul dialectic este depăşit sau continuă să fie viu, însuşi răspunsul este dialectic: şi una şi alta, de vreme ce este o filozofie deschisă, pregătită să se debaraseze de ideile expirate şi să dezvolte idei noi, cerute de contemporaneitate. A fi marxist înseamnă a pleca de la Marx, în ambele sensuri ale cuvântului: "a

Scanned with CamScanner

porni de la..." şi "a te îndepărta de..." Filozoful marxist renunţă la "litera învechită" a scrierilor lui Marx pentru a rămâne fidel spiritului lor critic. *"...produsul animalului face parte direct din corpul lui fizic, în timp ce omul înfruntă liber produsul său"*. (Karl Marx, *Manuscrits de 1844*, Paris, p. 64). Marxistul nu este lipit de un anumit text, ci are libertatea să-l schimbe când i-o cere istoria. Filozofia marxistă este incompatibilă cu dogmatismul; dogmatizarea o transformă într-o religie laică, cu biserică, preoţi, eretici şi inchiziţie. De asemenea, filozofiei marxiste îi este străin fanatismul, deoarece, odată instalat, devoţiunea faţă de scop alunecă în venerarea mijloacelor socotite că pot duce la realizarea lui. Fanatismul este exemplul cel mai grav al răsturnării raportului firesc dintre scop şi mijloace: mijloacele nu sunt scuzate de scop, dar pot să-l compromită. Totdeauna idolatrizarea şefului a dus, mai devreme sau mai târziu, la ştirbirea idealului. Însă o altă filozofie nu depăşeşte materialismul dialectic, ci este doar o altă concepţie despre lume, diferită, dar nicidecum superioară. Nici o filozofie nu poate fi mai mult decât plauzibilă...

(Adevărul literar şi artistic, 23 mai 2000)

Scanned with CamScanner

CU ALTE CUVINTE?

Că aceeaşi idee poate fi exprimată în feluri diferite este o prejudecată care se întemeiază pe o altă preconcepţie mai veche: cuvintele sunt hainele lingvistice dintre care vorbitorul îşi alege una pentru a-şi îmbrăca ideea spre a o scoate în lume. Numai că nu există gânduri "nude" care aşteaptă să fie îmbrăcate pentru a fi comunicate. Cuvântul este însuşi trupul ideii, nu veşmântul ei; ideea se formează în şi prin cuvânt, nu înainte de el. Un alt cuvânt exprimă o altă idee: el poate să transmită aceeaşi cunoştinţă, dar nu şi aceeaşi atitudine. "George a plecat din Bucureşti" şi "Ion a părăsit Capitala" au aceeaşi denotaţie, dar nu şi aceeaşi conotaţie: prima e familiară, cealaltă, protocolară. Toată lumea înţelege prin "zeu" acelaşi lucru, dar Xenofan din Colofon spune că etiopienii şi-i imaginează cârni şi negri, tracii cred că au ochii albaştri şi părul roşu, iar Feuerbach susţine că au figuri omeneşti. Particularizarea este mai persuasivă decât ideea generală de zeu.

Tot la "dialectica mişcării" se referă şi propoziţia "Nu ne putem scufunda de două ori în acelaşi fluviu" şi "Mişcarea înseamnă să fii şi să nu fii în acelaşi loc şi în acelaşi timp". Dar distanţa dintre ele măsoară deosebirea

Scanned with CamScanner

dintre gândirea metaforică şi gândirea conceptuală. Afirmând că *"Ahile nu va ajunge niciodată broasca ţestoasă pornită înaintea lui"*, Zenon eleatul se referea la părerea lui că *"mişcarea este o iluzie"*, dar prima este considerabil mai percutantă decât a doua.

Orice traducere este aproximativă, deoarece dintr-o limbă într-alta nu pot să treacă, fără pierderi sau denaturări semnificative, decât cunoştinţe, nu şi atitudini. Cunoştinţele sunt generale, în vreme ce atitudinile sunt particular-naţionale. Numai în limbajele ştiinţifice, în care emoţia este anesteziată de concept, traducerile sunt mai înlesnite. Prin "merçi" şi "mulţumesc" francezii şi românii înţeleg cam acelaşi lucru, dar nu *simt* la fel: francezul "răsplăteşte", iar românul urează "La mulţi ani", merçi vine de la "merces", mulţumesc vine de la "mulţi ani". Diferenţa există chiar dacă banalizarea a estompat-o. Georges Mounin are dreptate când scrie că *"accesul la semnificaţiile vehiculate de o limbă este posibil pe două căi complementare: a lingvisticii şi a etnografiei..." (Les problèmes theoriques de la traduction,* Paris, 1963, p. 237).

Dar nici în aceeaşi limbă "traducerea" nu poate fi decât aproximativă: *"Aud materia plângând"* (Bacovia) spune sensibil mai mult decât "Plouă". Însă în aceeaşi limbă deosebirea dintre două expresii care se referă la acelaşi lucru nu este pricinuită de conotaţii naţionale, ci de stilul personal al celui care o rosteşte. "*Curat* murdar" nu înseamnă altceva decât "*chiar* murdar", însă Caragiale a preferat-o pe prima datorită expresivităţii ei umoristice faţă de banalitatea celeilalte.

Dar dacă originalitatea unei expresii nu rezidă nici în

Scanned with CamScanner

noutatea trăirii şi nici în ineditul cuvintelor, ci în intimitatea legăturii lor, atunci cum se explică numeroasele variante pe care le scriu unii scriitori – printre care şi Caragiale – înainte de a-şi definitiva opera? Deoarece caută expresia în care trăirea să se cristalizeze cel mai deplin în gândul pe care vor să-l comunice. Creaţia este rareori spontană. De cele mai dese ori, este rezultatul unei îndelungate elaborări. Variantele sunt etape în care gândul este pe cale să se formeze. Variantele sunt căutări, nu găsiri. La Caragiale *"Fraza se organizează încet, cuvântul propriu răspunde cu greutate, printr-o gestaţie din cele mai muncite"*. (Şerban Cioculescu, *Viaţa lui Caragiale,* 1940, p. 428). Mari nu sunt ideile pe care un creator poate să le făurească, ci pe care *nu poate să nu* le făurească; *"artistul nu răpeşte veşniciei istoricul, ci împrumută eternitate istoricului"*. (B. Fundoianu, *Imagini şi cărţi,* Buc., 1980, p. 598). Celelalte circulă ca banii, de la unii la alţii.

●

O idee poate fi exprimată fidel doar de cuvintele în care s-a format, însă un cuvânt poate să exprime idei diferite, deoarece, prin abstractizare şi generalizare, prin analogie sau degradare, ideea iniţială capătă noi semnificaţii: cuvântul "masă", care iniţial însemna o bucată compactă de pământ, capătă un sens culinar în expresia "masa e servită", unul social când se vorbeşte de "revolta masei", altul teoretic în faimoasa formulă a lui Einstein "$E = mc^2$". Până la jumătatea veacului XVIII, cuvântul "Doamnă" însemna soţia domnitorului, iar astăzi toate femeile mări-

Scanned with CamScanner

tate sunt doamne. Merită reţinută observaţia lui Lazăr Şăineanu *"că, pe cât este de deasă şi de generală* scăpătarea *cuvintelor primitiv nobile până la prăpastiile cele mai adânci ale bastardismului lingvistic, pe atât de rară, de fenomenală chiar, este înălţarea vorbelor ignobile la rangul de fii legitimi ai societăţii". (Încercare asupra semasiologiei limbii române,* 1887). "Şugubăţ" a avut la început înţelesul de "ucigaş" înainte de a fi ajuns să însemne "glumeţ"; sau cuvântul "ban", cu care se numea cel mai înalt rang de dregător domnesc, împuternicit să bată moneda cu care se plătea un serviciu sau o marfă, a devenit banul nostru de astăzi.

Se mai întâmplă însă ca o nouă idee – finalitate eficientă – să nu fie îndeajuns de distinct exprimată de vechiul "teleologie", cuvânt în care a apucat să se formeze. Vorbitorul devine astfel obligat să întocmească un nou cuvânt, de obicei din latină sau greacă, în stare să-i exprime mai desluşit noul său gând: când biologul francez François Jacob a înţeles că natura vie se dezvoltă nu numai prin cauzalitate, ci şi prin finalitate, a alcătuit cuvântul "teleonomie" pentru a sublinia deosebirea dintre "teleologie", credinţa într-o cauză finală, şi constatarea ştiinţifică a existenţei finalităţii eficiente, între finalism şi finalitate. Dezvoltarea unui organism este determinată nu numai de cauzalitate, ci şi de finalitate; la om, ponderea finalităţii este considerabil mai mare decât la celelalte vieţuitoare deoarece numai el a izbutit să transforme cauzele în mijloace şi scopul în ideal.

Dătătoare de seamă pentru puterea creatoare de idei este şi tautologia. Velimir Hlebnikov scrie că *"zeii s-au*

Scanned with CamScanner

născut din alfabetul zeificat" (Opere alese, Buc., 1999, p. 295). Tautologia a început ca predicatul arătării nemijlocite a lucrului despre care era vorba: în faţa unei stânci, oamenii au spus "stâncă!". Din clipa în care gestul indicator capătă acelaşi nume ca şi predicatul şi devine subiect, apare şi tautologia, al cărei subiect se referă la sfera noţiunii, iar predicatul exprimă conţinutul ei. În ciuda aparenţei, într-o tautologie gândirea nu bate pasul pe loc, ci începe să înainteze spre definiţie, numai că notele caracteristice sunt condensate încă indistinct în predicat şi nu scot la iveală proprietăţile genului numit de subiect. Tautologia "omul este om" devine definiţia "Omul este singura fiinţă cuvântătoare, gânditoare şi creatoare". Într-o tautologie, accentul cade pe predicat tocmai pentru a îndemna gândirea să expliciteze idei implicite sau insuficient de clare, condensate în predicatul tautologic.

Faptul că o idee nu poate fi exprimată fidel de cuvinte diferite, dar un cuvânt poate să exprime idei diferite dovedeşte că limba este mai puţin risipitoare de cuvinte decât vorbitorii ei. Nici ideea să se rătăcească printre cuvinte, nici cuvintele să se îngrămădească în jurul ideilor. Cuvântul să bată o dată cu ideea.

(Adevărul literar şi artistic, 13 iunie 2000

Scanned with CamScanner

BOICOTAREA ISTORIEI

...acea tărie fără pereche de a boicota istoria...
Lucian Blaga

Dezastrele sociale şi chiar naturale pe care le-a provocat, în vremea din urmă, dezvoltarea tehnicii electronice, accelerată de obsesia profitului maxim, au sporit considerabil neîncrederea în posibilitatea unui progres moral. S-au înmulţit gânditorii care cer întoarcerea la natură, sau cel puţin în protoistorie, când bâta făcea mai puţine ravagii decât bomba nucleară. De când prezentul aleargă din ce în ce mai repede, dar nu se mai ştie încotro, trecutul rămâne singurul refugiu; deci îndărăt de la constrângerea socială la libertatea naturii, de la concepte la mituri, de la sensurile artei la non-sensul vieţii.

Mitul lui Anteu priveşte astăzi nu numai spaţiul, ci şi timpul, salvarea depinde nu numai de restabilirea contactului cu natura, ci şi cu originile culturii. Apropierea cu o viteză crescândă de un viitor mereu mai ameninţător a trezit din nou nostalgia unui trecut idealizat de spaimele prezentului. Trecutul e cel mai statornic moment al timpului; variază doar interpretările.

Aprecierea instinctului şi inteligenţei – prin care oamenii se adaptează adecvat la schimbările naturii – ca superioare intelectului şi conceptelor – care îi îndepărtează de ei

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

însişi – ţine tot de sabotarea istoriei, de iluzia reapropierii salvatoare de natură. *"Trăim cu prea multe abstracţii, cu prea multe năluci"* – le spunea Nae Ionescu studenţilor săi. La întoarcerea oamenilor cu faţa spre natură au contribuit, de la Renaştere încoace, şi Copernic, care a demonstrat că omul nu trăieşte în centrul universului, şi Darwin, care a dezvăluit originea lui simiescă, şi Wiener, care a calculat că eforturile lui nu pot decât să amâne finalitatea entropiei crescânde a naturii, şi Freud, care a scos la iveală izvoarele inconştiente ale creaţiei, şi Monod, care a ajuns la concluzia că omul este o întâmplare aproape improbabilă în mişcarea materiei, şi Eduard O. Wilson, care susţine că omul nu este decât agentul unei combinaţii chimice care îl depăşeşte. Numai că din toate aceste idei mai reiese încă una, şi mai preţioasă: omul este fiinţa prin care natura însăşi ajunge conştientă de existenţa ei.

Despre primejdiile în faţa cărora se află omenirea din pricina intervenţiilor supradimensionate în mersul naturii ne avertizează şi Desmond Morris. Atrăgând atenţia că *"echipamentul biologic al omului nu e destul de tare pentru a se acomoda la mediul nebiologic pe care l-a creat"*, Morris conchide că *"numai un imens efort de constrângere intelectuală va salva situaţia de acum înainte"*. Dacă nu se reorganizează societatea în aşa fel încât să poată menţine perfecţionarea vertiginoasă a mijloacelor sub controlul moral al scopului – continua spiritualizare a persoanei umane – *"trecerea de la societatea personală la societatea impersonală va cauza animalului uman angoasele sale cele mai mari în mileniile care vin"* (*Le zoo humain*, Paris, 1970). Soarta omului este să meargă înainte, nu înapoi,

timpul este ireversibil, iar prezentul este clipa în care viitorul trece direct în trecut. Sabotarea istoriei este modul cel mai iluzoriu de a critica prezentul. De un prezent supărător nu se poate scăpa prin imposibila întoarcere la natură, la viaţă, la instinct, la senzaţii, la datini, ci prin organizarea unei societăţi în care munca să poată fi trecută treptat pe seama roboţilor, iar oamenii să devină mereu mai liberi să-şi cultive capacităţile lor creatoare. Omul este natură doar prin materialitatea lui; prin spiritualitatea lui este cultură, istorie. Fără puterea lui creatoare, pământul va deveni o planetă ca toate celelalte. "Dincoace" de istorie înseamnă "dincoace" de om. Vinovate de catastrofele istoriei sunt ideile false, nu ideile; renunţarea la falsele idei nu înseamnă boicotarea oricărei idei. Fără idei, oamenii rămân ca şi celelalte vieţuitoare: cu instincte, cu senzaţii, unele cu inteligenţă pentru a se adapta la natură, dar fără putinţa de a o îmbunătăţi, de a o renova, de a o potrivi nevoilor omeneşti.

De altfel, Lucian Blaga cere doar boicotarea istoriei care se abate din calea pe care o arată "matca stilistică" a culturii fiecărui popor. *"Nu cultura minoră dă naştere culturii majore, ci amândouă sunt produse de una şi aceeaşi matrice stilistică". (Elogiul satului românesc).* Prin boicotarea istoriei, Blaga înţelege a nu te lăsa *"ispitit şi atras în istoria făcută de alţii peste capul nostru"*.

În cultura contemporană, boicotarea istoriei a căpătat o amploare deosebit de periculoasă: amoralismul, sexualismul, răspândirea stupefiantelor, topirea individualităţilor în masă, reducerea raţiunii la un mod de organizare a senzaţiilor, coborârea artei în viaţă, intensificarea trăirilor

Scanned with CamScanner

în dauna activităţii intelectuale, toate contestă valorile spirituale create de ultimele veacuri ale mileniului care se încheie. Abandonarea conştientului pemite izbucnirea distrugătoare a inconştientului individual şi colectiv. Inconştientul participă la creaţie numai sub conducerea conştientului. Freud şi Jung n-au urmărit să se întoarcă la inconştient decât pentru a-l domestici, nicidecum pentru a anula istoria care a înaintat de la gândirea arhaică, mitomagică, la gândirea de azi, tehnico-ştiinţifică. Influenţat şi el de boicotul istoriei, Mircea Eliade priveşte conceptele ca pe nişte mituri sărăcite, în vreme ce miturile sunt concepte *in statu nascendi.* El consideră că miturile sunt superioare teoriilor care se exprimă printr-o *"încâlcire de concepte"* (*Images et symboles,* Paris, 1952). Însă istoria începe cu saltul de la natură la cultură şi continuă cu înaintarea de la mit la teorie. Forţa emoţională care se pierde prin înălţarea mitului la teorie poate fi recuperată prin arta cuvântului.

Nici filozofia n-a rămas neinfluenţată de boicotul istoriei. Convins că *"conceptele noastre se înlănţuie ca nişte suspine ascunse"* şi că *"întreaga reflecţiune ţine loc de interjecţie"*, Cioran conchide: *"Dacă ar trebui să renunţ la diletantismul meu, m-aş specializa în urlete"*. Deci, înapoi la "lumea celor care nu cuvântă", înapoi la tăcerea naturii.

Heidegger nu se întoarce chiar la tăcere, dar rămâne ostil istoriei care a dus vorbirea la gramatică, gândirea la logică şi oralitatea la scriere. El nu contestă că *"omul este om întrucât vorbeşte"*, dar *"limba convorbirii noastre nu încetează nici un moment să ruineze posibilitatea de a spune ceva despre ceea ce vorbim"*. Vorbirea are, într-ade-

Scanned with CamScanner

văr, tendinţa de a se transforma, prin gramaticalizare, într-o limbă care mai mult se impune decât se supune vorbitorilor ei, dar altfel, fără o limbă constituită, istoria ar trebui s-o ia mereu de la început. *"Gândirea şi Poezia sunt în sine vorbirea iniţială, esenţială"*, insistă el. Însă continuitatea unei culturi o asigură, în primul rând, limba. Nu există "limbi moarte", ci doar limbi care nu mai sunt vorbite. Vorbitorii trec, dar limba rămâne. Limba nu este un "organism natural", ci o construcţie culturală. Ebraica nu e singurul exemplu de limbă revorbită.

"Gândirea – scrie Heidegger – *nu este o «prindere» conceptuală. În îndepărtatele zori ale desfăşurării ei, gândirea nu cunoaşte conceptul. Aceasta nu înseamnă nicidecum că gândirea în acel moment nu era încă dezvoltată. Gândirea care se desfăşura nu era încă închisă în frontierele care o «finisează», ridicând bariere în faţa desfăşurării ei"*. Numai că, necălăuzită de logică, gândirea redevine starea de spirit pe care vorbirea nu a ajuns să o transforme în idee.

În lupta cu istoria, Heidegger ajunge la concluzia că *"europenizarea omului şi pământului atacă şi roade la rădăcini tot ce este esenţial"*. Însă răul nu vine de la "europenizarea" tehnico-ştiinţifică a producţiei, ci de la proasta organizare a societăţii care foloseşte noile invenţii. Întrebuinţată cum trebuie, "computerizarea" poate spori considerabil libertatea oamenilor de a vorbi şi gândi autentic.

Era de aşteptat ca Heidegger să prefere cultura orală, în care participanţii sunt prezenţi şi pot corecta pe loc neînţelegerile ivite, celei scrise, în care scriitorii şi cititorii sunt despărţiţi de un timp mai mult sau mai puţin îndelun-

Scanned with CamScanner

gat, deschizând calea oricărei interpretări. El consideră nefastă cea mai importantă invenţie din istoria culturii: scrierea alfabetică. *"Cine începe să scrie când iese la iveală gândirea seamănă cu acei oameni care se refugiază într-un adăpost împotriva vântului când acesta suflă prea tare"*.

Numai în mintea celor care n-au ajuns să înţeleagă şi să-şi asume dualitatea omului şi a creaţiilor sale poate să se ivească ideea de a sabota istoria. Istoria este dezvoltarea socială a omului în tensiunea inevitabilă şi neîncetată a valorilor opuse. Istoria începe cu apariţia omului şi se va termina odată cu dispariţia lui. A sabota istoria înseamnă a sabota existenţa omului. Lupta pentru Bine, Adevăr, Frumos, Just împotriva Răului, Erorii, Urâtului şi Nedreptăţii este istoria însăşi. Natura se mişcă şi evoluează; numai omul are istorie, deoarece numai el trăieşte conflictul valorilor opuse.

(Adevărul literar şi artistic, 4 iulie 2000)

Scanned with CamScanner

SINGULARITATEA TEATRULUI

Teatrul se bagatelizează în chip de spectacol.
Benjamin Crémieux

Într-un moment în care imaginea tinde să acapareze întreaga cultură europeană, în dauna cuvântului rostit, dar mai ales scris, teatrul capătă o importanţă cu totul deosebită. Muzica şi plastica se adresează, în primul rând, sensibilităţii, poezia trece mai întâi prin intelect; numai teatrul vizează în aceeaşi măsură şi sensibilitatea şi intelectul. Teatrul este singura artă care realizează, prin însăşi structura ei, unitatea esenţială dintre imagine şi cuvânt, dintre spectacol şi text, dintre dramatismul dialogului şi expresivitatea rostirii lui. În definiţia teatrului, spectacolul este genul proxim, iar teatrul e diferenţa specifică. Orice hipertrofiere a spectacolului în detrimentul textului degradează teatrul. În teatru, primordial este textul dramatic. Regia are menirea să reliefeze cele mai actuale idei ale textului. Întâietatea regiei este o abatere de la esenţa teatrului. Aşa cum actorul trebuie să-şi autocontroleze jocul pentru a nu ieşi din rol, tot aşa regizorul trebuie să-şi autocontroleze montarea pentru a nu ieşi din text. Spectatorii vin la teatru ca să vadă Hamletul lui Shakespeare, nu un oarecare ins care face pe nebunul. Deprinderea actorului de a-şi controla stările sufleteşti este atât de adâncă încât nu mai poate

Scanned with CamScanner

scăpa de ea nici în viaţa lui particulară. Conducând corpul fiului său spre cimitir, Talma şi-a dat seama că a controlat tot timpul parcursului starea unui tată care suferă din pricina morţii copilului său.

Prin însăşi structura lui, teatrul are menirea să asigure, tot timpul receptării, circuitul dintre sensibilitatea şi gândirea spectatorilor. Spectatorul de teatru îşi gândeşte trăirile şi îşi trăieşte gândurile. El pleacă de la spectacol îngândurat, nu doar încântat. Teatrul sporeşte conştiinţa critică a spectatorilor faţă de societatea în care trăiesc. Actualitatea face parte din esenţa spectacolului teatral. Reprezentaţia teatrală este prezentă şi interesează prezentul, fie că vorbeşte de trecut, fie că se referă la viitor. Teatru inactual este o contradicţie în termeni. G. M. Zamfirescu scrie că să fim siguri că era ceva putred în Anglia când Shakespeare a scris că e ceva putred în Danemarca... Spre deosebire de literatură, care se scrie în absenţa cititorilor şi se citeşte în absenţa scriitorilor, spectacolul teatral se desfăşoară în prezenţa şi a realizatorilor şi a spectatorilor. Teatrul prezintă idei audio-vizualizate, contemporane şi critice, de nu, este altceva decât teatru.

Degradarea vorbirii în vorbărie, în ultima jumătate de veac, i-a determinat pe mulţi oameni de teatru să dea mult mai mare atenţie spectacolului decât dialogului. Planchon spunea că *"acţiunea noastră n-are nimic literar"* şi că *"a devenit necesar a aboli literatura pentru a regăsi teatrul"*, iar Grotowski susţinea că *"domeniul teatrului este percepţia, şi nu comprehensiunea"*. Peter Brook afirma că *"teatrul este o posibilitate dată omului de a-şi creşte pentru un timp intensitatea percepţiilor; asta-i tot şi e*

Scanned with CamScanner

imens". Nici Jean Louis Barrault nu este de altă părere când scrie că *"noi trebuie să ne adresăm mai degrabă pieptului publicului decât capului său"*. Importanţa crescândă a spectacolului în defavoarea dialogului explică şi influenţa teatrului oriental asupra celui european. Este lesne de înţeles de ce teatrul european se simte atras de cel oriental, în care spectacolul se poate dispensa de dialog. Probabil că deosebirea ţine şi de faptul că teatrul occidental aparţine culturii alfabetice, iar cel oriental, culturii iconografice. Teatrul japonez este preocupat de plasticitatea emoţionantă a gesturilor şi a mimicii, nu de claritatea intelectuală a unor idei. "Kabuki" înseamnă a se răsuci şi a se strâmba.

Imaginea se prezintă percepţiei direct şi în întregime, în vreme ce literele trebuie să se înşire, una după alta, ca să alcătuiască mai întâi cuvinte, propoziţii, fraze, pentru a căpăta un sens. Litera nu este imagine; imagine este numai reprezentarea grafică a ei. O literă este aceeaşi indiferent de reprezentarea ei grafică. Ea se adresează intelectului care o pricepe, nu sensibilităţii. Fiecare limbă are un număr restrâns şi limitat de litere, în vreme ce înfăţişarea lor e nelimitată. Literele se adresează minţii, nu ochilor. Iconogramele se adresează în primul rând ochilor.

Se pare că dintre oamenii de teatru, Antonin Artaud s-a simţit cel mai atras de teatrul oriental şi a propus un "teatru al cruzimii", care să izbească sensibilitatea amorţită de platitudinile sentimentale ale teatrului din vremea lui. *"Fără un element de cruzime la baza oricărui spectacol, teatrul nu este posibil. La situaţia de degenerescenţă în care ne aflăm, numai prin piele se poate reintroduce metafizica în spirite"*, spunea el. Artaud este mulţumit că

Scanned with CamScanner

balinezii *"demonstrează biruitor preponderenţa absolută a regizorului, a cărui putere de creaţie elimină cuvintele"*.

Iconogramele, care sunt în număr de zeci de mii, spre deosebire de litere, care sunt zeci, menţin gândirea în preajma fenomenalităţii lucrurilor şi nu o îndeamnă să caute esenţele ultime ale lumii. Orientalii privesc lumea ca o suprafaţă de înfrumuseţat, şi nu ca o adâncime de cercetat. De aici, grija pentru grădini, ritualul ceaiului, rafinamentul mătăsii, al porţelanurilor, al stampelor, când nu consideră lumea ca o iluzie de dispreţuit: maia. Spiritualitatea orientală este îndreptată spre ea însăşi, nu spre lumea din afară. Lumea în care suntem sortiţi să trăim trebuie cel mult s-o facem cât mai prielnică nouă în răstimpul dintre cele două neanturi: din care ieşim şi în care intrăm. Orientalii au fost mult mai preocupaţi de cunoaşterea şi stăpânirea de sine decât de cunoaşterea şi stăpânirea naturii. Paul Valéry scria că *"datorăm Imperiului Cerului delicata invenţie a mătăsii, a porţelanului, a smalţurilor, a hârtiei şi a multor altora..."*. Pe de altă parte, chinezii au inventat busola, praful de puşcă şi imprimeria, dar *"nu şi-au dat seama că deţin mijloacele de a tulbura liniştea pământului"*. Cine crede că dincolo de lucruri este neantul nu mai are altceva de făcut decât să se retragă din această lume iluzorie sau să ornamenteze aparenţele ei prin artă. *"Ornamentul răspunde vidului"*, scria el. De vreme ce n-are de comunicat idei, teatrul oriental este un spectacol în care chiar cuvintele sunt ornamente ale unor imagini, folosite pentru sonoritatea lor. Spre deosebire de japonezi, deprinşi să privească un spectacol ca pe nişte imagini, europenii urmăresc un spectacol de teatru aşa cum citesc şi scriu, de la stânga la

Scanned with CamScanner

dreapta. Teatrul european are un prolog, un conflict şi un epilog. Europenii şi mănâncă aşa cum citesc şi scriu: o gustare, un fel de mâncare şi un desert. Pentru japonezi *"a mânca nu înseamnă a respecta un meniu (un itinerar de farfurii), ci a desprinde, printr-o uşoară atingere de baghetă, ba o culoare, ba alta, graţie unui soi de inspiraţie"* (Roland Barthes).

Orice înnoire a teatrului trebuie să respecte unitatea esenţială dintre spectacol şi dialog. Altfel nu mai avem de-a face cu teatru, ci doar cu un spectacol. *"Orice revoluţie teatrală întemeiată numai pe elementele vizuale ale teatrului va fi neapărat o revoluţie parţială (şi probabil va fi avortată), deoarece teatrul este mult mai mult decât un spaţiu de umplut"* (Leonard Pronko).

Camil Petrescu vedea idei, deoarece, în teatru, ideile sunt vizualizate.

(Adevărul literar şi artistic, 1 august 2000)

Scanned with CamScanner

IPOSTAZELE DIALOGULUI

Vorbirea s-a iscat pentru ca oamenii să comunice unii cu alţii şi nu doar ca unul să se adreseze celorlalţi. Ţelul vorbirii este comunicarea. Vorbirea a căpătat treptat autonomia discursului. Mai presus de toate, vorbirea este dialog, în care interlocutorii sunt când vorbitori, când ascultători. *"Pentru a dialoga trebuie să se accepte celălalt ca persoană, în acelaşi timp asemănătoare ca om şi deosebită ca individ. Nu există dialog în identitate, nu există dialog în dispreţul rasist sau paternalist"*. (Paul Chauchard) Dialogul dezvoltă democraţia; tirania se sprijină pe monolog.

În natură, informaţia *se propagă* de la unul la ceilalţi; numai în cultură, vorbirea devine *comunicare.* Spre deosebire de propagarea informaţiei în lumea necuvântătoarelor – care reacţionează la semnale, nu răspund – dialogul are putinţa nu numai să răspundă, dar, mai ales, *să întrebe* şi *să nege.* Caii nechează ca acum zece mii de ani, în vreme ce oamenii, cu trei foneme, pot alcătui trei cuvinte deosebite: cu fonemele a, r, s, se pot articula "ars", "ras" şi "sar". Fiind nearticulate, semnalele nu pot fi nici dezarticulate, nici altfel articulate. Ceea ce deosebeşte fundamental necu-

Scanned with CamScanner

vântătoarele de oameni este dialogul, prin care interlocutorii îşi dezvoltă individualitatea şi puterea de creaţie.

Dialogul scoate la iveală cât mai multe proprietăţi despre problema în discuţie şi contribuie la înţelegerea complexităţii ei.

Nici animalele dresate să folosească limbajul gestual al surdo-muţilor nu simt nevoia să "dialogheze" unele cu altele. Cimpanzeul răspunde dresorului – de negat sau întrebat, nici vorbă – dar *"se arată mult mai puţin înzestrat să folosească spontan limba învăţată pentru a comunica cu congenerii care au învăţat aceeaşi limbă"*. (Jacques Mehler) Cei grăbiţi să estompeze distincţia dintre om şi necuvântătoare neglijează contribuţia hotărâtoare a dresorului. Pe oameni nu i-a dresat nimeni. Altfel spus, ceea ce e firesc şi spontan la om nu apare spontan la animal şi ceea ce poate fi învăţat nu este decât un substitut sărăcit al limbajului. (ibidem)

●

Dialogul este de mai multe feluri: curent, teoretic, dramatic şi cinematografic. Dialogul curent este spontan şi neorganizat; prin el, oamenii se informează reciproc cu privire la problemele cotidiene. Cel teoretic este euristic, maieutic, iar participanţii pleacă, deseori, cu o idee nouă. De aceea se spune că într-un dialog teoretic cine pierde câştigă, deoarece pierde vechea idee şi câştigă una nouă. La un dialog autentic se ajunge greu; numai dacă participanţii sunt deosebit de atenţi la cel care vorbeşte. Altfel, dialogul se reduce la o serie de monologuri care nu ajung la nici un rezultat.

Scanned with CamScanner

În teatru, dialogul este elaborat artistic pentru a fi cât mai expresiv. Replicile teatrale nu exprimă părerile actorilor, ci ale personajelor aşa cum au fost concepute de dramaturg. Ele nu trebuie rostite ca pe stradă, ci cu o dicţie deosebit de îngrijită. Replicile dialogului teatral trebuie rostite răspicat, nu ca într-o conversaţie obişnuită. Răspicat nu înseamnă declamatoriu, ci desluşit. Pe scenă, până şi şoaptele trebuie pronunţate ca să se audă la galerie. Pe scenă, firescul este altceva decât în dialogul curent. Arta nu e viaţă, ci expresia atitudinii artistului faţă de viaţă. Tendinţa de a anula distanţa dintre scenă şi public este tot o încercare de a întoarce omul la natură. Mormăirea replicilor pe scenă nu înseamnă realism. În teatru nu se vorbeşte ca acasă. Realismul nu este însăşi realitatea, ci o atitudine critică faţă de realitate; nu imitarea realităţii, ci încercarea de a o cunoaşte şi de a o schimba.

Deosebirea cea mai importantă este însă între dialogul teatral şi cel cinematografic. În teatru, dialogul este esenţial, în film poate chiar să lipsească. În teatru, spectacolul este subordonat dialogului, în film, dialogul este subordonat imaginilor în mişcare. În film, dialogul trebuie să fie mai mult fotogenic decât fonogenic, ca în teatru; de aceea se vede un actor şi se aude deseori un altul. În teatru, dialogul este centripet, deoarece concentrează atenţia spectatorilor asupra prezentului, în film, este centrifug, deoarece îndreaptă imaginaţia spectatorilor spre trecut, viitor sau o altă lume.

Mobilitatea camerei, posibilitatea supraimpresionărilor, variaţia planurilor, libertatea montajului permit filmului să fie pentru cei trezi ceea ce este visul pentru cei ce

Scanned with CamScanner

dorm. Oamenii au nevoie nu numai de gândire, ci şi de visare, dar în vis se vorbeşte puţin. Teatrul, prin ideile lui critice, păstrează distanţa dintre el şi spectatori, în vreme ce filmul, datorită conţinutului lui oniric, o anulează. De la teatru, pleci pe gânduri, de la film pleci identificat cu Alain Delon, sau cu Claudia Cardinale, sau identificat cu o lume în care răul se pedepseşte şi binele se răsplăteşte. Ca şi visul, filmul trebuie să semene cu realitatea, dar şi să se deosebească de ea, deoarece exprimă mai mult sentimentele decât cunoştinţele noastre. Altfel n-ar putea să absoarbă spectatorii în oamenii şi întâmplările din film. Există filme excelente cu tematică teatrală, în care sunt criticate neajunsurile epocii noastre: cele mai ilustre sunt comediile lui Chaplin, sau spectacole teatrale care folosesc mijloace cinematografice. Însă ele se combină, dar nu se confundă, după cum în apă hidrogenul şi oxigenul rămân ceea ce sunt.

"A face cinema – scrie Alfred Hitchcock – *înseamnă înainte de toate să istoriseşti o poveste"*. Şi în poveşti, când există, dialogul este redus la întrebare şi răspuns.

Prin dialog, antropoidul devine om, trece de la semnal la cuvânt, de la consumaţie la producţie şi creaţie.

(Adevărul literar şi artistic, 19 septembrie 2000)

Scanned with CamScanner

LIMBAJUL – PIEDICĂ A GÂNDIRII?

Cuvintele sunt fortăreţele gândirii
W. Hamilton

În veacul care se încheie, în care vorbirea a degenerat de atâtea ori în vorbărie, au apărut o seamă de gânditori care au căutat o cale de formare şi de comunicare a gândirii independentă de vorbire. Ei considerau că limbajul împiedică înaintarea gândirii spre esenţa lucrurilor, oprind-o în şabloanele, clişeele, platitudinile vorbirii curente. Însă aşa cum aerul nu împiedică, ci susţine zborul păsărilor, tot aşa vorbirea nu împiedică, ci susţine mersul ideilor. Numai în şi prin limbaj o stare de spirit devine idee. Fără limbaj, intuiţia nu ajunge la cunoaştere. A gândi autentic nu înseamnă a depăşi vorbirea, ci locurile comune.

Multă vreme nu s-a făcut deosebire între cuvânt şi idee. *Davar,* în ebraică, şi *logos,* în greaca veche, nu le diferenţiau. Dualitatea lor a început să apară când s-au format noi idei în vechile cuvinte. *Musculus* a însemnat întâi şoricel şi apoi ţesut fibros şi cărnos care pune în mişcare diferite organe şi părţi ale corpului. De la şoricel la muşchi...

Autonomia ideilor faţă de cuvintele în care s-au format şi s-au dezvoltat a ajuns în concepţia multora independenţă sau chiar opoziţie. Când un nou înţeles este stinghe-

Scanned with CamScanner

rit de cel vechi, vorbitorii sunt siliţi să făurească un nou cuvânt, chiar dacă schimbă un singur fonem: originar înseamnă obârşie, original înseamnă inedit. Însă, în nici un caz, noul înţeles nu rămâne în afara limbajului.

●

Spiritul apare şi se dezvoltă odată cu limbajul, chiar datorită limbajului. Limbajul este trupul spiritului. Însă nevoia de o Protecţie Supremă înclină raportul dintre limbaj şi spirit de partea spiritului, pe care îl proiectează într-o transcendenţă ocrotitoare. Deşi în mentalitatea profeţilor *"vorbirea atestă că spiritul a izbutit"* (André Neher, *L'essence du prophetisme,* 1955), totuşi, divinizat, spiritul a rămas acela care se revelă profetului prin vorbire. A trecut multă vreme până când diferenţierea dintre cuvânt şi idee a scos la iveală primordialitatea vorbirii faţă de spirit.

Geneza spiritului constă în puterea cuvântului de a reţine din fenomenele individuale însuşirile lor generale. Spiritul este compus din abstracţii, concepte, idei, care nu sunt accesibile simţurilor, ci doar intelectului. Spre deosebire de psihic, spirit nu au decât cuvântătoarele. Originea spiritului este vorbirea. Spiritul este înţelesul cuvintelor. Nefiind sensibile, ci doar inteligibile, ideile au fost transformate deseori în idoli, din pricina oamenilor care au simţit mereu nevoia de a arăta ochilor ceea ce cuvintele spun urechii.

Fără "piedica" limbajului, senzaţiile n-ar deveni concepte şi experienţele n-ar ajunge idei. Cu cât limbajul este mai dezvoltat, cu atât este mai în stare să scoată la iveală

Scanned with CamScanner

stări sufleteşti mereu mai adânci. Aşa a devenit posibilă poezia.

●

Diferenţierea dintre cuvânt, idee şi lucru a început în agora grecească, odată cu lupta de opinii, cu spiritul critic, cu formarea individualităţii umane. Până atunci, în mentalitatea primitivă, mito-magică, cuvântul este însuşi lucrul. Cine cunoştea cuvântul, stăpânea şi lucrul denumit de el.

După distingerea ideii de cuvânt, cuvântul a fost socotit, mai bine de două mii de ani, doar ca mijloc de comunicare a ideii. În ultimele decenii au apărut teoreticienii care consideră gândirea nimic altceva decât activitatea vorbirii. Cred că este mai aproape de adevăr teoria potrivit căreia cuvântul este creatorul spiritului, iar spiritul dobândeşte o autonomie crescândă (niciodată independenţă!) faţă de cuvântul care a participat la crearea lui.

Intuiţia mistică, mai ales, consideră că limbajul este un obstacol în calea contopirii cu Absolutul. Însă Absolutul este şi el produsul capacităţii pe care o are vorbirea de a se referi la ceea ce se crede a fi dincolo de relativ. Dacă nu s-ar "împiedica" de limbaj, nostalgia veşniciei n-ar deveni „ideea de absolut". Dincoace de limbaj nu există decât stări sufleteşti, iar dincolo de limbaj nu este posibilă decât "iluzia revelaţiei".

Misterul este incognoscibil, iar incognoscibilul este un necunoscut eternizat. Absolutul nu este incognoscibil, dar nu poate fi cunoscut decât treptat, printr-o acumulare infinită, asimptotică, a adevărurilor relative. Misterele lumii nu se feresc de cunoaştere, dar nici nu vin în întâm-

Scanned with CamScanner

pinarea ei. Ele devin cunoscute de îndată ce începe să se vorbească despre ele. Însuşi cuvântul *incognoscibil* este contradictoriu: afirmă că există un mister, că nu poate fi cunoscut, că e accesibil doar revelaţiei mistice. Oare nu se ştiu prea multe despre ce nu se poate şti nimic? În mentalităţile religioase, orice cuvânt compromite accesul la mister. Misterul este accesibil doar revelaţiei mistice, profund tăcută. *"Misterul purcede din mirare; el nu poate fi acceptat decât printr-un act de credinţă, care trebuie să fie neraţional sau suprarraţional, fiindcă integrează concepte eterogene"*. (Mircea Florian, *Antinomiile credinţei,* 1936)

În ultima vreme, prejudecata că limbajul banalizează inevitabil gândirea a început să slăbească, odată cu laicizarea culturii, cu dezvoltarea lingvisticii şi a stilisticii, cu făurirea unei noi logici în stare să înalţe gândirea până la înţelegerea esenţei contradictorii a existenţei şi a cunoaşterii. După *Organonul* lui Aristotel şi *Novum Organum* al lui Bacon, se înfiripă încetul cu încetul un *Terţium Organum.* Logicii deductive a lui Aristotel şi celei inductive a lui Bacon i se adaugă o logică a predicaţiei contradictorii, care rafinează limbajul şi îi înlesneşte omului să-şi asume trăirea în tensiunea opoziţiei dintre bine şi rău, adevăr şi eroare, dreptate şi nedreptate, libertate şi constrângere.

Cultivarea limbajului izbuteşte să educe gândirea. Cu cât este mai educat un limbaj, cu atât este mai capabil să se cristalizeze şi să transforme în idei originale şi emoţionante trăiri din ce în ce mai adânci. Făuritorul spiritualităţii este cuvântul.

(Adevărul literar şi artistic, 28 noiembrie 2000)

Scanned with CamScanner

ADDENDA

Pentru a da o imagine mai completă, pasibilă de comparaţii, asupra constanţei preocupărilor dlui H. Wald în ce priveşte problematica acestei cărţi, alcătuită din articolele sale din ultimii doi ani, vă prezentăm şi câteva articole apărute înainte de 1989, în diverse reviste ale Academiei Române sau ale institutelor sale de cercetări.

Cititorul va observa că în aceste articole şi studii nu există divagaţii ideologice, ci doar analize filozofice şi lingvistice, unele pasaje fiind de-a dreptul contrastante cu spiritul vremii (anii 1970 – 1980).

Redacţia

Scanned with CamScanner

DINAMICA SIMBOLULUI

Obiectivitate ştiinţifică înseamnă nu numai adecvarea subiectului la obiect, ci şi conştiinţa concepţiei care orientează subiectul în decursul cercetării obiectului. Ignorarea teoriei care acţionează în mintea subiectului cercetător nu anulează concepţia, ci o lasă în afara controlului critic. Deoarece nici un subiect nu poate veni în faţa obiectului fără nici o idee, locul *judecăţilor critice* îl iau *prejudecăţile spontane,* îndeobşte, cele mai triviale. De aceea, precizez de la început ideologia, adică sistemul de valori, de la care pornesc în teoria simbolului: omul este idealul suprem al omului, iar istoria lui progresează în măsura în care, dezvoltându-şi vorbirea şi gândirea, izbuteşte să pună întreaga lume în slujba perfecţionării individualităţii, subiectivităţii, spiritualităţii, libertăţii şi creativităţii sale. Valoarea este proprietatea *culturală* pe care o capătă *natura* de îndată ce intră în contact cu activitatea omului. Numai omul poate da un sens acestei lumi. Progresul este o invenţie umană.

Ideea de progres este însă din ce în ce mai contestată. Hipertrofierea ştiinţei în dauna conştiinţei, a tehnicii în paguba moralei, a vieţii sociale în detrimentul celei indi-

Scanned with CamScanner

viduale, sărăcirea resurselor naturale, poluarea mediului înconjurător, creşterea vertiginoasă a populaţiei, relativizarea adevărurilor, prăbuşirea diverselor dogme au provocat, în vremea din urmă, o neîncredere crescândă în ideea de progres. Numeroase lucrări încearcă să minimalizeze superioritatea omului faţă de celelalte fiinţe şi a culturii înaintate faţă de cele rămase în urmă. Altele invită contemporaneitatea să se întoarcă urgent la natură, la origini, la matcă şi să refuze istoria. În fuga lor spre trecut, unii se opresc la substratul nelatin al culturii noastre şi îl opun culturii "invadatorilor" romani, iar alţii prezintă cultura populară nu ca pe o cale, ci ca pe o ţintă. Frica de umbre a devenit mai mare decât bucuria înălţării: vorbirea ne rătăceşte, deci înapoi la strigăte; abstracţiile ne înstrăinează, deci înapoi la concret; cunoaşterea ne periclitează, deci înapoi la inocenţă. Numai că omul nu poate să aibă decât cel mult un singur fel de paradis: cel definitiv pierdut. Omul a pierdut paradisul în clipa în care a câştigat putinţa de a vorbi, de a gândi, de a cunoaşte, de a trăi în tensiunea valorilor contrarii. Destinul omului este să vorbească, detectând adevărurile, să gândească, înlăturând greşelile, să cunoască, depăşind erorile. Nici o întoarcere nu mai poate să ajungă la punctul de plecare. Apologia trecutului este o critică prea slabă, prea neputincioasă a prezentului. Prezentul trebuie apreciat în lumina unui viitor superior posibil, liber ales. Lupta cu vorbirea, cu gândirea, cu cunoaşterea este, de fapt, o luptă a omului cu sine însuşi pentru a rămâne măsura tuturor lucrurilor. Parţialitatea comunicării nu înseamnă incomunicabilitate, dialectica gândirii nu înseamnă iraţionalitate, relativitatea cunoştinţelor nu în-

Scanned with CamScanner

seamnă ignoranţă. Limitate sunt vorbele, gândurile, cunoştinţele, nu vorbirea, gândirea, cunoaşterea. Nici o limită *eternă* nu ne desparte de adevărul absolut, chiar dacă *etern* ne va despărţi o limită...

Progresul pe care îl săvârşeşte omul în evoluţia materiei începe cu făurirea singurului mijloc de comunicare al cărui semnificant poate fi "dublu articulat" şi poate deci, prin energia lui metaforică, să producă semnificaţii mereu mai generale şi mai abstracte.

Într-adevăr, în natură nu există progres, ci doar schimbări, evoluţii, dezvoltări. O schimbare poate fi socotită progres numai în raport cu un criteriu uman de apreciere. Este progres tot ceea ce contribuie la dezvoltarea individualităţii umane, la sporirea libertăţii, creativităţii şi spiritualităţii sale. Saltul de la materia nevie la cea vie, evoluţia materiei vii de la amoebă la antropoid, inventarea mijloacelor de producţie şi de comunicare înseamnă progres, deoarece au dus la formarea omului. Istoria omenirii a progresat ori de câte ori a izbutit să elibereze individualitatea umană de încă o constrângere naturală sau socială. De aceea, orice sporire a cunoaşterii lumii şi a cunoaşterii de sine este un progres. Stăpânirea şi autostăpânirea nu sunt posibile fără cunoştinţe şi conştiinţă.

După saltul de la materia nevie la materia vie, făurirea simbolului este cel mai important moment al progresului. Simbolul, care inaugurează dezvoltarea gândirii şi istoria cunoaşterii, a fost creat nu pentru a exprima nostalgia originii, după cum cred filozofii deznădejdii, ci încrederea într-un scop. Simbolul este instrumentul înaintării, nu al întoarcerii. El aminteşte de trecut pentru a ne familiariza cu

Scanned with CamScanner

viitorul. Prin simbol, oamenii încearcă să se înalţe de la ceea ce se poate *percepe* la ceea ce nu se poate decât *pricepe,* de la simţire la gândire, de la aparenţă la esenţă, de la trecător la permanent. Simbolul este mai degrabă mijlocul prin care profanul urcă la sacru decât modul prin care sacrul coboară în profan. Mitul androginului este un simbol al cărui semnificant vorbeşte despre indistincţia dintre bărbat şi femeie pentru a sui gândirea la ideea nediferenţierii dintre bine şi rău, de dinainte de "căderea în păcat".

Nu încape îndoială că vorbirea şi arta progresează mai încet decât mijloacele şi relaţiile de producţie; deosebirea dintre limba lui Aristotel şi aceea a lui Kant sau dintre *Afroditele* lui Praxiteles şi *Sărutul* lui Rodin este mai mică decât între civilizaţia grecească a veacului V înaintea erei noastre şi viaţa socială a Europei occidentale din secolul al XIX-lea. Şi totuşi există o deosebire calitativă între Ienăchiţă Văcărescu şi Mihai Eminescu. Eminescu exprimă conotaţiile unor semnificaţii ale căror denotaţii sunt mult mai adânci decât acele din poeziile lui Văcărescu. E greu de contestat că trecerea de la holofrază la metalimbaj şi de la desenele rupestre la alfabet este un progres pentru dezvoltarea conştiinţei umane. Faptul că vorbirea şi arta înaintează mai încet decât tehnica nu înseamnă că stau pe loc. De altfel, arta nu este chiar atât de indiferentă faţă de progresul tehnicii. Tehnica a participat întotdeauna, în mod nemijlocit, la construirea semnificantului. Nimeni nu poate să nege influenţa electronicii asupra muzicii contemporane şi a betonului asupra arhitecturii moderne. Semnificantul

Scanned with CamScanner

nu îmbracă semnificaţia, ci o generează. Cel mai legat de semnificaţie este semnificantul simbolurilor.

Simbolul este un semn al cărui semnificant imită realul pentru a arăta la ce se referă semnificaţia. Simbolul imită realul nu de dragul lucrurilor, ci pentru a exprima atitudinea oamenilor faţă de ele. Semnificantul unui simbol nu *copiază* realul, ci îl *imită,* mai mult sau mai puţin, de la *reproducere* până la *himeră.* Imitaţia simbolică, metaforică sau metonimică este construcţie, invenţie, creaţie. Simbolul imită realul pentru a semnifica idealul. Simbolul este o ficţiune. Prin semnificantul lui, simbolul individualizează generalitatea unei idei, sensibilizează un înţeles, materializează o atitudine spirituală, re-prezintă un absent. Importanţa simbolurilor rezidă mai puţin în ceea ce "prezintă" şi mai mult în ceea ce "re-prezintă". Simbolul a fost făurit pentru a depăşi individualul, sensibilul, prezentul şi nicidecum pentru a restabili legătura cu trăirea originară, cu matricile stilistice sau cu imaginile arhetipale. Simbolul n-a fost inventat pentru a sensibiliza concepte, ci pentru a conceptualiza sensibilul. Ceea ce îl caracterizează nu este faptul că se *află* la mijlocul drumului între senzorial şi intelectual, ci că se *mişcă* în direcţia conceptului. Menirea simbolului este să cristalizeze cât mai multă emoţie în preajma abstracţiei, nu să ne întoarcă la concret. Simbolurile sunt concepte *in statu nascendi* şi nu concepte degradate. Simbolurile artei arată în două, trei sau patru dimensiuni ceea ce simbolurile verbale nu pot să spună decât într-una singură. Faţă de simbolismul fonetic al vorbirii, simbolurile artei nu pot fi decât secunde. Arta nu este me-

Scanned with CamScanner

nită să ne întoarcă în natură, ci să ne înalţe la cultură. Forţa de înrâurire a simbolurilor artistice rezidă în generalitatea semnificaţiei pe care o individualizează semnificantul. Arta nu comunică nici aspecte ale unor lucruri, nici emoţiile pe care le stârnesc în sufletul omului, ci conotaţiile unor semnificaţii, în primul rând, verbale. Nu lipsa conceptului deosebeşte simbolul euristic, care ajunge la fonem şi literă, de simbolul expresiv, care ajunge la teatru şi film, ci gradul lui de dezvoltare. Chiar şi simbolurile nostalgiei – androginul, raiul, saturnaliile – exprimă deja, implicit, conceptul indistincţiei primordiale. Simbolul este întotdeauna expresia sensibilă a unei idei care nu se iveşte decât în şi prin vorbire.

Vorbirea este, într-adevăr, "originară", dar nu este un "păcat", ci invenţia prin care antropoidul a ieşit din "paradisul" naturii şi a ajuns în tensiunea "luciferică" a culturii. Şi aşa cum unii copii refuză să depăşească vârsta preşcolară, de frica vieţii, tot aşa unii gânditori, de frica istoriei, îşi invită semenii să se retragă la izvoarele lor mitice şi să boicoteze înaintarea de la particular la universal, de la real la ideal, de la ştiinţă la utopie, deşi u-topie înseamnă nicăieri, nu niciodată...

Ideea de progres este, într-adevăr, îndeajuns de recentă. Până în veacul al XVIII-lea, viitorul nu era decât un prezent corectat sau un trecut încă nestricat... Viitorul înţeles ca o înaintare de la o calitate inferioară la una superioară este produsul optimismului ştiinţific al veacului XX. Astăzi este limpede că progresul nu este o înaintare calmă şi fatală spre o lume din ce în ce mai bună, ci o luptă dură a oamenilor cu împrejurările şi cu propriile lor idei. Sensul

Scanned with CamScanner

istoriei este o creaţie a oamenilor care participă la desfăşurarea ei. *Fatalismul* generează fatalitatea. Oamenii rămân sub dominaţia istoriei atâta vreme cât nu-şi dau seama că ei fac istoria. Izvorul progresului se află în conştiinţa şi voinţa oamenilor. Dependenţa progresului de om creşte pe măsură ce omul devine conştient că este singura fiinţă creatoare de simboluri şi deci dătătoare de sens.

Nu este oare acesta un punct de vedere antropocentrist sau chiar europocentrist? Evident! Dar Copernic n-a desfiinţat antropocentrismul, ci geocentrismul: poziţia centrală a omului în univers nu depinde de locul pământului în sistemul nostru solar, ci de puterea lui de creaţie. Darwin a contrazis *originea divină* a omului şi nicidecum îndreptăţirea lui de a se propune ca *scop suprem* al existenţei. Marx s-a opus idealismului, nu idealurilor. Este firesc ca idealul suprem al omului să fie omul însuşi, singura fiinţă creatoare de cultură, singura fiinţă capabilă să schimbe lumea şi, mai ales, să se schimbe pe sine însăşi. Egalitatea politică a tuturor popoarelor nu remediază însă imediat inegalitatea dezvoltării lor culturale. Istoria are ritmul ei propriu de dezvoltare; ea poate fi accelerată numai între anumite limite...

În istoria universală nu se intră cu "bilete de favoare", eliberate de strămoşi...

Scanned with CamScanner

PASIUNE ŞI RAŢIUNE ÎN TEATRUL CONTEMPORAN

Pasiune şi raţiune, viaţă şi logică, individual şi social, romantism şi clasicism sunt perechi de categorii, care, din unghiuri de vedere diferite, exprimă aceeaşi tensiune: *tensiunea dintre geneză şi structură.* Desăvârşirea producerii în produs, a cunoaşterii în cunoştinţă şi a gândirii în gând este procesul firesc prin care conţinutul se cristalizează în formă. Şi cine nu ştie că tinereţea este mai mult pasiune, viaţă, individualitate, romantism, în vreme ce maturitatea este mai mult raţiune, logică, socialitate, clasicism?...

Ceea ce vreau să demonstrez este că aceste cupluri categoriale reflectă opoziţii care se desfăşoară în interiorul acoloraşi unităţi, că proprietăţile contradictorii despre care este vorba nu se exclud reciproc, ci, dimpotrivă, conlucrează la îmbogăţirea continuă a esenţei umane. Aşadar, conflictul dintre generaţii nu trebuie *ocolit,* ci *parcurs.*

După cum pasiunea fără raţiune este oarbă, iar raţiunea fără pasiune este sterilă, tot aşa tinereţea fără aportul maturităţii este anarhică, dar maturitatea fără aportul tinereţii este conservatoare. Raţiunea se usucă dacă nu mai este alimentată cu idei de pasiunea cunoaşterii, iar maturitatea

Scanned with CamScanner

devine stagnantă dacă nu este mereu împrospătată cu inovaţiile tinereţii. Progresul nu este posibil decât prin dinamica unităţii contradictorii dintre revoltă şi disciplină. Prin intermediul limbajului, pasiunea, cunoaşterea şi gândirea aduc contribuţia individului la dezvoltarea societăţii, iar raţiunea aduce contribuţia societăţii la dezvoltarea individului. Omul nu este numai o fiinţă socială, ci şi individuală tocmai pentru că nu este numai o fiinţă raţională, ci şi pasională. Înainte de a ajunge să fie formulate raţional, nevoile unei societăţi trebuie să treacă neapărat prin pasiunile individualităţilor ei. Prin raţiune, societatea reţine numai ceea ce este comun şi deci comunicabil din diferitele atitudini individuale determinate de pasiune. Numai într-o conştiinţă individuală se poate desfăşura saltul miraculos de la pasiune la raţiune, de la confuz la clar, de la determinism la finalitate. Numai o individualitate poate fi îndeajuns de sensibilă ca să înţeleagă sensul în care înaintează istoria. Numai individualitatea poate fi, deci, originală, critică şi optimistă. *Originală,* dar nu extravagantă, deoarece trebuie să simtă lumea altfel decât ceilalţi, însă numai ca să poată înţelege ceea ce ceilalţi încă n-au înţeles; *critică,* deoarece trebuie să înlăture nenumărate prejudecăţi, dar nu nihilistă, pentru că trebuie să le înlocuiască cu judecăţi noi; *optimistă,* deoarece poate să realizeze ceea ce şi-a propus, dar nu utopică, pentru că idealurile propuse sunt pe măsura puterii oamenilor de a le realiza. Individualitatea se concentrează, aşadar, în jurul unui act de cunoaştere. Pasiunea trebuie să treacă prin inteligenţă, cunoaştere şi gândire pentru ca să ajungă la raţiune.

Pasiunea este energia afectivă care agită spiritul într-o anume direcţie; *inteligenţa* este capacitatea de adap-

Scanned with CamScanner

tare promptă la împrejurări noi; *cunoaşterea* este procesul prin care reflectarea realităţii urcă de la percepţii şi emoţii la idei; *gândirea* este activitatea spirituală prin care se trece de la o idee la alta; iar *raţiunea* constă în formele şi legile logice care asigură corectitudinea gândirii.

Societatea este interesată să conserve, prin intermediul limbajului, numai ceea ce este general şi, prin urmare, generalizabil din experienţele individuale ale membrilor săi. Este firesc, deci, ca ceea ce este "cel mai general" să se consolideze, în cele din urmă, în formele şi legile logice ale gândirii. Şi deoarece formele şi legile logice reflectă cele mai generale proprietăţi şi raporturi ale realităţii, a fi raţional este o condiţie necesară, deşi insuficientă, a oricărui realism. Formele şi legile logice nu sunt "vide". Ele au un neîndoielnic conţinut de cunoaştere. Numai că acest conţinut este de extremă generalitate şi, ca atare, relativ independent faţă de fiecare cunoştinţă în parte. De aceea, logica nu cere decât să se ţină seama cel puţin de ceea ce este general posibil. Ea nu fereşte pe nimeni de erori, ci numai de absurd. A nu asculta de logică înseamnă a gândi şi a acţiona în răspărul realităţii. Propoziţia "în această sală se află o sută de ascultători" poate fi o eroare, însă propoziţia "fascismul este socialism" nu poate fi decât absurdă. Absurdul este o eroare absolută.

În situaţia sa unică de subiect capabil să se opună obiectului şi să-l supună idealurilor sale, omul trăieşte o permanentă tensiune între pasiune şi raţiune. Dacă vorba este corpul raţiunii, pasiunea este sufletul ei. Pasiunea însufleţeşte raţiunea, iar raţiunea înalţă pasiunea până la luciditatea ideilor.

Scanned with CamScanner

Orice act de cultură constă în transformarea unui segment de natură într-un semnificant capabil să semnifice o semnificaţie. Importanţa unei unelte nu rezidă în ea însăşi, ci în ceea ce se poate face cu ajutorul ei. Sunetele vorbirii sunt interesante nu prin ele însele, ci prin ideile pe care le pot vehicula. Valoarea unui spectacol nu constă în imaginile lui, ci în ideile pe care le poate transmite.

Istoria culturii este istoria creşterii distanţei dintre semnificantul care se "percepe" şi semnificaţia care se "pricepe". Forţa metaforică a semnificantului este aceea care permite formarea unor semnificaţii din ce în ce mai generale. Însă pe măsură ce semnificaţia se abstractizează, semnificantul trebuie să devină din ce în ce mai "transparent". Semnificantul reţine din ce în ce mai puţină vreme atenţia spectatorului asupra lui însuşi, împingând repede gândirea sa spre o semnificaţie din ce în ce mai îndepărtată. Întreaga cultură este o încercare permanentă a omului de a se apropia de marea absenţă - Legea, Viitorul, Moartea - cu ajutorul prezenţei. În arta contemporană "transparent" nu înseamnă însă "inexpresiv", ci dimpotrivă. Cu cât semnificaţia este mai îndepărtată, cu atât semnificantul trebuie să fie mai original, mai pregnant, mai izbitor, adică mai capabil să propulseze gândirea până la înălţimea semnificaţiei.

Fireşte că distanţa dintre semnificantul sensibil şi semnificaţia inteligibilă variază de la o epocă la alta. La început semnificaţia se afla în preajma semnificantului. Semnificantul nu depăşea prea mult forţa indicativă a unui

Scanned with CamScanner

semnal. Desenele rupestre semănau cu împrejurări care mai puteau fi arătate cu degetul. Mai târziu, câmpul cultural dintre semnificant şi semnificaţie a început să crească şi numai geniul reuşea să realizeze în opera sa distanţa contemporană maximă, singura în stare să declanşeze cea mai înaltă tensiune între pasiune şi raţiune. Dacă distanţa e prea mică, opera e banală; dacă distanţa e prea mare, opera e ermetică. Dar ca să poată găsi distanţa exactă, creatorul trebuie s-o trăiască el însuşi. În creaţia artistică semnificantul şi semnificaţia se formează împreună, în clocotul trăirii personale. Artistul nu are menirea să ornamenteze o biată banalitate cu un semnificant strălucitor, ci aceea de a comunica aversiunile şi aspiraţiile sale.

Fără dimensiunea raţională a semnificaţiei, semnificantul nu mai stârneşte emoţii estetice, ci reacţii biologice. Raţionalitatea semnificaţiei nu slăbeşte, ci, dimpotrivă, sporeşte expresivitatea semnificantului, forţa lui de emoţionare şi de convingere, concentrând-o, consolidând-o şi adâncind-o.

Pasiunea singură nu mai poate parcurge distanţa crescândă dintre semnificant şi semnificaţie. Arta din zilele noastre cere atât autorului cât şi spectatorului un circuit din ce în ce mai intens între pasiune şi raţiune. Nu mai este admisibilă nici hipermetaforizarea existenţialistă, nici demetaforizarea structuralistă. Exacerbarea afectivă a subiectului este tot atât de dăunătoare ca şi anularea subiectului prin descripţie. Anti-stilul este un romantism invers care se va maturiza, în cele din urmă, într-un nou clasicism. Se va realiza, astfel, un nou echilibru, în care metafora semnificantă va exprima cu toată puterea atitudinea artistului faţă

Scanned with CamScanner

de împrejurările istorice reflectate de semnificaţie.

Hipertrofierea semnificantului în dauna semnificaţiei - exacerbarea spectacolului în detrimentul textului şi dizolvarea publicului în spectacol - nu este îndreptată atât împotriva semnificaţiei, în general, cât împotriva semnificaţiilor dogmatizate, banalizate, anacronice, care nu mai exprimă tendinţele autentice ale veacului nostru.

De aceea, a fi astăzi realist înseamnă, mai mult ca oricând, a asculta de esenţa lucrurilor şi nicidecum de aparenţa lor. Realismul este o atitudine *receptivă* faţă de esenţe, dar *critică* faţă de fenomene. Omul se supune teoretic esenţelor ca să se poată opune practic fenomenelor. Pe artist, fenomenele îl interesează doar în măsura în care sunt "semnificative". Semnificantul se află dincolo de realism sau anti-realism. Numai semnificaţia poate fi realistă. Un autor poate să-şi exprime atitudinea sa realistă prin cele mai "nerealiste" combinaţii de întâmplări. Nu codul, ci mesajul poate să fie sau să nu fie realist. O operă de artă este realistă prin fidelitatea creatorului faţă de sensul istoriei şi nu faţă de evenimentele ei, prin autenticitatea semnificaţiei şi nu prin exactitatea semnificantului. Arta realistă nu are menirea să imite realitatea, ci să înţeleagă direcţia în care poate fi transformată spre folosul oamenilor. Realism înseamnă, mai degrabă, răzvrătire împotriva fenomenelor decât resemnare în faţa lor. Realismul este totdeauna critic. Apologia este străină realismului.

●

Forţa magică a teatrului a provenit întotdeauna din superioritatea esenţei reflectate de semnificaţie faţă de fenomenele folosite ca semnificant. Prin generalitatea, sta-

Scanned with CamScanner

bilitatea şi comunicabilitatea lor, esenţele se ridică deasupra fenomenelor individuale, vremelnice şi incomunicabile. Numai ceea ce este obştesc poate deveni sacru.

A anula distanţa dintre semnificant şi semnificaţie înseamnă a desfiinţa forţa magică a teatrului. Semnificantul ar redeveni semnal şi n-ar mai provoca reflecţii, ci numai reflexe. Realismul s-ar retrage din semnificaţie în semnificant şi piesele de teatru ar spori populaţia cu noi personaje şi ar adăuga vieţii sociale noi întâmplări. Numai că şi în teatru, realismul este asigurat nu prin oglindirea în semnificant a aspectelor sensibile ale realităţii, ci prin profunzimea cu care semnificaţia reflectă esenţialul din realitate. Mesajele mereu mai abstracte ale teatrului contemporan nu mai pot fi exprimate decât prin coduri mereu mai subtile. Cele mai realiste proteste şi năzuinţi îşi găsese expresia în cele mai fanteziste ficţiuni. Invenţia este însă cu atât mai autentic originală cu cât este mai adânc originală descoperirea pe care o comunică.

Originalitatea semnificaţiei este aceea care a determinat caracterul şocant al semnificantului din *Şase personaje în căutarea unui autor*. Înţelegerea de către Pirandello, cu aproape jumătate de veac înainte de antropologia structurală, că "şase persoane", adică natura, nu devin "şase personaje", adică cultură, decât din momentul în care un autor, adică omul, le transformă în semnificanţi şi-a găsit cea mai adecvată exprimare dramatică. Pentru Pirandello, arta nu e o descriere a realităţii aşa cum este ea, ci o transcriere a semnificaţiilor umane pe care le poate căpăta.

Protestul lui Marin Sorescu împotriva amplificării

Scanned with CamScanner

contemporane a vieţii exterioare a oamenilor în dauna vieţii lor interioare dobândeşte o expresivitate deosebită în încercarea lui Iona de a se întoarce spre el însuşi, abandonând căutarea salvării în afară. În viaţa exterioară nu pot exista *decât mijloace;* singurul scop al omului este omul însuşi, fericirea sa. Şi deoarece orice mijloc tinde să ajungă scop oamenii trebuie să vegheze necontenit ca nici un mijloc să nu se sacralizeze într-atât încât să poată pretinde sacrificarea oamenilor. Când un mijloc nu mai slujeşte omului, trebuie sacrificat mijlocul, nu omul. Marin Sorescu ne avertizează că nu vom scăpa de sub dominaţia propriilor noastre creaţii dacă nu vom reuşi să ne dominăm pe noi înşine... *"Aşa e, trebuie să punem semne la fiecare pas, să ştii unde să te opreşti, în caz de ceva. Să nu tot mergi înainte. Să nu te* rătăceşti *înainte"*. (Iona).

Aşadar, noua generaţie trebuie să fie din ce în ce mai pregătită să "descifreze" codurile din ce în ce mai rafinate prin care se pot exprima mesajele mereu mai adânci ale artei contemporane. Cu cât va fi mai temeinică pregătirea publicului, cu atât se va confunda mai rar impostura cu inovaţia. Nu tot ceea ce e greu de înţeles are şi un înţeles greu...

Scanned with CamScanner

O CONFERINŢĂ DIN 1886 DESPRE LIMBĂ ŞI GÂNDIRE

Că vorba nu este numai haina ideii, ci participă nemijlocit la însăşi formarea ideii, se ştie de mult. O ştiau şi stoicii, încă din veacul al treilea înaintea erei creştine. Însă impresia că mai întâi gândim şi apoi vorbim este atât de persistentă, încât aproape în fiecare secol apar gânditori care reiau şi, eventual, completează demonstraţia acestui adevăr. Mai ales când valorile unei societăţi intră în criză, teoreticienii sunt nevoiţi să cerceteze originea ideilor infirmate şi, la un moment dat, dau de limbaj. În plină decadenţă a "polisului" grecesc a apărut Crysip, în preajma prăbuşirii Imperiului roman a gândit Augustin din Hipona, destrămarea feudalităţii l-a dat pe Roscelin, Condillac prevesteşte Revoluţia franceză, iar Saussure premerge crizei mondiale a veacului XX. Toţi descoperă legătura intimă dintre cuvinte şi idei.

Augustin, încercând să întemeieze teoretic creştinismul, scrie că *"semnul este un lucru care ne face să ne gândim la ceva de dincolo de impresia pe care lucrul însuşi o face asupra simţurilor noastre"*, iar puţin mai departe precizează: *"Nenumărata multitudine de semne care permit oamenilor să-şi descopere gândurile lor este constituită de*

Scanned with CamScanner

cuvinte". Contemporan cu el, Vasile cel Mare, episcopul din Cesareea, descoperă chiar legătura dintre vorbire şi formele neverbale de expresie: *"Căci ceea ce aduce auzului cuvântul, prin istorisire, aceea înfăţişează şi pictura şi arată în chip tăcut ochilor..."*. Chipul pictat a fost privit în Bizanţ ca reprezentare grafică a cuvântului, singurul punct de contact între Dumnezeu şi om. Cuvântul este la fel de invizibil ca şi Dumnezeu. Oamenii şi-au dat seama de timpuriu că miracolul întâlnirii materiei cu spiritul se petrece, în primul rând, prin şi în vorbire.

Întâietatea vorbirii faţă de gândire se izbeşte însă nu numai de impresiile superficiale ale simţului comun, dar şi de prejudecăţile mentaliste care neglijează distincţia dintre limbaj şi comunicare, dintre vorbire şi rostire, dintre limbă şi vorbire, precum şi dintre primordialitate funcţională şi anterioritate temporală.

Limbajul este incontestabil *mijloc de comunicare,* dar nu orice mijloc de comunicare este *limbaj,* ci numai acela în care şi prin care se pot forma idei; *nerostită,* vorbirea nu devine tăcere, ci, dimpotrivă, continuă să participe, prin energia ei metaforică, la formarea şi dezvoltarea ideilor; există o deosebire considerabilă între *limba vorbită* şi *vorbirea limbii.* Vorbirea este instrumentul *gândirii in actu,* în vreme ce limba este sediul *gânditului;* în limbă sunt sedimentate gândurile gândite de nenumăraţi vorbitori ai ei, în decursul istoriei. Pasivitatea fonetică şi semantică a limbii acoperă activitatea creatoare a vorbirii din momentele actualizării limbii. Limba pe care vorbitorul o găseşte la naştere şi o lasă la moarte dă impresia că e independentă de gândire, că se află la dispoziţia oricui vrea să comunice gândurile sale

Scanned with CamScanner

celorlalţi. Spre deosebire de vorbire, care rămâne în umbra ideii pe care o generează, limba apare ca un mijloc de comunicare a ideilor formate fără ajutorul cuvintelor. Vorbirea lasă în umbră semnificantul producător, limba lasă în umbră semnificaţia produsă. Numai conştiinţa unităţii creatoare dintre semnificant şi semnificaţie poate feri vorbitorul de iluzia mentalistă şi de acţiunea banalizantă a semnificaţiilor pasive depuse în limba comună care SE vorbeşte curent într-o anumită colectivitate. În sfârşit, întâietatea vorbirii faţă de gândire trebuie înţeleasă nu ca anterioritate temporală, ci ca primordialitate funcţională. Din clipa în care oamenii au început să vorbească, ei au început să şi gândească, dar au început să gândească *deoarece* au început să vorbească. Ideea vine vorbind. Numai vorbirea poate să povestească despre ceva ce este inaccesibil simţurilor şi despre care nu putem avea decât o idee mai mult sau mai puţin clară.

Intitulându-şi conferinţa ţinută la Ateneul Român în 1886 *Limbajul şi gândirea,* doctorul Mihail Petrini-Galatz se apropie mult de înţelegerea rolului pe care îl joacă vorbirea în cristalizarea ideilor, deşi încă ezită între funcţia ei constitutivă şi cea expresivă. Totuşi, afirmarea importanţei pe care o are vorbirea în geneza şi dezvoltarea gândirii a fost, în România, înainte de Saussure, o luare de atitudine îndrăzneaţă şi deci demnă de semnalat.

"Am zis – spunea Petrini-Galatz - *că dacă ceva deosebeşte pe om de animal, fără îndoială este limbajul său..."*[1].

[1] Dr. Petrini-Galatz, *Limbagiul şi Gândirea,* Bucureşti, 1887, p. 35. Citatele sunt redate în ortografia de azi.

Scanned with CamScanner

Împotrivindu-se opiniei curente potrivit căreia gândirea este independentă de vorbire, el sublinia că *"cu cât copilul se deprinde a pronunţa cuvinte compuse din mai multe silabe, cu atât se dezvoltă el şi intelectual, şi poate aprecia o gândire"*[1].

Dependenţa gândirii de vorbire apare din nou atunci când afirmă mai departe că, *"cu progresele civilizaţiunii moderne, limbajul s-a rafinat din ce în ce mai mult, şi cu el gândirea..."*[2].

Convins că superioritatea omului faţă de toate celelalte fiinţe rezidă în capacitatea lui de a vorbi, în faptul că este singura fiinţă cuvântătoare, Petrini-Galatz insistă asupra deosebirii dintre limbajul omului şi cel al animalelor. Fără să ajungă la distincţia dintre comunicarea lingvistică a oamenilor şi cea nelingvistică sau prelingvistică a animalelor, el întrezăreşte forţa vorbirii de a produce idei, atunci când afirmă că *"o deosebire considerabilă se poate admite între limbajul omului şi al animalelor. Cel dintâi este raţional, cel de-al doilea emoţional"*[3].

Doctorului Petrini-Galatz nu-i era încă limpede distincţia dintre semnal, ca efect al unei cauze, şi simbol, ca mijloc al unui scop, şi deci nici deosebirea dintre propagarea imediată a "limbajului" emoţional şi comunicarea, mijlocită de articularea verbală, a limbajului raţional. El bănuieşte însă rolul neuro-fiziologic pe care îl joacă vorbirea în trecerea de la inteligenţa animalelor la intelectul uman. *"Sime-*

[1] *Ibid.*, p. 53-54.
[2] *Ibid.*, p. 61.
[3] *Ibid.*, p. 50.

Scanned with CamScanner

tria circumvoluţiunilor – spunea el – *este o notă de inferioritate, după cum a arătat Broca. Creierii umani sunt mai asimetrici ca ai oricărui mamifer inteligent*"[1]. Este cel mai probabil ca vorbirea, care deosebeşte pe oameni de animale, să fie cauza acestei asimetrii dintre emisfera cerebrală stângă – coordonatoarea vorbirii, gândirii şi gesturilor – şi cea dreaptă – coordonatoarea vieţii afective. Petrini-Galatz crede că dependenţa mimicii şi gesturilor de vorbire trebuie să aibă o bază neurofiziologică. "*Deci* – spunea el – *nervul spinal, care dă zisele ramuri nervoase, poate fi considerat şi ca nervul vocii articulate şi ca nerv al graiului mimic, exprimat prin gesturi*"[2]. De aici şi până la înţelegerea mimicii şi gesturilor ca *para-limbaje,* a căror autonomie faţă de vorbire nu ajunge niciodată să fie independentă, mai era încă un pas pe care Petrini-Galatz nu-l putea face în a doua jumătate a veacului trecut.

Remarcabil este faptul că, deşi e convins că aptitudinea umană de a vorbi are o bază biologică, el nu neglijează deosebirea *calitativă* dintre comunicarea naturală prin strigăte şi comunicarea culturală prin limbă. Lui îi este clar că "*dacă vom creşte un câine izolat de ai săi, el la timp va lătra ca câinii. De-l vom creşte la un loc cu pisicile, el nu va glăsui ca pisicile, niciodată nu va miorlăi, ci va lătra. Dar un copil lăsat şi crescut izolat nu va vorbi nici o limbă...*"[3] . Astăzi se ştie că programarea genetică a capacităţii umane de a vorbi are nevoie de condiţii culturale pentru a se realiza.

---

[1] *Ibid.*, p. 12.
[2] *Ibid.*, p. 10.
[3] *Ibid.*, p. 35.

Scanned with CamScanner

În acizii dezoxiribonucleici din fibra polimerică a cromozomilor este înscrisă doar *capacitatea* de a vorbi o anumită limbă, dar nu şi *limba* care trebuie vorbită. Aptitudinea de a vorbi aparţine naturii, în vreme ce limba este de domeniul culturii. Limba nu-i un "organism viu", cum se spune prea adesea, care se naşte şi moare, ci un instrument care a fost inventat şi a cărui utilizare trebuie învăţată. Nu există "limbi moarte", ci limbi în letargie din lipsă de vorbitori. Orice limbă poate fi vorbită din nou în condiţii istorice favorabile. Ebraica nu e singurul exemplu posibil.

Ca biolog, într-o epocă pozitivistă, doctorul Petrini-Galatz primeşte firesc ideea că spiritul are o bază, chiar o origine materială. Remarcabilă este însă părerea lui cu privire la superioritatea spiritului asupra materiei din care provine. *"Când se opreşte cuvântul, decadenţa nu este departe; cuvântul nu înfloreşte decât în ţările libere şi mult s-a schimbat limba noastră de când suntem liberi"*[1], spunea Petrini-Galatz. În concepţia lui, limbajul începe să apară ca o verigă importantă între materie şi spirit, deoarece el însuşi este deopotrivă materie şi spirit, adică sunet şi idee. Dând o asemenea importanţă cuvântului, el are intuiţia a ceea ce se va numi mai aproape de noi puterea antientropică a vorbirii, în saltul de la biosferă la noosferă, sau, altfel spus, forţa creatoare de informaţie a vorbirii, singura materie în stare să producă idei.

Distingerea vorbirii de rostire îi permite doctorului Petrini-Galatz să nu mai confunde nerostirea cu tăcerea şi să îngăduie, astfel, înţelegerea gândirii ca un efect al vorbirii

[1] *Ibid.*, p. 5.

Scanned with CamScanner

nerostite. *"Ori de câte ori cineva vorbeşte, la unii mai mult la alţii mai puţin, vorba interioară, care joacă rolul de sufleur, precedă graiul exprimat, vorbeşti parcă-ţi suflă cineva cuvintele"*[1], observă el. Aşadar, în momentele de aparentă tăcere, înainte de a pronunţa, de a da glas, de a spune ce-i de spus, vorbirea, deşi încă nerostită, nu participă mai puţin la construirea gândurilor. *"Acelaşi lucru* – sublinia el – *se petrece când scriem; vorba interioară dictează şi mâna ascultă, scrie; această vorbă nu este auzită de auz, însă centrul intelectului o simte"*[2]. Numai aşa începe să se explice rolul vorbirii şi în crearea expresiilor neverbale, ca pictura, sculptura, arhitectura. Meritul lui Petrini-Galatz este cu atât mai mare cu cât nici în zilele noastre nu este încă îndeajuns de clarificată deosebirea dintre structura gramaticală a vorbirii nerostite şi a celei rostite. Destul de recent, un savant ca David Premack afirma că *"a dobândi limbajul înseamnă a căpăta etichete pentru conceptele existente..."*[3]. Ca şi când "conceptele existente" s-ar putea forma în altă parte decât în semnificaţiile vorbirii interioare, nerostite. De altfel, D. Premack, reducând *cuvântul producător de semnificaţii* la un simplu *semnal provocator de reacţii*, şi constatând că *"la primat cuvântul se substituie uşor referentului său"*[4], ajunge la concluzia că *"este întemeiat să se vorbească de «puterea cuvântului» şi la cimpanzeu, nu numai la om"*[5].

---

[1] *Ibid.*, p. 62.
[2] *Ibid.*, p. 63.
[3] În *Théories du langage, théories de l'apprentissage*, Paris, Seuil, 1979, p. 315.
[4] *Ibid.*, p. 307.
[5] *Ibid.*, p. 307.

Scanned with CamScanner

Petrini-Galatz a mai înţeles ceva ce abia în vremea din urmă a devenit mai limpede: contribuţia scrierii alfabetice la dezvoltarea capacităţii de abstractizare şi de generalizare a minţii umane. *"Negreşit că persoanele care se bucură de a poseda şi darul reprezentărilor verbale văzute (adică, care ştiu citi) capătă noţiuni mai înalte, gândirea şi vorba lor este mai bogată..."*[1].

În opoziţie cu vorbirea, scrierea este indirectă, permanentă, invariabilă, impersonală şi mereu mai uniformă: ea poate să existe şi după dispariţia scriitorului şi înainte de apariţia cititorului; ea este memoria culturilor post-orale; pierzând variabilitatea personală a rostirii, manifestată prin suprasegmentale (ton, accent, debit, ritm etc.), ea devine din ce în ce mai uniformă pe măsură ce trece de la manuscris la tipar. Textul tipărit îngăduie subiectului să se distanţeze şi mai mult de aspectele individuale, sensibile şi variabile ale obiectului şi deschide gândirii calea spre esenţe din ce în ce mai generale, până la universal. Litera convine cel mai mult formării şi dezvoltării abstracţiunilor, deoarece este un semnificant a cărui înfăţişare nu mai aminteşte aproape deloc de aspectul lucrurilor la al căror gen se referă abstracţiunea semnificată. Aşa s-a ajuns la o scriere care nici nu mai poate fi vorbită, ci doar citită: logica matematică. Desigur, a citi înseamnă a reconverti scrierea în vorbire, însă a citi un text de logică matematică înseamnă a-l reconverti într-o vorbire interioară metalingvistică, nepotrivită convorbirii. Lectura înseamnă în mult mai mare măsură vorbire ascultată decât imagine privită. Însă simbolismul matematic înclină

[1] Petrini-Galatz, *op. cit.*, p. 70.

Scanned with CamScanner

balanţa dintre cuvânt şi imagine mai mult spre imagine şi invită gândirea mai mult la clasificare şi calcul decât la exercitarea spiritului critic. Trecerea scrierii de la ideogramă la fonogramă, de la imagine la literă a determinat un imens progres în dezvoltarea gândirii logice.

Scrierea – semnificant secund – face parte şi mai adânc din cultură decât vorbirea – semnificant prim – deoarece pentru a vorbi este suficientă folosirea altcum a unor organe existente (gura, coardele vocale, limba, dinţii etc.), în vreme ce pentru a scrie este necesară inventarea unui instrument *cu care* să se scrie şi a altuia *pe care* să se scrie. Scrierea în general, dar mai ales scrierea alfabetică a avut o importanţă decisivă în geneza şi dezvoltarea filozofiei. În Grecia au trecut numai trei sute de ani între stabilirea alfabetului (veacul VIII) şi primele idei filozofice (veacul V).

Conferinţa lui Petrini-Galatz este astăzi şi mai actuală decât a fost acum o sută de ani, deoarece cultura cărţii este primejdios concurată de o cultură a imaginii care hipertrofiază viaţa exterioară în dauna celei interioare, diminuează spiritul critic şi cedează, astfel, în faţa entropiei crescânde a societăţii contemporane.

Trebuie să ne gândim cu toată gravitatea la avertismentul doctorului Petrini-Galatz: *"Când se opreşte cuvântul, decadenţa nu este departe..."*.

Scanned with CamScanner

DEMOCRAŢIA ŞI NEORETORICA

Cum am rezistat până acum au încercat să explice, pe îndelete, istoricii, filologii, etnografii, folcloriştii, dialectologii şi alţii. Cum vom rezista de acum încolo depinde şi de importanţa pe care vom reuşi s-o dăm unuia din principalele instrumente de autoreglare a societăţilor contemporane: *dialogul.* Fără întreţinerea, prin dialog, a diversităţii de opinii, *unitatea* socială se prăbuşeşte în uniformitate mecanică şi, în cele din urmă, aparatul se defectează.

●

Comunicarea devine limbaj abia din clipa în care ajunge la dialog, la convorbire, la controversă. Câtă vreme un efect cauzează un altul, reacţia unei fiinţe le contaminează pe celelalte, sau unul semnalizează celorlalţi, comunicarea rămâne prelingvistică sau devine post-lingvistică. Prin limbaj, oamenii comunică unii *cu* alţii, conversează, discută.

Retorica este o creaţie a democraţiei eline. Democraţia are nevoie de retorică în aceeaşi măsură în care autocraţia are nevoie de supunere. Cine poate porunci n-are ne-

Scanned with CamScanner

voie să argumenteze. Ascensiunea demosului a făcut posibilă şi necesară naşterea retoricii. Aristocraţia gentilică se putea mulţumi cu o filozofie a naturii; democraţia generează însă o filozofie a omului, înţeles ca individualitate, ca subiectivitate şi ca libertate creatoare. Virtutea principală nu mai e vitejia, ci elocinţa. Lupta fizică este înlocuită cu una spirituală. Prin democraţie, omul se apropie şi mai mult de esenţa sa: *homo loquens – homo eloquens.* Omul creează în lumina unor idei făurite în şi prin vorbire. Adevărurile sunt creaţiile controversei. *"Cu victoria politică a demosului se ajunge la constituirea unui ideal formativ nou, care reflectă deplasarea interesului pentru stadion spre agoră şi tribunale"*[1]. Retorica s-a născut într-o agoră politeistă, a decăzut într-o biserică monoteistă, a renăscut în veacurile umanismului, a decăzut din nou în epoca scientismului şi reintră în atenţia opiniei publice în procesul de mondializare a democraţiei. În faţa Adevărului revelat, contrazicerea este o trufie. Dar nici umaniştii, câtă vreme au fost adepţi ai despotismului luminat, nu au putut să reabiliteze retorica până la capăt. În concepţia lor, retorica n-a redevenit o ştiinţă a controversei, ci doar a curtoaziei. Fiind de părere că forţa persuasivă a vorbirii ţine de adevărul pe care îl exprimă şi nicidecum de frumuseţea expresiei, umaniştii despart, pentru multă vreme, retorica de logică. Din retorica antichităţii nu mai rămâne decât o tehnică a conversaţiei elegante, dar nu şi persuasive, deoarece persuasiunea se obţine prin limpezirea şi distingerea ideilor, nu prin împodobirea vorbirii. Prin neîncrederea în retorică şi prin încrederea în logică, Descartes este ultimul

[1] Vasile Florescu, *Retorica şi neoretorica*, Edit. Acad., 1973, p. 35.

Scanned with CamScanner

mare filozof al evului mediu şi primul mare filozof al epocii moderne. Ca şi doctrinarii scolasticii, Descartes crede că frumuseţea vorbirii stânjeneşte înaintarea gândirii spre claritate şi distincţie; ca şi filozofii iluminismului, era convins de rolul decisiv al raţiunii în dezvoltarea omului. *"La Descartes, de pildă, demonstraţia este o «metodă» sau mai bine zis* metoda, *pe când argumentaţia oferită de retorică nu este decât o* tactică"[1]. Despărţită de logică, retorica este absorbită, treptat, de filologie, reducându-se la poetică şi stilistică. Dezvoltarea societăţii industriale duce, în cele din urmă, la transformarea adjectivului "retoric" într-un cuvânt peiorativ. *"Ceea ce se cere acum este să ştii* să produci *într-o ramură oarecare, nu* să vorbeşti *elegant despre o serie de subiecte care n-au nici o importanţă pentru problemele practice pe care le ridică viaţa"*[2]. Reducând omul la dimensiunea lui raţională, cantitativă şi calculabilă, societatea tehnocratică îl transformă, până la urmă, într-o "piesă de schimb" pentru diversele ei aparate productive şi administrative. Tehnocraţia n-are nevoie de retorică, ci de un limbaj a cărui conotaţie să fie vecină cu zero, un limbaj matematic , nu persuasiv, demonstrativ, nu argumentativ, o "Verstandrede", nu o "Phantasierede".

Însă omul nu este numai raţiune, ci şi afectivitate, nu numai ştiinţă, ci şi aspiraţii; el nu urmăreşte doar adevărul; binele şi frumosul îi sunt tot atât de necesare. Este firească lupta omului contemporan pentru reabilitarea valorilor discreditate de scientism şi tehnicism. *"În împrejurările actuale, când excesul de specializare aproape că sufocă*

[1] *Ibid.*, p. 50.
[2] *Ibid.*, p. 144.

Scanned with CamScanner

umanismul, când tehnica pune la dispoziţie mijloace diabolice, apte să extermine genul uman, reabilitarea filozofică a retoricii capătă semnificaţii largi"[1]. Importanţa pe care o redobândeşte astăzi retorica este cu atât mai mare cu cât dezvoltarea tehnicii a cuprins şi mijloacele de persuasiune. *Mass-media* sunt retorică generalizată.

Din ştiinţă a mijloacelor lingvistice capabile să sporească expresivitatea vorbirii, a semnificantului prim, retorica a ajuns, în zilele noastre, să se ocupe şi de expresivitatea semnificantului secund, adică a tuturor mijloacelor de comunicare, atât a textului, cât şi a formelor neverbale de expresie, ca plastica, muzica etc. De un timp se vorbeşte din ce în ce mai des de o "retorică a imaginii". Este evident că *"interesul actual pentru retorică izvorăşte şi din teamă. Perfecţionarea continuă a tehnicilor persuasive permite ca reaua credinţă să devină şi mai periculoasă decât în trecut, viaţa politică şi economică fiind domeniile cele mai primejduite"*[2]. Împotriva unilateralităţii monologale a comunicării de masă, noua retorică încearcă să redevină o tehnică a dialogului, a controversei, a argumentării şi contraargumentării, pregătind formarea "agorei mondiale" pe care să se întemeieze democraţia viitorului. Într-un moment în care tehnocraţia şi mass-media dezvoltă monologul în dauna dialogului, retorica, învăţându-i pe oameni să discute, contribuie la restabilirea echilibrului dintre disciplină şi libertate, dintre adeziune şi spirit critic, dintre stabilitate şi progres.

---

[1] *Ibid.*, p. 225.

[2] *Ibid.*, p. 225.

Scanned with CamScanner

Pentru a se constitui, neoretorica trebuie să înlăture cel puţin trei prejudecăţi deosebit de persistente: despărţirea gândirii de vorbire, confundarea afectivităţii cu iraţionalul şi echivalarea limbajului cu celelalte mijloace de comunicare interumană.

Pe cât de frecventă pe atât de falsă este părerea că aceeaşi idee poate fi exprimată în mai multe feluri. Vorbirea nu este o haină aruncată peste nuditatea unei idei care vrea să iasă în lume. Vorba este însuşi trupul ideii. Tropii şi figurile vorbirii n-au numai o valoare expresivă, ci şi una euristică. Ideea se obţine nu în afara metaforei, ci în şi prin ea. Fără vorbire nici o experienţă nu poate fi transformată în idee. Dincoace de vorbire nu pot exista decât stări sufleteşti. Vorbirea participă nemijlocit la cristalizarea trăirilor în idei. Vorbirea nu este doar un mijloc de comunicare a ideilor, ci şi principalul instrument de formare a lor. Însă vorbirea participă nu numai la transformarea percepţiei în denotaţie, ci şi la cristalizarea emoţiei în conotaţie. Vorbirea vehiculează nu numai dimensiunea logică a ideii – judecata, ci şi aria infralogică a ei – atitudinea pragmatic-afectivă. Mai multe formulări pot exprima aceeaşi judecată, dar niciodată aceeaşi idee. "Povestea Androginului" nu exprimă chiar aceeaşi idee ca sintagma "indistincţia primordială a valorilor". Au trebuit să treacă trei milenii ca oamenii să parcurgă distanţa care duce de la prima la a doua. "Nu-i prost deloc!" spune mai mult decât "E deştept!". Prima propoziţie comunică şi admiraţia vorbitorului faţă de situaţia constatată. Omonimie înseamnă asemănare fonetică, nu lexicală, iar sinonimie înseamnă asemănare logică, nu semantică. În orice limbă, legătura dintre fone-

Scanned with CamScanner

tic şi semantic este necesară şi nicidecum arbitrară. Arbitrară poate fi numai relaţia dintre cuvinte şi lucruri. Ideile vin vorbind. Autonomia ideilor faţă de vorbire, ca în cazul abstractizării şi generalizării, sau analizei şi sintezei, nu ajunge niciodată până la independenţă. În timpul unei traduceri, ideile nu se află în nici o clipă "între" cele două limbi. De aceea, trecând dintr-o limbă într-alta, ideile nu rămân chiar aceleaşi. Denotaţia poate fi tradusă, dar conotaţia nu poate fi decât echivalată. Dacă teoria relativităţii poate fi înţeleasă în orice limbă, *O scrisoare pierdută* nu poate fi pe deplin înţeleasă decât în româneşte. Numai tropii şi figurile care s-au "lexicalizat" şi "gramaticalizat", prin scăderea extremă a conotaţiei în avantajul denotaţiei, pot fi traduşi fără pierderi. În limbile naturale, a spune altfel, înseamnă a spune altceva. Citându-l pe Descartes, care observa că *"cu cât percepi mai bine un lucru cu atât eşti mai determinat a nu-l exprima decât într-un singur fel"*, Julien Benda comentează: *"Într-adevăr, se poate constata cât de des multiplicitatea formelor pe care un interlocutor le dă cu febrilitate gândirii sale pentru a ne face s-o înţelegem vine din imposibilitatea lui de a o prinde cu adevărat"*[1]. Un stil "căutat" este un stil în care experienţa n-a găsit încă expresia potrivită prin care poate să ajungă idee, un stil în care experienţa s-a oprit în expresii nepotrivite, întâmplătoare, negăsite. Cercetând expresivitatea vorbirii, neoretorica scoate la iveală şi creativitatea ei şi pune, astfel, la dispoziţia interlocutorilor cele mai eficiente mijloace de socializare a experienţelor individuale. Cultivarea vor-

[1] Julien Benda, *Du style d'idées,* Gallimard, Paris, 1948, p. 24.

Scanned with CamScanner

birii este calea principală a cultivării gândirii. Cine vorbeşte limpede ajunge, până la urmă, să şi gândească clar.

Tot atât de stingheritoare pentru constituirea şi dezvoltarea retoricii noi este şi părerea că tot ceea ce nu aparţine raţiunii, logicii, calculului este neapărat iraţional. În realitate, viaţa afectivă nu anulează raţiunea, ci o completează. Vorbirea generează nu numai cunoştinţe, ci şi aprecieri, nu numai raţionamente alcătuite din judecăţi, ci şi argumente care exprimă opţiuni. Demonstraţia logică urmăreşte certitudinea, argumentaţia retorică se mulţumeşte cu adeziunea. Scopul demonstraţiei este convingerea, ţinta argumentaţiei este persuasiunea. Logica are de-a face cu adevăruri, retorica, doar cu plauzibilul. Logica se referă la real, la necesar, la posibil, retorica vizează plauzibilul, opiniabilul, dezirabilul. Investigarea incertitudinii, a îndoielii, a probabilităţii şi a opţiunilor este una din marile victorii ale gândirii. Până la un anumit grad de cultură, omul are mai multă nevoie de certitudine decât de adevăruri. Până la o anumită vârstă, copiii nu pot suporta nici probabilitatea, nici îndoiala. Cine n-a ajuns la dubiu, la disponibilitate faţă de un alt punct de vedere, nu poate participa la un adevărat dialog, care presupune din capul locului că şi celălalt poate să aibă dreptate.

Retorica este teoria mijloacelor lingvistice prin care poate fi amplificată expresivitatea vorbirii, prin care poate fi sporită forţa de persuasiune a replicilor, prin care poate fi obţinută adeziunea interlocutorului. De aceea, *"ca organizatoare a teoriei adeziunii, retorica se vrea o logică a valorilor şi a plauzibilului, adică să extindă jurisdicţia raţiunii şi dincolo de limitele la care Aristotel, Alenus de*

Scanned with CamScanner

Insula, Albert cel Mare, Thoma de Aquino şi Ockham, demonstraţia silogistico-matematică şi cea cu probe materiale se opresc ca incompetente"[1]. Prin teoria argumentaţiei, gândirea izbuteşte să se gândească pe ea însăşi nu numai ca logică, ci şi ca retorică.

"Trebuie dovedit – subliniază Vasile Florescu – *că ieşirea din domeniul raţionamentului analitic şi al celui inductiv nu înseamnă neapărat ieşirea din domeniul de jurisdicţie a raţiunii"*[2]. Domeniul retoricii este verosimilul, nu evidenţa. Argumentarea nu poate interveni decât în lipsa evidenţei. *"O argumentare nu e niciodată capabilă să procure evidenţa şi nici nu poate fi vorba de a argumenta contra a ceea ce e evident"*[3]. Retorica este posibilă şi necesară tocmai pentru că ideile sunt şi idealuri, pentru că ele nu sunt numai ştiri, ci şi îndemnuri; vorbirea comunică nu numai certitudini care conving, ci şi opinii care pot cel mult să înduplece. Prelucrarea retorică a semnificantului verbal sporeşte capacitatea vorbirii de a comunica nu numai *formele logice* ale ideilor – noţiunile, judecăţile, raţionamentele structurate în *denotaţia* semnificaţiei – ci şi formele *infra-logice* ale lor – atitudinile pragmatice şi afective cristalizate în *conotaţia* semnificaţiei. Retorica se întemeiază pe logică, dar o depăşeşte. Logica asigură corectitudinea gândirii, retorica încearcă să amplifice influenţa ei asupra celorlalţi; logica fereşte gândirea de paralogisme şi sofisme, retorica o însufleţeşte. Logica demonstrează, retorica argumentează. *"Într-adevăr, scopul argumentării nu*

[1] Vasile Florescu, *op. cit.*, p. 29.
[2] *Ibid.*, p. 186.
[3] Ch. Perelman, *l'Empire rhétorique*, 1977, Paris, J. Vrin, p. 20.

Scanned with CamScanner

este ca acela al demonstraţiei, să dovedească adevărul concluziei pornind de la adevărul premiselor, ci să transfere asupra concluziilor adeziunea *acordată premiselor"*[1]. Noua retorică porneşte de la ideea că domeniul rezonabilului este mai mare decât domeniul raţiunii. Prin conotaţia semnificaţiilor verbale, dorinţele devin idealuri şi trec, astfel, din umbra impulsurilor inconştiente în lumina aspiraţiilor conştiente. Între raţional şi iraţional se află zona infraraţionalului, pe care încearcă s-o organizeze noua retorică, pentru a mări eficienţa replicilor schimbate în decursul unui dialog.

Primejdioasă pentru noua retorică este şi neglijarea deosebirii calitative dintre vorbire şi formele neverbale de comunicare între oameni. Între televizor şi telespectator, informaţia curge de la emiţător la receptor; într-o convorbire, informaţia circulă în ambele direcţii. Între comunicarea de masă şi public raportul este *vertical;* între interlocutori, raportul este *orizontal.*

Comunicarea de masă vine de sus şi se apropie deseori de monologul stăpânului către supuşi; vorbirea este mai presus de toate convorbire şi tinde spre un dialog între egali. Monologul are înclinaţii autocratice; dialogul cultivă democraţia. Prin comunicarea de masă, informaţia tinde să se epuizeze; prin conversaţie, informaţia este reînnoită mereu. De câte ori li s-a impus un singur izvor, chiar cele mai profunde adevăruri şi-au pierdut informaţia şi au ajuns nişte platitudini. *"Limbajul care, într-o societate egalitară, este la dispoziţia tuturor şi evoluează cvasi-liber,*

[1] *Ibid.*, p. 35.

Scanned with CamScanner

într-o societate ierarhică, se încheagă. Expresiile, formulele devin rituale, ele se ascultă într-un spirit de comuniune şi de supunere totală"[1]. Într-o societate în care se încurajează unilateralitatea monologului în detrimentul multilateralităţii dialogului, epicul persoanei a treia covârşeşte, în cele din urmă, atât dramatismul lui "tu", cât şi lirismul lui "eu". "*Folosirea persoanei a treia, chiar definită, în locul primeia, poate avea ca efect, ca şi utilizarea lui «se», micşorarea responsabilităţii subiectului, crearea unei distanţe între cel care vorbeşte şi ceea ce spune*"[2]. Comunicarea de masă hipertrofiază receptarea în dauna creaţiei, sensibilitatea pasivă în paguba spiritului critic.

Nevoită să se adreseze mulţimii, radio-televiziunea trebuie să transmită o informaţie accesibilă tuturor; desfăşurându-se într-un cadru mult mai restrâns, care îngăduie întrebări şi răspunsuri, convorbirea poate produce informaţii mult mai complexe. Mulţimea poate primi o sumedenie de informaţii, dar ele nu pot fi decât superficiale şi efemere; putând să se concentreze asupra unei singure probleme, interlocutorii sunt capabili să atingă informaţii din ce în ce mai esenţiale şi mai generale. Principalul mijloc de a contracara unidimensionalizarea tehnicistă a omului în societăţile postindustriale autotelemecanizate este dialogul, convorbirea, controversa. Prin dialog, omul se poate opune tendinţei pe care o au mijloacele de a deveni scopuri şi poate, astfel, să-şi păstreze locul său de scop suprem al istoriei.

---

[1] Ch. Perelman şi L. Albrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation*, P.U.F., 1958, p. 222.

[2] *Ibid.*, p. 218.

Scanned with CamScanner

Este, aşadar, deosebit de actuală studierea mijloacelor prin care oamenii pot să-şi conserve antropocentrismul, învăţarea procedeelor de argumentare şi contraargumentare, însuşirea logicii şi retoricii. Înjghebarea unui dialog este o treabă mult mai grea decât se crede îndeobşte, iar eficienţa lui nu poate fi asigurată fără ştiinţă. De cele mai multe ori, dialogul nu este decât o serie de monologuri succesive şi euclidian paralele. Personajul unui roman apărut nu de mult credea că a răsturnat teza lui Descartes *"Cuget, deci exist"* întrebând *"Cine nu cugetă nu există?"* Numai că Descartes spusese că *"Cine cugetă nu poate să nu existe, dar cine există poate să nu cugete"*. Şi boii există... Nefericitul personaj îi opunea lui Descartes o elementară abatere de la corectitudinea gândirii: trecerea de la negarea antecedentului la negarea consecventului. Ca şi cum ai spune: "Dacă nu e om, atunci nu-i muritor". Dar animalele nu sunt oameni şi totuşi sunt muritoare...

Evident, retorica nu se reduce la logică, dar nici nu poate exista fără ea. Metafora, metonimia, sinecdoca, paranomaza, hiperbola, ironia sunt mijloace retorice menite să amplifice forţa persuasivă a verosimilului, nu a erorii.

Prestigiul actual al retoricii îşi are temeiul în conştiinţa superiorităţii permanente a vorbirii asupra tuturor celorlalte forme de expresie ale omului, în convingerea că libertatea de a susţine o altă părere condiţionează toate celelalte libertăţi.

Scanned with CamScanner

DIALECTICA LIMBAJULUI

Deosebit de dificilă este constituirea unei concepţii dialectice după atâtea veacuri de gândire disjunctivă: ori materialism, ori idealism; ori empirism, ori raţionalism; ori dogmatism, ori scepticism. În viaţa de fiecare zi, oamenii au de-a face, îndeobşte, cu împrejurări în care anumite lucruri *sunt* sau *nu sunt*. Oamenilor le este mai accesibilă *stabilitatea* lucrurilor decât *devenirea* lor. Chiar în timp ce transformă lucrurile, oamenii sunt mai preocupaţi de lucrul de la care pornesc şi de lucrul pe care vor să-l obţină decât de *procesul* care îi duce de la primul la celălalt. Oamenii s-au împăcat totdeauna mai bine cu stabilitatea decât cu mişcarea. Izvorul sentimentului religios este mai degrabă dorinţa de eternitate decât credinţa într-un Dumnezeu. Schimbarea a fost totdeauna un prilej de nelinişte pe care oamenii au încercat mereu s-o evite. De aceea, *Esenţa, Universalul, Eternul* s-au bucurat, în istoria ideilor, de o preţuire mult mai mare decât fenomenul, individualul, timpul. Numai epocile de criză au acordat o vremelnică atenţie fenomenului, individualului, timpului. Gândirea umană s-a structurat, astfel, în forme logice şi lingvistice din ce în ce mai stabile. Aşa se explică de ce, ori de câte ori a ajuns în faţa unei unităţi dialectice, gândirea tradiţională a fost silită

Scanned with CamScanner

să se *contrazică*. Avea dreptate Lucien Goldmann când constata că *"limbile noastre moderne occidentale, care sunt rezultatul a mai multe secole de cultură raţionalistă şi empiristă, bazată pe separarea radicală a cognitivului, afectivului şi activului, nu posedă nici un termen pentru a desemna această relaţie totală care constituie esenţa însăşi a realităţii umane. Suntem aici în faţa unuia din aspectele dificultăţii pe care o pune expunerea unei gândiri dialectice într-un limbaj modelat de raţionalismul şi empirismul clasic"*[1].

După o îndelungată perioadă mito-magică de indistincţie între lucruri şi cuvinte, au urmat, pe de o parte, concepţia raţionalistă, potrivit căreia lucrurile sunt create de cuvinte, iar pe de altă parte, cea empiristă, conform căreia cuvintele etichetează lucrurile. Cu alte vorbe, ori la fel de spirituale, ori la fel de materiale. Raţionaliştii luau în considerare mai mult înţelesul cuvintelor, în vreme ce empiriştii se mulţumeau cu corporalitatea lor. Oricum, şi într-un caz şi în celălalt, contradicţia era evitată.

Tocmai pentru a ocoli "contradicţia" dintre materie şi spirit, o seamă de cercetători contemporani, dezamăgiţi de diversele raţionalisme, încearcă să coboare semnificaţia cuvintelor la nivelul mai modest şi mai controlabil al unor reacţii psihice. În concepţia lor, cuvântul devine stimul verbal, realitatea devine stimul non-verbal, ideea devine comportament şi omul, o fiinţă uneori mai inteligentă decât celelalte. Pentru a demonstra că saltul de la materie la idee nu este decât o prelungire a trecerii de la un comportament spontan la unul intenţionat, J. Vuillemin relatează: "*Odată*

[1] Lucien Goldmann, *Recherches dialectiques*, Paris, 1959, p. 266.

Scanned with CamScanner

bara apăsată, un mecanism serveşte hrana. În mod spontan, şobolanul începe să fugă şi, la un moment dat, din întâmplare, izbind bara, primeşte o parte din hrană. De acum încolo, va apăsa bara pe care nu făcuse decât s-o lovească. Inadvertenţa face loc intenţiei, căci a vroi nu e nimic altceva decât a reproduce un act care a precedat o plăcere. Hrana întăreşte retrospectiv comportamentul operant, astfel încât în virtutea unei alchimii a plăcerii a apăsa bara devine un semnal intenţional pentru a obţine hrana, după cum o confirmă schimbarea ritmului înregistratorului"[1]. După părerea sa, "*de la gângurire la vorbire, trecerea va fi aceeaşi ca de la bara lovită la bara apăsată cu intenţie*"[2].

Deosebit de interesantă este încercarea matematicianului René Thom de a fundamenta izomorfismul dintre limbaj şi realitate cu ajutorul topologiei. "*Asupra problemei generale a raporturilor dintre limbaj şi lume, modelele noastre aduc câteva precizări,* scrie René Thom: *dacă limbajul nostru ne oferă o descripţie relativ corectă a lumii este pentru că – sub formă implicită şi structurală – el este o Fizică şi o Biologie. O* fizică, *deoarece structura oricărei fraze elementare este izomorfă (izologă) cu aceea a discontinuităţilor fenomenologice cele mai generale ale spaţiu-timpului. O* biologie, *deoarece orice concept cu caracter concret este izolog cu o fiinţă vie, cu un animal*"[3]. După

[1] J. Vuillemin, *Le concept de signification empirique chez Quine,* în "Revue internationale de philosophie" (1976), nr. 117-118, p. 352.
[2] *Ibid.*, p. 353.
[3] René Thom, *Topologie et linguistique,* în *De Rham Commemorative Volume,* 1970, p. 237.

Scanned with CamScanner

Thom, conceptul se naşte ca oricare altă fiinţă vie: începe să se formeze într-un cuvânt vechi şi apare de îndată ce şi-a făurit propriul lui corp, adică un nou cuvânt. *"Formarea neologismelor* - scrie el - *este astfel o ilustrare, greu de respins, a principiului lamarckian: funcţia creează organul"*[1]. Structura limbajului se comportă ca structurile reale: *se transformă conservându-se prin autoreglare.* Când un cuvânt este frecvent folosit cu o altă semnificaţie decât cea iniţială, se produce o perturbare care duce fie la uitarea semnificaţiei vechi, fie la ivirea unui nou cuvânt. *"Suntem astfel îndemnaţi să postulăm că «semnificaţia» exprimă posibilitatea unui sistem de a adopta, sub influenţa unor perturbări externe, regimuri corectoare care anulează perturbarea"*[2].

Spaţio-temporalitatea figurilor verbale copiază spaţio-temporalitatea figurilor reale: propoziţia "Eva dă un măr lui Adam" cinematografiază însuşi evenimentul. *"A înţelege înseamnă, într-un fel, a se* imuniza *contra stimulului format de perceperea mesajului, înseamnă a adopta atitudinea potrivită faţă de situaţia nouă pe care ne-a dezvăluit-o"*[3].

Îngrijorat de frecventele îndepărtări ale ideii de realitate, René Thom vrea să reţină semnificaţiile în preajma faptelor la care se referă cuvintele. Din punctul său de vedere, valoarea cognitivă a universalelor logice este iluzorie. *"Motorul oricărei implicaţii logice este pierderea de conţinut informaţional"*: "Socrate este muritor" ne infor-

[1] *Ibid.*
[2] *Ibid.*, p. 226.
[3] *Ibid.*, p. 225.

Scanned with CamScanner

mează mai puţin decât: "Socrate este om"[1]. Este adevărat că noţiunea de om are un conţinut mai bogat decât aceea de muritor, dar cea de muritor are o sferă mai mare decât noţiunea de om; împuţinarea notelor este compensată de sporirea generalităţii. Gândirea a ajuns la categorii – concepte de extremă generalitate – în urma unui imens şi îndelungat efort de abstractizare. În vreme ce percepţia ne informează despre aspectele fenomenale, individuale şi întâmplătoare ale lucrurilor, conceptul ne informează despre proprietăţile lor esenţiale, generale şi necesare. Percepţia oglindeşte variabilul, conceptul reflectă constantul. Cu cât un concept este mai general, cu atât informaţia lui este mai adâncă. Vorbirea a fost inventată tocmai pentru a comunica ceea ce este inaccesibil percepţiei, prin saltul de la *perceput* la *conceput,* de la *percepere* la *pricepere.* René Thom crede însă că sistemele formale ale matematicii scapă de entropia crescândă a limbilor naturale deoarece sunt lipsite de orice conţinut cognitiv. *"Faptul că sistemele formale ale matematicii - scrie el - scapă acestei degradări a «negentropiei» a dat naştere unei iluzii de care gândirea modernă mai suferă şi astăzi: formalizarea în ea însăşi disjunsă de un conţinut inteligibil - nu poate fi o sursă de cunoaştere"*[2]. Nu este mai probabil că sistemele formale conţin o informaţie cognitivă categorială, universală, de extremă generalitate şi deci, din această pricină, neatinsă de entropie? În sistemele formale, conţinutul de cunoaştere este şi el *formal,* adică reflectă proprietăţi şi raporturi universale. Conţinutul formal este pro-

[1] *Ibid.*, p. 219.
[2] *Ibidem.*

Scanned with CamScanner

priu formelor înseşi, este ceea ce a rămas după vidarea lor de orice conţinut determinat: "a R b" este o formă logică al cărei conţinut formal reflectă faptul universal că orice lucru se află în relaţie cu alte lucruri.

René Thom rezervă însă limbajului funcţiuni mai modeste şi mai sigure. Dar, pentru a le preciza, se întoarce asupra originii lui. *"Dacă ne gândim la limbajul animal* - spune el - , *limbajul nostru pare să aibă o dublă origine: pe de o parte, el serveşte la ritualizarea unui anumit număr de câmpuri funcţionale biologice de origine genetică: astfel, pasărea cântă pentru a marca teritoriul ei şi a atrage un partener de dragoste. Pe de altă parte, la animalele care trăiesc în grup, el serveşte, în mod esenţial, pentru a împărtăşi grupului o primejdie observată de un individ (strigăt de alarmă) sau orice apariţie nouă socotită importantă pentru salvarea individului sau grupului social. Este destul de raţional să se creadă că limbajul uman s-a ivit mai degrabă din al doilea tip de mesaj, din nevoia de a împărtăşi altuia o schimbare a mediului înconjurător, o «catastrofă» fenomenologică"*[1]. El lasă să se înţeleagă că limbajul a fost făcut pentru a permite omului un tip de autoreglare de care celelalte fiinţe nu sunt capabile.

Într-adevăr, oamenii îşi pot autoregla comportamentul nu numai faţă de un stimul prezent, ci şi în raport cu un stimul absent, mai ales viitor. Vorbirea le îngăduie să anticipeze împrejurările care pot să verifice sau să falsifice semnificaţia unui enunţ. Vorbind, oamenii pot să-şi făurească cele mai îndrăzneţe idealuri şi repetatele deziluzii nu-i pot

[1] *Ibid.*, p. 231-232.

Scanned with CamScanner

convinge să renunţe la ele. Principala proprietate a limbajului constă tocmai în capacitatea lui de a abstractiza şi de a generaliza, de a se "îndepărta" de realitate, de prezent, de indiferenţa naturii, îngăduind astfel oamenilor să dea un sens uman lumii în care trăiesc. Are dreptate Chomsky când afirmă că *"ideea după care limbajul uman ar fi numai un exemplu mai complex a ceva care s-ar găsi peste tot în lumea animală pare să nu aibă nici o soliditate"*[1]. Limbajul uman este o unitate paradoxală între materie şi spirit. Structura verbală este, într-adevăr, izomorfă cu structura reală, dar nu pentru că realul a *generat* verbalul, ci pentru că verbalul a *descoperit* realul. Ceea ce deosebeşte în primul rând comunicarea lingvistică dintre oameni de cea nelingvistică dintre animale este creativitatea vorbirii. Chiar dacă am accepta un *"genotip lingvistic"* cum propune Saumian, sau o *"competenţă lingvistică"*, cum susţine Chomsky, tot trebuie admis că la izomorfismul dintre ordinea lucrurilor şi ordinea cuvintelor s-a ajuns prin inventarea vorbirii. De acord în bună parte cu Michel Foucault când spune: *"să nu-şi închipuie nimeni că lumea ne arată o faţă lizibilă pe care n-am avea decât s-o descifrăm; ea nu e complicea cunoaşterii noastre; nu există providenţă prediscursivă care s-o dispună în favoarea noastră. Discursul trebuie conceput ca o violenţă pe care o facem lucrurilor, în orice caz, ca o practică pe care le-o impunem..."*[2].

Evident, lucrurile nu sunt create de cuvinte, dar numai activitatea creatoare a vorbirii poate conduce gândirea să le

[1] Noam Chomsky, *Le langage et la pensée*, Paris, 1969, p. 106.
[2] Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Paris, 1971, p. 55.

Scanned with CamScanner

cunoască. Spaţio-temporalitatea lumii nu este o creaţie a limbajului, dar fără limbaj, ea n-ar fi ajuns niciodată să fie gândită. *"S-ar putea crede că temporalitatea este un cadru înnăscut al gândirii. În realitate, ea este produsă în şi prin enunţare. Din enunţare purcede instaurarea categoriei de prezent şi din categoria de prezent ia naştere categoria de timp. Prezentul este sursa timpului. El este această prezenţă în lume pe care numai actul de enunţare o face posibilă; căci, dacă ne gândim bine, omul nu dispune de nici un alt mijloc de a trăi «acum» şi de a-l face actual decât de a-l realiza prin inserţia discursului în lume"*[1]. Nu faptul că, în majoritatea limbilor, o silabă are rareori mai mult de *patru foneme*, un cuvânt mai mult de *patru silabe* şi o frază mai mult de *patru actanţi* a dus la apariţia dublei articulaţii a limbajului[2], ci retroacţia demotivantă a semnificaţiilor abstracte asupra semnificanţilor verbali. Conceptul este o semnificaţie al cărei semnificant este alcătuit din elemente lipsite de semnificaţie: *fonemele limbii.* Însă istoria vorbirii nu debutează cu fonemele, ci cu sintagme al căror aspect fonetic rămâne multă vreme simbolic. Lipsa de semnificaţie a fonemelor este un rezultat tardiv al creativităţii lingvistice. Copilul începe să vorbească cu adevărat abia din clipa în care izbuteşte să facă *comutaţii,* adică să înlocuiască un fonem cu un alt fonem pentru a obţine un cuvânt nou, abia atunci când descoperă identitatea în diversitate.

Esenţa semnului lingvistic nu poate fi înţeleasă decât printr-o judecată dialectică, în care se afirmă despre *acelaşi*

[1] Émile Benveniste, *L'appareil formel de l'enonciation,* în "Langages" (1970), nr. 17, p. 15.

[2] Cf. René Thom, *op. cit.*, p. 19.

Scanned with CamScanner

subiect, în *acelaşi* timp şi sub *acelaşi* raport, două predicate *contradictorii:* semnul lingvistic este şi materie şi spirit, şi semnificaţie şi nonsemnificaţie, şi identitate şi diversitate, şi invenţie şi descoperire.

Cei ce învinovăţesc dialectica de sofistică deplasează contradicţia din *predicat* în *cópulă.* Numai că, într-o judecată dialectică, *predicatele* sunt contradictorii, nu *cópulele.* Judecata dialectică nu are forma: "S *este* şi nu *este* P", ci forma: "S este şi *P* şi *non-P*". Judecata dialectică nu reflectă "existenţa" şi "non-existenţa" unei proprietăţi, ci *existenţa* unor proprietăţi *contradictorii.* Spre deosebire de logicile nedialectice, cea dialectică se referă nu la contrariile *constituite*, ci la însăşi *constituirea* contrariilor. Formele logice pe care le cercetează dialectica reflectă *mişcarea* lucrurilor, nu *lucrurile* în mişcare, *producerea* contrariilor, în autodinamica lor, şi nu contrariile *produse*, în stabilitatea lor relativă.

Mişcarea, devenirea, dezvoltarea sunt contradictorii în ele însele: conţin contradicţia dintre a fi şi a nu fi în acelaşi loc, în acelaşi timp, acelaşi lucru, sau, cum spunea Zenon din Eleea: *"Mobilul nu se mişcă nici în spaţiul în care se află, nici în acela în care nu se află"*[1]. În procesul devenirii, contrariile trec unul în celălalt fără putinţa de a le distinge. Când subiectul judecăţii dialectice este "mişcarea", atunci "a fi şi a nu fi în acelaşi loc, în acelaşi timp" sunt predicatele, nu cópulele.

S-ar putea obiecta că semnul lingvistic este material în raport cu simţirea şi spiritual în relaţie cu gândirea şi că, deci, logica tradiţională ar fi suficientă pentru a-l înţelege.

[1] *Les penseurs grecs avant Socrate*, Paris, 1964, p. 105.

Scanned with CamScanner

Însă logica dialectică ne ajută să înţelegem *procesul* prin care materia generează spiritul, prin care non-semnificativul dă naştere semnificativului, prin care un număr *finit* de foneme produce un număr *infinit* de moneme şi sintagme, prin care caracterul coercitiv al limbii se converteşte în libertatea vorbitorului.

Dialectica limbajului nu poate fi cercetată cu succes decât gândind dialectic.

Scanned with CamScanner

FENOMENOLOGIA – SAU LUPTA LIMBAJULUI CU SINE ÎNSUŞI

Problema clasică a filozofiei din toate timpurile – *tensiunea dintre om şi lume* – a căpătat în zilele noastre cea mai dramatică formă din câte a cunoscut istoria ideilor. Toate curentele filozofiei contemporane sunt somate să răspundă la întrebarea fundamentală a epocii noastre: *care este libertatea pe care omul poate s-o exercite asupra lumii? Teologia,* mitificând determinismul şi aşezând credinţa în locul gândirii, cere omului să se supună voinţei divine; *existenţialismul,* reducând lumea la neant şi conştiinţa la afectivitate, cheamă omul să se opună total şi absurd; *structuralismul,* absolutizând relaţiile în dauna elementelor şi viaţa exterioară în detrimentul celei interioare, îl instruieşte pe om să se integreze sistemului; *fenomenologia,* transferând "paradisul pierdut" din transcendent în transcendental şi identificând căutarea adevărului cu amintirea lui, îl invită pe om să se refugieze din această lume.

Libertatea omului în faţa lumii nu se poate întemeia pe nici una din aceste filozofii. Libertatea nu este compatibilă nici cu resemnarea teologilor, nici cu răzvrătirea existenţialiştilor, nici cu capitularea structuraliştilor şi nici cu retragerea fenomenologilor. Libertatea umană nu este posibilă

Scanned with CamScanner

decât prin dialectica trecerii neîntrerupte de la supunerea *teoretică* faţă de esenţe la *opunerea practică* faţă de fenomene. Fiind singura modalitate prin care lumea poate deveni conştientă de ea însăşi, omul este singura fiinţă prin care determinismul poate genera libertatea.

Este adevărat că în fenomenologie omul nu mai este nici creatura umilă a teologilor, nici o manifestare absurdă a neantului, nici variabila unei structuri, ci un "ego" prin care se constituie însăşi lumea. Însă, în ultimă instanţă, conştiinţa transcendentală constituie lumea în virtutea unor categorii eterne şi imuabile care anulează orice libertate a omului de a crea ceva cu adevărat nou.

Edmund Husserl (1859-1938), elaborând fenomenologia prin jurul anului 1900, nu a reţinut din marile idei care au marcat istoria filozofiei decât elementele care puteau fi folosite la construirea unei "egologii" transcendentale. Nu e greu de urmărit cum se împletesc în fenomenologie un Buddha fără nirvana, un Platon fără realism, un Descartes fără dualism, un Kant fără "lucrul în sine", un Bergson fără alogism...

Ca şi Buddha, Husserl caută esenţa ultimă a lumii nu în afara conştiinţei, ci înăuntrul ei, dar, suspendând ascetic orice credinţă în realitatea exterioară, el nu o anulează, ci neutralizează doar comportamentul nostru faţă de ea, pentru a ajunge, în cele din urmă, nu la neant, ci la subiectul transcendental constituant.

Ca şi Platon, Husserl crede în existenţa unor esenţe pure, neîntinate de materie, dar, spre deosebire de el, instalând aceste esenţe nu într-o lume transcendentă, ci într-o

Scanned with CamScanner

subiectivitate transcendentală, Husserl nu le mai poate considera ca pe nişte existenţe reale, ci numai ca pe nişte acte intenţionale.

Ca şi Descartes, Husserl acordă o importanţă hotărâtoare "ego"-ului, însă, mutând esenţa din obiect în subiect şi fuzionând existenţa a ceea ce apare cu aparenţa a ceea ce există, el pretinde că a depăşit dualismul dintre spirit şi materie.

Ca şi Kant, Husserl consideră că esenţele sunt apriorice, însă el înlătură cu desăvârşire "calul troian" al materialismului, strecurat în interiorul apriorismului kantian: *lucrul în sine.*

Ca şi Bergson, Husserl acordă o deosebită însemnătate intuiţiei, dar, în fenomenologie, intuiţia nu mai este o modalitate extraraţională de cunoaştere, ci, dimpotrivă, una hiperraţională.

Transcendentalul nefiind însă altceva decât un transcendent răsturnat, fenomenologia supune conştiinţa şi voinţa oamenilor nu unor concepte mitificate, ci unor mituri conceptualizate.

La începutul puterii lor practice şi teoretice asupra naturii, oamenii nu erau încă în stare să ajungă la concepte altfel decât prin intermediul miturilor. Dar, la un moment dat, numai demitificarea este în stare să elibereze conceptul în forma lui logică. Pe cât de necesar este mitul pentru formarea conceptului, pe atât de stingheritor devine el pentru dezvoltarea lui. În vreme ce tendinţa conceptului este de a se dezvolta, tendinţa mitului este de a se eterniza. După ce şi-au îndeplinit funcţia lor *constitutivă* faţă de concepte, mitu-

Scanned with CamScanner

rile pot fi folosite numai pentru funcţia lor *expresivă*. Conceptualizarea miturilor este un demers care ia în răspăr progresul firesc al gândirii umane. Are într-o oarecare măsură dreptate Louis Rougier când afirmă că Husserl *"riscă să creeze o întreagă mitologie verbală care populează metafizica, psihologia, filozofia istoriei cu virtuţi şi forţe oculte, făcându-ne să regresăm către epoci în care* nomina *erau considerate ca* numina"[1].

1. *Transcendent şi transcendental*

Mitul "paradisului pierdut" a început să se înfiripe curând după ivirea primelor gânduri despre lume. Izbindu-se de rezistenţa naturii, oamenii au simţit nevoia să creadă într-o lume mai bună, pe care, dintr-o anumită pricină, au pierdut-o şi pe care, într-un anumit fel, o pot recâştiga. Erau încă mult prea slabi ca să-şi poată închipui că "epoca de aur" a omenirii aparţine viitorului. Utopiile au apărut mult mai târziu. Încă aproape de natura din care abia se desprinseseră, oamenii nu puteau visa decât la un singur paradis: cel pierdut. Câtă vreme cunoştinţele şi acţiunile lor au rămas rudimentare, oamenii n-au putut să aibă decât nostalgia unui rai al inocenţei şi al inactivităţii. Ceea ce pierduseră era inconştienţa, şi nicidecum conştiinţa. Mult mai tîrziu, după ce cunoştinţele şi victoriile oamenilor asupra naturii sporiseră îndeajuns, s-a putut ivi regretul unui paradis al cunoaşterii absolute.

[1] Louis Rougier, *La métaphysique et le langage*, Paris, Flammarion, 1960, p. 193.

Scanned with CamScanner

Biblia şi Platon au conservat până în zilele noastre cele două versiuni ale paradisului pierdut. Ba, mai mult decât atât, în preajma revoluţiei burgheze din Franţa, J.-J. Rousseau a modernizat prima versiune, iar în preajma revoluţiei proletare din Rusia, Edmund Husserl a actualizat-o pe cea de-a doua. Ostilitatea unor regimuri sociale învechite fată de libertatea individuală a persoanei umane, tirania reprezentantului asupra reprezentatului, sacralizarea semnificantului material în detrimentul semnificatului spiritual, tendinţa obiectului de a absorbi subiectul, alienarea conştiinţei i-au determinat pe ambii să propovăduiască o imposibilă întoarcere înapoi. Exponenţi ai unor forţe sociale lipsite de perspectivă, nici unul, nici celălalt n-a întrezărit vreo soluţie în viitor. Pentru amândoi, adevărul omului se află într-un trecut ipostaziat sub forma unui prezent etern. Convinşi că viitorul este cel mai primejdios jefuitor al prezentului, ei luptă pentru eliberarea trăirii autentice a omului de orice constrângere socială, fie ea economică, politică sau ideologică. Însă, în vreme ce Rousseau îşi fixează idealul de viaţă în trăirea naturală a afectelor, Husserl îl stabileşte în trăirea raţională a ideilor pure. În rousseau-ism, şarpele e cultura, iar păcatul originar este cunoaşterea raţională; în fenomenologie, şarpele este natura, iar păcatul originar este cunoaşterea empirică. Dar atât Rousseau, cât şi Husserl consideră că izbăvirea se poate obţine prin retragerea din societate în eu: "eu"-ul natural, empiric, psihologic al lui Rousseau sau "eu"-ul transcendental, aprioric, logic al lui Husserl.

Husserl înfiinţează faimosul "ego transcendental" mutând "dincoace" de *subiectul* natural raiul ideilor pure, pe

Scanned with CamScanner

care Platon îl aşezase "dincolo" de *obiectul* natural. Dacă lumea transcendentă este populată de suflete nemuritoare, cărora li se poate cere ajutor, subiectul transcendental este însufleţit de intenţii pure, cărora le datorează lumea toate sensurile ei. Husserl precizează că fenomenologia *"nu este nimic mai mult decât o explicitare a ego-ului meu, ca subiect al unor cunoştinţe posibile, o clarificare consecventă, realizată sub forma unei ştiinţe egologice sistematice, ţinând seama de toate sensurile existenţiale, posibile pentru mine, ca ego"*[1]. Husserl răspunde umilirii subiectului de către obiect prin umilirea obiectului de către subiect. Fiind transcendentală, fenomenologia este, firește, şi subiectivă. Dar Husserl concepe subiectul altfel decât în mod obişnuit: ca sursă ideală a obiectivităţii. Fenomenologia nu este numai o reflecţie asupra subiectului, ci şi asupra obiectului, numai că asupra obiectului *din* subiect. Pentru Husserl, lumea "exterioară" există, dar ea nu poate fi altceva decât un corelat al conştiinţei. Fără sensurile primite din partea subiectului transcendental, obiectul rămâne haotic şi deci ininteligibil. În concepţia lui Husserl, dezordinea nu se transformă în lume decât datorită actelor intenţionale ale ego-ului transcendental. *"Ego-ul meu, ca subiectivitate care are deci un rol de ultimă constituire, precedă această lume constituită"*[2]. Ego-ul depăşeşte lumea nu pentru că lumea îi este străină, ci pentru că o constituie. *"În apariţiile pe care le am*

---

[1] Edm. Husserl, *Méditations cartésiennes,* Paris, Arm. Colin, 1931, p. 72,

[2] Edm. Husserl, *Logique formelle et logique transcendantale,* Paris, P.U.F., 1957, p. 336.

Scanned with CamScanner

– scrie Husserl – *se constituie ca* vis-à-vis-ul *meu, pentru mine şi într-o anumită măsură în mine, lumea sensibilă care este a mea*"[1]. Ferindu-se necontenit de solipsismul subiectivismului tradiţional, Husserl atrage mereu atenţia asupra faptului că *"toate problemele sensului privind latura subiectivităţii, care sunt şi trebuie să fie discutate de ştiinţă şi logică, nu sunt probleme ale subiectivităţii umane naturale, deci probleme psihologice, ci sunt probleme ale subiectivităţii transcendentale şi aceasta în sensul (introdus de mine) al fenomenologiei transcendentale*"[2]. În vreme ce subiectul natural, ca parte a lumii, se ascunde lui însuşi, subiectul transcendental se descoperă ca fundament al lumii. Să nu se piardă însă din vedere că, în fenomenologie, subiectul transcendental "nu creează" lumea obiectivă, ci o "constituie" doar. Ego-ul constituant se află dincoace de orice opunere sau supunere. Altfel spus, el nu e încă nici activ şi nici pasiv, ci neutru.

Creator nu este decât *raportul* dintre ego şi lume. În afara acestui raport nu există nici un fel de creaţie. Nici spiritul nu este un produs al materiei şi nici materia nu este un produs al spiritului. Fenomenologul admite doar că lumea nu încolţeşte decât în lumina conştiinţei umane. Aşa s-ar explica de ce poate materia să participe prin intermediul omului la însăşi creaţia spiritului.

Fenomenologul concepe lumea ca pe o scânteie care se iveşte prin încrucişarea razelor venite atât de la dat, cât şi

---

[1] *Idem, L'Esprit collectif,* în „Cahiers Intern. de sociologie", vol. XXVII. Paris, P.U.F., 1960, p. 129.

[2] *Idem, Logique formelle...*, p. 19.

Scanned with CamScanner

de la dătător, un du-te vino în care omul constituie lumea căreia, în acelaşi timp, îi şi aparţine. Pornind de la ideea că subiectul implică totdeauna un obiect şi obiectul presupune totdeauna un subiect, că nu există conştiinţă decât conştiinţă a ceva şi nu există lucru decât pentru cineva, fenomenologia respinge alternativa tradiţională care obligă filozofia să pornească ori de la obiect, ori de la subiect şi declară că milenara opoziţie dintre materialism şi idealism este astfel depăşită. Husserl regretă că *"nu se remarcă în ce măsură este absurd să se absolutizeze natura fizică, care nu este decât corelatul intenţional al gândirii, care îşi determină în mod logic obiectul ei..."*[1]. Şi ceva mai departe, pentru a reliefa încă o dată absurditatea materialismului, Husserl subliniază că *"o realitate absolută echivalează exact cu un pătrat rotund"*[2].

Ca şi materialismul dialectic, fenomenologia consideră că omul este singura modalitate prin care poate lumea să devină conştientă de ea însăşi. Numai că, în fenomenologie, omul nu se mulţumeşte să descopere esenţe şi să modifice fenomene, ci dăruieşte fenomenelor propriile sale esenţe. În fenomenologie, cunoaşterea lumii coincide cu constituirea ei şi deci cunoaşterea cunoaşterii lumii este în acelaşi timp şi gnoseologie şi ontologie.

În ciuda eforturilor laborioase ale lui Husserl, lumea se constituie, în *fenomeno-logie,* la fel ca în *teo-logie:* spiritul coboară în haos şi îl transformă în cosmos. În teologie,

[1] *Idem, Idées directrices pour une phénoménologie,* Paris, Gallimard, 1950, p. 176.
[2] *Ibidem,* p. 183.

Scanned with CamScanner

spiritul pogoară dintr-un cer transcendent, iar în fenomenologie dintr-unul transcendental.

Puterea practică a omului asupra fenomenelor devine, în fenomenologie, izvorul teoretic al întregii lumi.

2. *Noeză şi noemă*

Fenomenologia reduce lumea la fenomen şi fenomenul la fuziunea dintre esenţele pure ale subiectului transcendental şi experienţa senzorială a subiectului natural. Dincolo de fenomen e *linişte,* iar dincoace de fenomen e *tăcere.* Despre ceea ce se află dincolo de experienţa senzorială nu se poate spune nimic, iar despre esenţele pure nu este posibil nici un enunţ. *"Noi înţelegem lumea experienţei noastre* – scrie Husserl – *totdeauna în sensul veşmântului de idei pe care l-am aruncat asupra ei, ca şi cum această lume ar fi ceva existent în sine"*[1].

Toţi fenomenologii insistă asupra faptului că, *în om,* existenţa a ceea ce apare coincide cu aparenţa a ceea ce există, că subiectul nu mai este subiect pur şi obiectul nu mai este obiect pur, că subiectul şi obiectul se încurcă iremediabil. Pentru orice fenomenolog, subiectul şi obiectul nu sunt nimic altceva decât cei doi poli ai fenomenului: gândirea şi gânditul. Fenomenologul francez Gaston Berger precizează că *"«fenomenul» nu este nici obiectul ştiinţei, nici ansamblul naturii. Este lumea gândită de un subiect transcendental..."*[2]. În fenomenologie, polul obiectiv al fenomenului se

[1] *Idem, Erfahrung und Urteil,* Hamburg, 1948, p. 43.

[2] Gaston Berger, *Le cogito dans la philosophie de Husserl,* Paris, Aubier, 1941, p. 38.

Scanned with CamScanner

numeşte *noemă*, iar cel subiectiv, *noeză*. *"«Eu-ul»* – scrie mai departe G. Berger – *nu se află în faţa unei realităţi de contemplat. Fiinţa se naşte din însăşi privirea eu-ului. Ceea ce, văzut din partea subiectului (noetic), este credinţa, văzut din partea obiectului (noematic) este existenţa"*[1].

În concepţia fenomenologică despre lume, lucrul se constituie prin fuzionarea unei idei apriorice cu o experienţă empirică, pasivă sau activă, receptivă sau productivă. Constituirea unui lucru este, aşadar, un act de judecare: se atribuie o esenţă logică unui complex senzorial. Subiectul judecăţii constitutive reprezintă noema, iar predicatul ei reprezintă noeza. Fenomenul este o structură noetico-noematică. Constituirea fenomenului rezultă deci din polarizarea trăirii antepredicative a ego-ului transcendental în subiectul şi predicatul unei judecăţi predicative. În cadrul fenomenului, esenţa pură a subiectului transcendental devine noeză, iar experienţa senzorială a subiectului natural devine noemă. Comentându-l pe Husserl, Quentin Lauer precizează că *"obiectul, cu toate determinările lui esenţiale, aparţine esenţei actului care îi corespunde"*[2] şi că *"esenţa pură nu depinde deloc de lucru, dimpotrivă, ea «există» chiar dacă lucrul n-a existat niciodată sau a încetat să mai existe"*[3]. Însă esenţele pure, apriorice şi transcendentale nu devin noeze decât din momentul în care experienţele senzoriale, psihologice, naturale devin noeme. *"Deoarece nu există*

[1] *Ibidem*, p. 103.

[2] Quentin Lauer şi Edm. Husserl, *La philosophie comme science rigoureuse*, Paris, P.U.F., 1955, p. 15.

[3] *Ibidem*, p. 167, nota 246.

Scanned with CamScanner

moment noetic, căruia să nu-i aparţină, într-un fel specific, un moment noematic"[1], subliniază Husserl. În concepţia lui Husserl esenţele pure sunt acte intenţionale, deocamdată *vide*, iar experienţele senzoriale sunt trăiri încă *lipsite de sens*. Numai *împreună* pot forma fenomenul. Acceptând posibilitatea originii reale a noemei şi insistând asupra originii intenţionale a noezei, Husserl se străduieşte să ocolească primejdia subiectivismului. "*La Husserl* – observă Paul Ricoeur –, *ideea de intenţionalitate a slujit, înainte de toate, protejării lui apriori împotriva subiectivismului*"[2]. Dimpotrivă, preocupată mai ales de ideea că "*esenţa generală este aceea fără de care un obiect de această specie nu poate fi gândit*"[3], Suzanne Bachelard este de părere că "*primejdia realistă este o primejdie mai presantă decât primejdia idealistă, deoarece, în mod* prejudiciabil, *ea ne barează accesul la conştiinţa lucidă a problemelor ca* atare"[4].

Reducând la percepţia fenomenalităţii fenomenalitatea percepută şi esenţa lucrurilor la ideea care o reflectă, fenomenologia rămâne una din cele mai subiectiviste forme ale idealismului. "*Există, în ultimă analiză* – comentează în continuare Quentin Lauer – *două unităţi – unitatea obiectului şi unitatea subiectului – şi între ele există multiplicitatea experienţelor. În decursul experienţelor, Husserl reduce unitatea obiectivă la unitatea subiectivă, astfel încât obiec-*

[1] Edm. Husserl, *Idées...*, p. 323.
[2] Paul Ricoeur şi Edm. Husserl, *Idées...*, p. 302.
[3] Suzanne Bachelard, *La logique de Husserl*, Paris, P.U.F., 1957, p. 253.
[4] *Ibidem*, p. 236-237.

Scanned with CamScanner

tivitatea devine, în mod precis, «unitatea sensului» experienţelor în cadrul subiectivităţii transcendentale"[1].

Husserl respinge, pe drept cuvânt, prejudecata realismului naiv potrivit căruia *obiectul* cunoaşterii trece fără dificultate în *cunoaşterea* obiectului, dar nu izbuteşte să scape de prejudecata idealismului dintotdeauna conform căruia spiritul şi materia sunt iremediabil eterogene şi, pentru a salva posibilitatea cunoaşterii, mută unitatea dintre subiect şi obiect din realitate în conştiinţă. Dându-şi seama de opoziţia reală dintre subiect şi obiect, Husserl nu mai poate concepe unitatea lor decât în cadrul conştiinţei. El susţine că, *"dacă teoria cunoaşterii vrea să studieze problemele raporturilor dintre conştiinţă şi existenţă, ea nu poate să aibă în faţa ochilor decât existenţa în calitatea ei de corelat al conştiinţei..."*[2]. Paul Ricoeur, explicându-l pe Husserl, ne lămureşte că *"noi nu ştim* care *obiecte sunt ale naturii, ci în faţa* cărei *conştiinţe sunt"*[3].

Prejudecata metafizică a logicii identităţii, care absolutizează legea noncontradicţiei, îi împiedică pe fenomenologi să accepte ideea că opoziţia dintre subiect şi obiect se desfăşoară în interiorul aceleiaşi unităţi dialectice: Lumea. Lumea, care prin intermediul Omului devine conştientă de ea însăşi, convertind neîncetat materia în spirit şi determinismul în libertate.

Pentru fenomenologi, problema fundamentală a filozofiei nu poate fi pusă decât în mod metafizic: între subiect

[1] Quentin Lauer, *op. cit.*, p. 169, nota 257.

[2] Edm. Husserl, *La philosophie comme science rigoureuse*, p. 67.

[3] P. Ricoeur, *Analyses et problèmes*, în "Idées II" de Husserl, în *Phenoménologie, Existence*, Paris. Arm. Colin, 1953, p. 28.

Scanned with CamScanner

şi obiect nu poate exista decât ori o identitate esenţială, ori o opoziţie radicală. Şi, deoarece opoziţia radicală anulează orice posibilitate de cunoaştere, iar identitatea materială este o prejudecată vulgară, fenomenologii optează pentru identitatea spirituală. Prin ce anume este superioară prejudecata idealismului subiectiv faţă de prejudecata realismului naiv nu s-a lămurit încă. Poate prin rafinament intelectual!?...

Oricum, reducând *existenţa* obiectului la modul în care îi *apare* subiectului şi postulând, în consecinţă, că esenţa obiectului aparţine subiectului, noema şi noeza dobândesc aceeaşi calitate şi cunoaşterea este, aparent, salvată. *"Experienţa ne aşază deja la nivelul unei percepţii traversate de o «teză», adică de o* credinţă care îşi socoteşte obiectul său ca fiind..."[1].

Izolând subiectul de obiect, Husserl nu mai poate să explice universalitatea şi eternitatea formelor logice decât prin aprioritatea şi puritatea lor. Însă formele logice par apriorice şi pure tocmai pentru că reflectă, prin conţinutul lor cognitiv, universalitatea celor mai generale proprietăţi ale lucrurilor şi eternitatea celor mai iterative însuşiri ale lor. Formele logice sunt apriorice numai faţă de experienţa fiecărui ins în parte, dar nu şi faţă de experienţa umanităţii, iar puritatea lor e relativă, deoarece continuă să reflecte însuşiri şi relaţii de extremă generalitate şi iterativitate din realitate. Poate exista reflectare lipsită de forme logice, dar forme logice lipsite de reflectare nu pot exista. La animale, reflectarea nu se structurează în formele logice, dar la oameni,

[1] Paul Ricoeur, *op. cit.*, p: 28.

Scanned with CamScanner

formele logice structurează întotdeauna un conţinut reflectoriu. Chiar şi la oameni poate exista uneori un vid de gânduri, dar niciodată gânduri vide. Max Scheler încearcă să explice de ce *"spaţiul şi timpul apar omului ca forme vide, care* precedă *toate lucrurile"*[1], prin faptul *"că tendinţele noastre sunt totdeauna mai degrabă nesatisfăcute decât împlinite"*[2].

Fără îndoială că neîmplinirea dorinţelor şi ratarea unor acţiuni au contribuit la impresia că formele logice sunt vide, dar mai hotărâtoare mi se pare descoperirea treptată a generalităţii şi iterativităţii esenţelor obiective. Formele logice par vide nu pentru că sunt independente de spaţiu şi timp, ci pentru că sunt valabile oriunde şi oricând, indiferent de succesele sau eşecurile individuale asupra individualului.

Interzicând orice privire dincolo de experienţa subiectului şi contestând existenţa obiectivă a esenţelor, Husserl consideră că numai ideile pot fi universale şi eterne. Universalitatea se confundă, astfel, cu aspaţialitatea, iar eternitatea cu atemporalitatea.

Identitatea esenţială a lucrurilor de acelaşi fel nu aparţine obiectelor, ci subiectelor, care, prin comunicare, o proiectează în afara lor sub forma obiectivităţii. *"Comunicarea creează unitatea. Obiectele separate rămân exterioare unele altora, ele nu pot avea în comun nimic identic"*[3].

În ceea ce priveşte timpul, Husserl este şi mai categoric. *"Stiinţa* – scrie el – *este un titlu pentru valorile ab-*

[1] Max Scheler, *La situation de l'homme dans le monde*, Paris, Aubier, 1966, p. 61.

[2] *Ibidem.*

[3] Edm. Husserl, *L'Esprit collectif...*, p. 126.

Scanned with CamScanner

solut atemporale"[1]. Pornind de la ideea că, în general, scopurile în viaţă sunt de două feluri: *"unele pentru timp, altele pentru eternitate"*[2], el ajunge la încheierea că, *"în interesul timpului, nu trebuie să abandonăm eternitatea..."*[3].

În fenomenologie, "obiectitatea" îşi are izvorul în subiectul transcendental, iar "obiectivitatea" în consensul intersubiectiv. *"Când vorbesc sau când înţeleg* – explică M. Merleau-Ponty –, *experimentez prezenţa altuia în mine şi a mea în altul, care este piatra de încercare a teoriei intersubiectivităţii, prezenţa reprezentatului, prezenţă care este piatra de încercare a teoriei timpului, şi înţeleg, în sfârşit, ce vrea să spună enigmatica propoziţie a lui Husserl: subiectivitatea transcendentală este intersubiectivitate"*[4].

Cu alte vorbe, subiectivitatea transcendentală asigură intersubiectivitatea, iar înţelegerea intersubiectivă stabileşte obiectivitatea. *"Obiectivitatea este deci contemporană cu intersubiectivitatea"*[5].

În concepţia lui Husserl, obiectivitatea ideilor despre lume rezultă din intersubiectivitatea ego-urilor, mai precis din armonia lor intersubiectivă.

Numai înţelegerea practicii ca legătură prin care subiectul poate cunoaşte şi domina obiectul permite explicarea raportului firesc dintre obiectivitate şi intersubiectivitate. Nu intersubiectivitatea determină obiectivitatea, ci invers.

---

[1] *Idem, La philos. comme science rigoureuse*, p. 113.
[2] *Ibidem*, p. 113.
[3] *Ibidem*, p. 119.
[4] M. Merleau-Ponty, *Éloge de la philosophie*, Paris, Gallimard, 1960, p. 110.
[5] Paul Ricoeur, *Analyses...*, p. 41.

Scanned with CamScanner

Oamenii cad de acord, fiind, în cele din urmă, convinşi de adevărul ideilor vehiculate. Oamenii îşi formează categoriile logice cu prilejul contactelor intersubiective, însă, prin intermediul socialului, conştiinţele individuale reflectă însuşi realul. În cunoaşterea obiectului, subiectul nu poate ocoli relaţiile intersubiective, după cum nu poate evita experienţa senzorială, dar prin colaborare socială ajunge să stăpânească însuşi obiectul.

Ceea ce numeşte Husserl intenţionalitatea esenţelor pure nu este altceva decât proprietatea ideilor de a anticipa acţiuni şi rezultatele lor, de a viza *genuri* de lucruri independent de *lucrurile* de acelaşi gen. Intenţionalitatea presupune reflectarea generalităţii şi propune finalitatea muncii. Ea apare transcendentală numai dacă este izolată atât de practica din care provine, cât şi de practica pe care o prospectează. Faptul incontestabil că ideile supravieţuiesc dispariţiei unor lucruri şi preced apariţiei altora nu înseamnă că ele sunt transcendentale, ci doar intenţionale.

Contestând însă funcţia cognitivă a practicii sociale, Husserl nu mai poate distinge intenţionalitatea de transcendentalitate.

3. *Eidetic şi fenomenologic*

În fenomenologie, constituirea lucrului este o "judecare", iar cunoaşterea lucrului este o "judecare a judecării". Pentru Husserl, cunoaşterea este deci o auto-cunoaştere, mai precis o auto-critică a cunoaşterii. Cunoaşterea *auto-critică* scoate la iveală modul în care cunoaşterea *ne-critică* consti-

Scanned with CamScanner

tuie fenomenul prin unirea esenţelor pure cu complexele senzoriale. Cunoaşterea spontană este un proces în care trăirea antepredicativă şi nediferenţiată a ego-ului se diferenţiază în forme predicative şi conţinuturi senzoriale; cunoaşterea filozofică dezvăluie modul în care se uneşte logicul cu empiricul în cunoaşterea spontană constituantă. Referindu-se la misiunea pe care o are filozofia în concepţia lui Husserl, Q. Lauer spune că *"filozofia este, în primul rând, o critică a cunoaşterii: scopul ei nu este înainte de toate de a stabili adevărul sau falsitatea a ceea ce este judecat, ci mai degrabă validitatea sau non-validitatea actului care judecă"*[1]. Fenomenologia este deci şi o filozofie a ştiinţei, deoarece se ocupă de concepte pe care ştiinţa însăşi nu le ia în discuţie. În concepţia lui Husserl, *"se înţelege de la sine că o ştiinţă bazată pe experienţă, ori de câte ori procedează la o înlănţuire mediată de judecăţi, trebuie să se conformeze principiilor* formale, *de care se ocupă logica formală. În general, deoarece, ca toate ştiinţele, e îndreptată spre obiecte, ea trebuie să respecte legile care ţin de esenţa* obiectivităţii *în genere"*[2].

Filozofia fenomenologică nu cercetează *obiectul* cunoaşterii, ci *cunoaşterea* obiectului, deoarece consideră că, în ultimă instanţă, cunoaşterea însăşi zămisleşte obiectul. Totuşi, Husserl socoteşte că ştiinţa şi filozofia sunt activităţi complementare: ştiinţa cercetează realul, iar filozofia, transcendentalul. "Ars inventiva *a specialistului şi critica cunoaşterii a filozofului sunt activităţi ştiintifice complemen-*

[1] Q. Lauer, *op. cit.*, p. 31.
[2] Edm. Husserl, *Idées...*, p. 34.

Scanned with CamScanner

tare, care singure permit să se realizeze o vedere teoretică limpede, în stare să susţină toate relaţiile ontologice"[1]. Fenomenologiei, ca filozofie a ştiinţei, îi revine sarcina să clarifice posibilităţile apriorice cărora orice ştiinţă trebuie să li se conformeze pentru a fi cu adevărat o ştiinţă. Husserl face o distincţie categorică între judecata adevărată "S este P" şi adevărul judecăţii "Acesta este un creion". *"Este clar* – scrie el – *că existenţa reală a judecăţii, ca sens, nu este atinsă când S nu există sau când S nu e P..."*[2] "S-P" este o judecată asupra "judecării", şi nu asupra "judecatului". Fiind transcendental, adevărul judecăţii *S-P* este aprioric şi deci nu depinde de adevărul judecăţilor *s-p. "Nu trebuie să se confunde judecata adevărată, ca act de judecare exactă, conform adevărului, cu adevărul acestei judecăţi sau cu conţinutul adevărat al judecăţii. Judecata mea că 2 X 2 = 4 este, desigur, determinată cauzal, dar nu adevărul: 2 X 2 = 4"*[3].

Fiind o teorie transcendentală a cunoaşterii, fenomenologia este implicit şi o logică transcendentală. *"Astfel, fenomenologia cuprinde logica în acest dublu sens că propoziţia logică este un moment abstract al noemei şi că aceasta este inclusă intenţional în noeza judicativă"*[4]. Conceptele, judecăţile, raţionamentele, adevărurile izvorăsc toate din zona trăirii transcendentale. *"Astfel* – conchide

---

[1] *Idem, Recherches logiques,* I, Paris, P.U.F., 1959, p. 276.

[2] *Idem, Logique formelle...,* p. 181. *"Ceea ce este judecat într-o judecare este obiectitatea categorială intenţionată în această judecare"* (*ibidem,* p. 182).

[3] *Idem, Recherches logiques,* p. 129.

[4] Paul Ricoeur, în Edm. Husserl, *Idées...,* p. 328.

Scanned with CamScanner

Suzanne Bachelard –, *adevărul devine cu totul «subiectiv»*"[1].

Gândirea umană nu a reuşit să conceapă decât două căi de acces la adevăr: *adecvarea* şi *amintirea.* Aristotel şi Platon. Cu alte vorbe, descoperirea esenţei în obiect sau descoperirea esenţei în subiect. Fenomenologia este cea mai recentă versiune a teoriei amintirii. Mărturisind că *"problema de a nu şti cum este posibilă adecvarea cunoaşterii a devenit pentru noi obscură şi îndoielnică; noi terminăm chiar prin a fi înclinaţi a ne îndoi că ea este posibilă..."*[2], Edm. Husserl ajunge la convingerea că fenomenologia este o autocritică a cunoaşterii *"din care îşi trage rădăcina orice altă critică"*[3]. Prin fenomenologie, filozofia se restrânge la o "egologie", căci *"orice judecată exactă, orice afirmaţie sau orice negaţie, conformă adevărului, despre o stare de lucruri, nu este o cunoaştere a existenţei sau a non-existenţei acestei stări de lucruri..."*[4], ci *"este evidenţa, certitudinea luminoasă că ceea ce am afirmat* este *sau ceea ce am negat* nu este..."[5].

Deşi este limpede că existenţa şi coexistenţa în societate a individualităţilor concrete precedă logic şi istoric constituirea ego-urilor, totuşi Husserl afirmă primordialitatea genetică şi gnoseologică a ego-ului transcendental atât faţă de cel natural, cât şi faţă de intersubiectivitate. Fenomeno-

[1] S. Bachelard, *op. cit.*, p. 292.
[2] Edm. Husserl, *Marche de la pensée phénoménologique*, în "Revue philosophique", nr. 4, 1959, p. 435.
[3] *Idem, Logique formelle...*, p. 382.
[4] *Idem, Recherches logiques*, p. 11.
[5] *Ibidem*, p. 11.

Scanned with CamScanner

logia are deci menirea să cerceteze formele pure, transcendentale, apriorice, universale, eterne care determină sensul obiectiv al oricărei experienţe posibile pentru o conştiinţă. Prin fenomenologie, cunoaşterea, auto-criticându-se, începe să se auto-cunoască. Fenomenologia este o teorie a *cunoaşterii cunoaşterii.*

Cunoaşterea fenomenologică nu mai leagă, prin intermediul practicii, subiectul de obiect, ci parcurge drumul invers, care desparte subiectul natural de cel transcendental. În fenomenologie, cunoaşterea este o cale întoarsă.

Fireşte că fenomenul, a cărui geneză se desfăşoară în tensiunea dintre subiectul transcendental şi cel natural, precedă cunoaşterea lui. Însă, fiind subiectiv, el poate să ajungă la auto-cunoaştere şi să înţeleagă, din interior, procesul lui de constituire. Absorbirea unităţii obiective dintre individual şi general de către fuziunea subiectivă dintre empiric şi eidetic face ca fenomenologia să devină, în acelaşi timp, ontologie, gnoseologie şi logică.

Saltul cunoaşterii de la oglindirea senzorială a individualului la reflectarea raţională a generalului devine, în fenomenologie, o intuiţie eidetică, prin care subiectul îşi dezvăluie formele pure, apriorice, universale, eterne şi transcendentale. Ironia şi reminiscenţa lui Socrate şi Platon devin, la Husserl, reducţie şi intuiţie. Husserl face o deosebire categorică între *inducţie,* care prin abstractizare şi generalizare nu poate descoperi decât un *general comun* tuturor lucrurilor asemănătoare, şi *reducţie,* care prin metoda variaţiilor, reale sau fictive, dezvăluie *generalul universal* şi invariant al oricărui lucru de acelaşi gen. Insistând mereu asupra faptului că *"nu pe drumurile ştiinţei obiective se vor*

Scanned with CamScanner

putea scoate la iveală posibilităţile cunoaşterii"[1], Husserl arată că, *"dimpotrivă, nimic nu pare mai evident decât faptul că legile «pur logice», în ansamblul lor, sunt valabile apriori. Nu prin mijlocirea unei inducţii, ci a unei evidenţe apodictice îşi găsesc ele fundamentul şi justificarea"*[2].

În vreme ce inducţia neagă dialectic oglindirea senzorială a fenomenelor pentru a da gândirii posibilitatea *să găsească* esenţele obiectelor, reducţia suspendă metafizic "prejudecata materialistă" pentru a da gândirii posibilitatea să re-găsească esenţele apriorice ale subiectului transcendental. Cunoaşterea fenomenologică nu mai *recoltează inductiv* esenţa lucrurilor, ci *o dezgroapă reductiv* din subsolul transcendental al ego-ului.

Deoarece, în fenomenologie, paradisul pierdut nu se mai află *dincolo* de obiect, ci *dincoace* de subiect, cunoaşterea este răsturnată, devenind auto-cunoaştere, şi inducţia este inversată, devenind reducţie. Merită totuşi să fie reţinută ideea că la esenţa unui lucru nu se poate ajunge decât prin "uitarea" proprietăţilor lui fenomenale, chiar dacă nu este vorba de "amintirea" ei, ci doar de "descoperirea" ei. Ceea ce este *invariant* într-un lucru nu poate fi scos la iveală decât prin neglijarea însuşirilor lui *variante*, şi nicidecum în mod nemijlocit. Ca să se poată abstrage esenţa, trebuie, în prealabil, să se facă abstracţie de fenomen.

Pe drumul lung şi laborios care duce de la lume la ego, autocunoaşterea este nevoită să parcurgă trei etape principale: ştiinţele empirice, ştiinţele eidetice şi ştiinţa filozofică. Prin ştiinţele empirice, ea nu poate atinge decât o generali-

[1] *Idem, Marche de la pensée phénoménologique...*, p. 438.
[2] *Idem, Recherches logiques*, p. 67.

Scanned with CamScanner

tate probabilă, prin cele eidetice, ajunge la o generalitate apodictică, iar prin filozofie, pătrunde în olimpul adevărurilor absolute.

"*Există* – scrie Husserl – *o diferenţă esenţială, peste care nu se poate trece, între ştiinţele ideale şi ştiinţele reale. Primele sunt apriori, celelalte empirice. În vreme ce primele expun generalităţile legilor ideale, care se întemeiază, cu o certitudine deplină, pe concepte cu adevărat generale, celelalte fixează, şi aceasta în mod solid, cu o probabilitate văzută dintr-o singură privire, generalităţile legilor reale, care se raportează la o sferă empirică*"[1]. În vreme ce ştiinţele empirice sunt inductive, cele eidetice sunt reductive. *Epohea* – adică punerea în paranteză – este, de fapt, folosită atât de inducţie, cât şi de reducţie. Pentru a afla ceea ce este asemănător, inducţia pune în paranteză tot ceea ce este deosebit, iar reducţia, pentru a dezvălui esenţa, pune în paranteză însuşi obiectul. Către adevărurile absolute nu se mai poate înainta decât prin întoarcerea cunoaşterii de la obiect spre subiect. Epohea inducţiei empirice este inversul epoheei reducţiei eidetice, deoarece obiectul ei nu este esenţa realului, ci modul în care se manifestă.

Husserl speculează în direcţia transcendentalului ceea ce neopozitivismul speculează în sens convenţional: imposibilitatea logică a trecerii de la particular la universal. Universalul este considerat *aprioric* atât de fenomenologie, cât şi de neopozitivism, deoarece ambele concepţii contestă, deopotrivă, posibilitatea obţinerii lui prin aposteriori. Numai că, pentru Husserl, universalul este o idee transcendentală,

[1] Edm. Husserl, *op. cit.*, p. 192.

Scanned with CamScanner

iar pentru Wittgenstein un termen convenţional. Ei nu pot admite decât posibilitatea întâlnirii particularului cu universalul, dar fiecare venind, desigur, din direcţii diametral opuse. Dialectica logicului şi infralogicului în saltul inductiv de la particular la universaI le-a rămas cu totul străină[1].

Husserl contestă orice legătură necesară între particular şi universal, empiric şi eidetic, material şi formal, care ar putea permite cunoaşterii să urce de la unul la celălalt. *"A dori fie să dovedeşti, fie să contrazici ideile pe baza faptelor ar fi o absurditate..."*[2], deoarece *"din fapte nu pot rezulta decât fapte"*[3], iar din forme logice nu se pot deduce niciodată decât alte forme logice. *"Unde sunt formele de silogisme care permit să se deducă un fapt dintr-o lege pură?"*[4]. Referindu-se, în fond, la aceeaşi problemă, Brice Parain scrie recent că *"naşterea gândirii pornind de la amibă – producţie a superiorului prin inferior – este tot atât de greu de imaginat ca creaţia lumii de către Dumnezeu – producţie a inferiorului prin superior. Trebuie poezie pentru a trăi. Să spunem că e aşa şi să rezervăm pentru raţionament alte domenii mai sigure"*[5].

Husserl desparte cu desăvârşire mersul inductiv al ştiinţelor empirice de la specie la gen de mersul reductiv al

---

[1] Cf. Henri Wald, *Elemente de Epistemologie Generală*. Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1967, p. 200-225. Fenomenologia subapreciază aportul ştiinţei, iar neopozitivismul pe acela al filozofiei.

[2] Edm. Husserl, *La philosophie comme science rigoureuse*, p. 103.

[3] *Idem, Idées...*, p. 33.

[4] *Idem, Recherches logiques*, p. 76.

[5] Brice Parain, *Petite métaphysique de la parole*, N.R.F., ianuarie 1969, nr. 193, p. 14.

Scanned with CamScanner

ştiinţelor eidetice de la material la ideal. *"Raportul de la specie la gen se deosebeşte de raportul de la material la formal. Astfel, a reflecta asupra noţiunii de esenţă nu înseamnă a atinge genul genurilor pentru cutare esenţă sau cutare gen suprem sau regiune: înseamnă a trece de la material la formal"*[1]. De la material la formal nu se poate trece decât schimbând orientarea cunoaşterii cu 180°. Identificând formalul cu intenţionalul, fenomenologia nu mai poate ajunge la el investigând obiectul, ci retrăgându-se în subiect.

Menţinute în afara subiectului de "mirajul" lumii obiective, ştiinţele empirice nu pot dobândi decât adevăruri probabile, însă ştiinţele eidetice, revenind la subiect, pătrund în zona adevărurilor apodictice. În timp ce inducţia empirică nu poate depăşi intuiţia particularului, reducţia eidetică se termină cu intuiţia *eidosului. "Esenţa* (eidos) *este un obiect* (Gegenstand) *de un tip nou. Aşa cum în intuiţia individualului sau intuiţia empirică datul este un obiect individual, tot aşa datul intuiţiei eidetice este o esenţă pură"*[2].

Însă depăşirea acestor "ontologii regionale" şi accesul la "ontologia formală" nu sunt posibile decât în urma reducţiei fenomenologice, prin care subiectul pune în paranteză întreaga lume, căpătând, astfel, intuiţia ego-ului transcendental, ca posibilitate a oricărei cunoştinţe. Prin epohea fenomenologică, subiectul pierde iluzia lumii pentru a câştiga însă adevărul ei absolut.

Fenomenologul nu construieşte, ci, dimpotrivă, înlătură pentru a evidenţia; nu intervine, ci se abţine pentru a

[1] Edm. Husserl, *Idées...*, p. 47.
[2] *Ibidem*, p. 21.

Scanned with CamScanner

lăsa să se dezvăluie puterea sa pură de cunoaştere. Prin reducţie fenomenologică, omul devine filozof, subiectul gânditor devine gânditor al subiectului şi cunoaşterea devine, în sfârşit, cunoaştere a cunoaşterii.

4. *Vorbire şi tăcere*

Cerute de asceza fenomenologică, desprinderea de fascinaţia lucrurilor variante şi retragerea în zona pură a ideilor invariante nu sunt posibile decât prin lupta limbajului împotriva lui însuşi. Numai prin intermediul limbajului poate fenomenologul să regăsească sursa transcendentală a oricărui adevăr. Fără limbaj nu sunt posibile nici înlănţuirea variaţiilor reale şi fictive, indispensabilă reducţiilor eidetice, şi nici punerea în paranteză a întregii lumi, necesară reducţiei fenomenologice. Gândirea nu se poate mişca nici înainte, spre lume, nici înapoi, spre ea însăşi, fără să se sprijine pe materialitatea vizuală şi auditivă a limbajului. În spiritul aprecierii fenomenologice asupra limbajului, Quentin Lauer scrie că *"noi reprezentăm esenţele printr-un «semn», deoarece, din pricina slăbiciunii facultăţii noastre de a cunoaşte, substituim esenţei ceva, de pildă un cuvânt sau o cifră"*[1]. Considerând că *"ceea ce este împovărat de materie stânjeneşte retragerea conştiinţei dincoace de eul natural, fenomenologia se prezintă ca o luptă a limbajului împotriva lui*

[1] Q. Lauer, *op. cit.*, p. 167.

Scanned with CamScanner

însuşi, pentru a atinge originarul"[1]. În faţa unităţii contradictorii dintre materialitatea vorbirii şi spiritualitatea gândirii, fenomenologii sunt atât de puternic impresionaţi de contradicţia dintre ele, încât nu mai văd şi unitatea lor, rămânând cu speranţa în victoria finală a spiritului asupra materiei, a gândirii asupra vorbirii. Socotind că la adevăr nu se poate ajunge decât prin reamintire şi nicidecum prin adecvare, fenomenologul doreşte eliberarea spiritului de sub povara materiei şi în nici un caz cucerirea materiei de către spirit. Ideea că spiritul se înalţă pe măsură ce creşte tensiunea dintre semn şi sens rămâne în afara fenomenologiei. În fenomenologie, adevărul este *Sinngenesis,* dar sensul este aportul subiectului la obiect, şi nu rezultatul opoziţiei dintre subiect şi obiect.

De aceea, fenomenologii încearcă să utilizeze rezultatele obţinute de limbaj în decursul cuceririi treptate a lumii necuvântătoare pentru a se reîntoarce la izvorul transcendental al oricărui adevăr. Abstracţiile formate în şi prin dezvoltarea îndelungă a limbajului sunt astfel întoarse cu faţa spre subiectul constituant.

În vreme ce, în realitate, *"limbajul face pentru inteligenţă ceea ce face roata pentru picioare şi corp"*[2], deoarece permite omului să se mişte de la un obiect la altul mult mai repede şi mult mai uşor, în fenomenologie, *"organizarea sensibilă a limbajului are meritul de a fi doar o condiţie de*

[1] Jean F. Lyotard, *La phénoménologie,* Paris, P.U.F., 1956, p. 45.
[2] Marshall Mc Luhan, *Pour comprendre les media,* Montréal, 1968, p. 99.

Scanned with CamScanner

pornire, ea nu este decât o prefaţă a activităţii gândirii propriu-zise"[1]. Deşi fără vorbire nici o stare sufletească nu poate deveni gând, totuşi fenomenologii păstrează nostalgia unor gânduri neîntinate de vorbire.

Făurit, înainte de toate, ca mijloc de comunicare, limbajul a fost din capul locului şi singurul mijloc prin care trăirile pragmatice-afective se puteau transforma în idei. Vorba nu este haina exterioară a gândului, ci corpul lui intim. Gândul nu se impurifică prin căderea lui în limbaj, ci, dimpotrivă, se purifică prin înălţarea limbajului. Gândul pur este un produs tardiv al rafinării vorbirii. La început a fost cuvântul polisemic, şi nicidecum ideea pură. Ca să se obţină, în cele din urmă, o idee pură, a trebuit ca vorbirea să treacă treptat de la metafore vizuale, prin antimetafore vizuale şi simboluri pur auditive, la monologuri interioare şi scrierea să ajungă, depăşind, încetul cu încetul, desenele, pictogramele şi ideogramele la cele mai simple fonograme.

Dacă "transcendent" este un termen care vizează ceea ce se află *dincolo* de *obiectul* natural, termenul "transcendental" este diametral opus şi vizează ceea ce se află *dincoace* de *subiectul* natural; dacă primul termen mai este încă o metaforă vizuală, celălalt este numai o antimetaforă vizuală; "noeză" şi "noemă" nu mai sunt însă decât corpurile fonice sau grafice ale unor categorii filozofice, care, în monologul interior, încearcă să se dispenseze şi de aceste infime suporturi materiale.

Zeci de milenii limbajul a avut însă, cu precădere, sarcini practice, şi nu teoretice de îndeplinit. În primul rând,

[1] S. Bachelard, *La logique de Husserl*, Paris, P.U.F., 1957, p. 70.

Scanned with CamScanner

el avea de asigurat participarea tuturor la acţiunea de domesticire a naturii. Privirea lui era aţintită asupra obiectului, nu asupra subiectului. Funcţia de formare a ideilor s-a dezvoltat în limbaj mult mai târziu şi puţin câte puţin.

Limbajul a fost inventat pentru a sluji cultura materială. Cultura spirituală este un rezultat secund şi ulterior. Vreme îndelungată, mentalitatea animistă şi practica magică au fost întovărăşite de o vorbire mitică şi de o scriere totemică[1]. Desprinderea celor mai generale proprietăţi ale lucrurilor presupune un proces anevoios prin care limbajul se scutură, treptat, de toate referirile lui la însuşirile individuale ale realului.

La începuturile istoriei lor, oamenii erau mult mai solicitaţi de proprietăţile individuale ale lucrurilor decât de însuşirile lor generale. Câtă vreme raza de acţiune a practicii sociale era încă scurtă, uneltele fiind rudimentare şi vorbele doar imperative, nu puteau să apară nici interesul faţă de proprietăţile generale ale lucrurilor şi nici formele care să le reflecte. Vorbirea era încă strâns legată de privire, iar scrierea era încă un amestec de descriere a obiectului şi de transcriere a unui îndemn de a acţiona asupra lui sau de a reacţiona faţă de el. Se ştie că primitivul numeşte în mod diferit obiecte de acelaşi gen ori de câte ori îl impresionează o altă proprietate a obiectului.

Semnificantul, atât cel verbal, cât şi cel grafic, a rămas multă vreme în preajma semnificatului pragmatico-afectiv. Semnificantul se afla atât de aproape de semnificat, încât era mai mult un simbol decât un semn; vorbele prelungeau ges-

[1] A se vedea şi Henri Wald, *Realitate şi limbaj*, Bucureşti, Editura Academiei, 1968, p. 71-90.

Scanned with CamScanner

turile şi scrierea stiliza descrierea. Totuşi, marele salt calitativ de la semnal la semnificant, de la natură la cultură, de la *asimilarea* mediului înconjurător la *contrazicerea* lui a fost săvârşit. Legătura dintre strigăt şi starea afectivă pe care o exprimă este nemijlocită şi naturală, în vreme ce legătura dintre vorbire şi noţiunile pe care le semnifică este mijlocită de gândire şi deci culturală. De aceea, strigătele animalelor rămân aproximativ aceleaşi, în timp ce vorbirea oamenilor, îmboldită de dezvoltarea noţiunilor, se perfecţionează necontenit. Nechezatul cailor din zilele noastre nu se deosebeşte cine ştie ce de nechezatul cailor din vremea comunei primitive, însă vorbirea contemporanilor este cu totul alta decât aceea a primitivilor.

Deşi materială prin substanţa ei fonică, vorbirea nu este un rod al naturii, ci o creaţie a culturii. Gura, laringele, coardele vocale şi limba sunt organe prin care animalele se supun naturii, în vreme ce vorbirea este un instrument prin care oamenii încep să domine natura. Strigătul este un mijloc de adaptare a animalelor la variaţiile mediului, în timp ce vorbirea este un mijloc de adaptare a mediului la ţelurile oamenilor. Tran-Duc-Thao scrie că *"strigătul animal trece la limbajul uman, articulându-se pe structura muncii producătoare"*[1]. Unealta şi vorbirea sunt invenţii umane. Omul nu le-a găsit în natură, ci, dimpotrivă, le-a adăugat naturii, inaugurând, astfel, istoria culturii.

În ultimă analiză, istoria culturii este istoria distanţării semnificantului de semnificat, a rafinării semnificantului şi a abstractizării semnificatului. Cultura este câmpul spiritual

[1] Tran-Duc-Thao, *Phénoménologie et materialisme dialectique*, Paris, Minh-Tan, 1951, p. 293.

Scanned with CamScanner

care se întinde între semnificant şi semnificat, iar istoria culturii constă în mărirea neîncetată a acestui câmp. Cu cât este mai mare câmpul culturii, cu atât este mai mare şi puterea oamenilor asupra naturii.

Este adevărat că, la începuturile istoriei, magia tindea să anuleze câmpul culturii, însă miturile începeau deja să-l dezvolte. *"În funcţia incantatoare, prezenţa semnificaţiei se substituie deci în întregime prezenţei semnului, în aşa fel încât idealitatea şi absenţa semnificaţiei sunt trăite ca o fascinantă prezenţă şi materialitatea prezentă a semnului este trăită ca o pură absenţă. Dimpotrivă, în funcţia evocatoare... materialitatea semnului trimite la idealitatea semnificaţiei lui"*[1]. Mitul a fost primul demers prin care gândirea umană a reuşit să opereze distincţia dintre prezenţă şi absenţă, dintre sensibil şi inteligibil, dintre material şi spiritual, dintre semnificant şi semnificat. Din mituri s-au format, mai târziu, categoriile şi principiile filozofice. Din substanţa nutritivă a miturilor şi-au tras seva şi s-au înălţat formele pure ale gândirii logice. Categoremele au fost, mai întâi, miteme.

Dacă prin magie oamenii încercau să intre în contact direct cu forţele oculte, prin mituri ei se străduiau să capteze bunăvoinţa absenţei; trecutul şi viitorul, necunoscutul şi moartea.

Drumul victorios al omului de la magie la tehnica modernă, de la mituri la ştiinţa contemporană este considerat de fenomenologie ca un proces de înstrăinare a eu-ului de

[1] Nicolas Grimaldi, *Le chamanisme socratique*, în "Rev. de mét. et de mor.", 1968, nr. 4, p. 428.

Scanned with CamScanner

sine însuşi, ca o cădere a spiritului în materie, ca o rătăcire a conştiinţei printre lucrurile lumii, ca o idolatrizare a semnificantului. Cucerirea obiectului îi apare lui Husserl ca o pierdere a subiectului. El vrea să înlocuiască fascinaţia lucrurilor cu fascinaţia ideilor. Însă el nu poate parcurge în sens contrar drumul care a dus de la tăcerea originară la gălăgia lumii decât folosind cele mai rafinate rezultate ale dezvoltării culturii: *monologul interior demetaforizat.* În teologia răsturnată a lui Husserl, "şarpele" este limbajul, iar "păcatul originar" constă în cunoaşterea empirică şi iluzorie a lumii. În fenomenologie, limbajul este însă nu numai instrumentul pierzaniei, ci şi al salvării. Numai cu ajutorul limbajului poate fi dusă la bun sfârşit retragerea omului din lumea exterioară şi amăgitoare în puritatea adevărată a celei interioare. Şi, deoarece îndepărtarea omului de autenticitatea ideilor pure ale conştiinţei sale transcendentale şi atragerea lui în lumea inautentică a lucrurilor se datorează funcţiei de comunicare şi forţei metaforice a limbajului, fenomenologia poartă o luptă dramatică împotriva caracterului metaforic şi comunicativ al limbajului. Însă înlăturarea comunicării şi a metaforelor duce, în cele din urmă, la înlăturarea limbajului însuşi. Un limbaj necomunicativ şi nemetaforic este o contradicţie în termeni. Încetând să fie metaforic, un calcul încetează să mai fie limbaj. El rămâne un sistem de semne, lipsit de orice valoare cognitivă şi afectivă, cu o funcţie exclusiv organizatoare. Împotriva metaforelor nu se poate lupta cu *non*-metafore, ci doar cu *anti*-metafore. Demetaforizarea este, în fond, o luptă a limbajului împotriva lui însuşi. De aceea, întreaga fenomenologie este, în ultimă instanţă, o luptă a limbajului cu sine însuşi. *"Cu preţul acestui război*

Scanned with CamScanner

al limbajului împotriva lui însuşi vor fi gândite sensul şi problema originii lui"[1].

Husserl încearcă să devieze în direcţia subiectului transcendental întregul curs al limbajului, care, depăşind, pe rând, metaforele vizuale, antimetaforele vizuale şi simbolurile auditive, ajunge la monologul interior şi permite, prin formarea categoriilor filozofice, reflectarea celor mai generale proprietăţi ale obiectului real. Este adevărat că reflectarea însuşirilor şi a relaţiilor de extremă generalitate şi iterativitate nu este posibilă altfel decât prin formele "pur" logice ale cunoaşterii şi că "puritatea"[2] formelor logice ale cunoaşterii nu poate fi obţinută decât prin demetaforizarea, demitificarea şi chiar desubstanţializarea limbajului în monologul interior. Însă vorbirea cu sine însuşi nu este decât un rezultat secund, deşi nu secundar, al limbajului, nefiind decât momentul în care el se transformă în contrariul lui: tăcerea. Renunţând la funcţia de comunicare şi la puterea metaforică, monologul interior nu mai este un limbaj propriu-zis, ci doar o rămăşiţă de limbaj. Limbajul este, în primul rând, vorbire pentru ceilalţi şi abia în al doilea rând vorbire cu sine însuşi. Limbajul este mijlocul prin care societatea pătrunde în conştiinţa individuală şi conştiinţa individuală participă la dezvoltarea societăţii. În limbaj, primordial e dialogul; monologul e secund.

Probabil că fără lupta limbajului cu sine însuşi nu se poate ajunge la cunoaşterea categorială a lumii. Însă această continuă autocritică a limbajului duce la o înţelegere din ce

[1] Jacques Derrida, *La voix et le phénomène,* Paris, P.U.F., 1967, p. 13.

[2] A se consulta şi Henri Wald, *Le contenu formel du concept,* în "Rev. de mét. et de mor.", 1968, nr. 2.

Scanned with CamScanner

în ce mai profundă a realităţii obiective, şi nu la tăcerea absolută a subiectului transcendental.

Pentru noi, monologul înseamnă o retragere *provizorie* pentru a înainta ulterior mai temeinic în cunoaşterea şi stăpânirea lumii; pentru Husserl, monologul înseamnă o retragere *definitivă* în preajma tăcerii absolute a cunoaşterii transcendentale. Pentru noi, adevărul este un mijloc; pentru Husserl, adevărul este un scop final. Pentru noi, monologul este o pregătire a dialogului; pentru Husserl, monologul este o pregătire a tăcerii.

Interpretându-l pe Husserl, Jacques Derrida arată că *"numai într-un limbaj fără comunicare, într-un discurs monologat, în vocea scăzută a «vieţii solitare a sufletului» trebuie căutată puritatea neîntreruptă a expresiei"*[1]. Iar ceva mai departe, referindu-se la superioritatea pe care o are monologul faţă de dialog în fenomenologia lui Husserl, acelaşi autor precizează că *"primul avantaj al acestei reducţii la monologul interior este deci că evenimentul fizic al limbajului pare de fapt absent"*[2].

În drumul de întoarcere de la vacarmul lumii la liniştea transcendentală, limbajul renunţă, mai întâi, la comunicare, apoi la metafore şi, în cele din urmă, prin monologul interior, scade la maximum şi substanţa fonică a vorbirii, deoarece în zona ideilor pure nu se poate pătrunde decât tăcând. Apropierea de esenţe nu e posibilă decât cu ajutorul unui instrument aproape lipsit de fenomenalitate: monologul interior. Prin desfăşurarea lui pur temporală, monologul este cea mai "spirituală" materie. Ascultarea dină-

[1] J. Derrida, *op. cit.*, p. 22.
[2] *Ibidem*, p. 45.

Scanned with CamScanner

untru a propriei vorbiri se confundă cu însăşi conştiinţa. *"Vocea este conştiinţa"*[1], scrie Derrida. *"Vocea* – insistă René Schérer – *este acest element sau acest loc de nedesemnat, în care se operează acest «nimic» al trecerii de la mondanitate la transcendentalitate"*[2].

Mulţi gânditori contemporani au devenit adversari ai limbajului datorită tendinţei pe care o au cuvintele de a se autonomiza, de a se transforma în dogme, de a instaura un regim de sacrificare a scopurilor umane întru slava mijloacelor verbale.

La noi, Vasile Pârvan, întrebându-se dacă *"e viaţa noastră vorbă, ori tăcere?"*[3], răspundea că *"tăcerea e centrul lumii. Spre tăcere se adună toate, ca apa spre prăpastia neagră"*[4]. Socotind că tot *"ce e comunicabil e, prin însăşi esenţa lui, comun, obişnuit"*[5], el ajunge la convingerea că *"marea iluminare interioară e necomunicabilă"*[6]. Lucian Blaga visa să pătrundă *"în ţinuturile de mare densitate ale misterului, unde gândul nu se mai poate mişca decât îmbrăcându-se în tăceri rituale"*[7]. În timp ce Vasile Pârvan şi Lucian Blaga respingeau vorbirea, pentru a se înălţa deasupra frământărilor omeneşti, spre liniştea transcendentă, Emil Cioran şi Eugen Ionescu repudiază limbajul pentru a

---

[1] *Ibidem*, p. 89.

[2] René Schérer, *Clôture et faille dans la phénoménologie de Husserl*, în "Rev. de mét. et de mor.", 1968, nr. 3, p. 346.

[3] Vasile Pârvan, *Memoriale*, Bucureşti, Cultura naţională, 1923, p. 205.

[4] *Ibidem*, p. 212.

[5] *Ibidem*, p. 211.

[6] *Ibidem*.

[7] Lucian Blaga, *Geneza metaforei şi sensul culturii*, Bucureşti, 1937, p. 218.

Scanned with CamScanner

rămâne dincoace de căutările omeneşti, la interjecţie sau la tăcere. *"Acest animal flecar, zgomotos, gălăgios, care exultă în vacarm (zgomotul este consecinţa directă a păcatului originar) ar trebui redus la mutism, căci niciodată nu se va apropia de izvoarele neviolate ale vieţii dacă mai pactizează cu cuvintele"*[1], scrie E. M. Cioran. Iar pentru Eugen Ionescu *"cuvântul nu mai arată nimic. Cuvântul flecăreşte. Cuvântul este literar. Cuvântul este o fugă. Cuvântul împiedică liniştea să vorbească. Cuvântul asurzeşte. În loc să fie acţiune, el vă consolează, cum poate, că nu acţionaţi. Cuvântul uzează gândirea. O strică. Tăcerea este de aur. Garanţia cuvântului trebuie să fie liniştea"*[2].

Pentru adversarii limbajului, lumea nu este decât un bâlci zgomotos, care se întinde între liniştea transcendentă şi tăcerea transcendentală.

Numai că nici o stare sufletească nu poate deveni gândire fără vorbire şi nici o vorbire nu poate depăşi un sistem fizic de organizare a materiei fără gândire. Cultura nu poate fi realizată nici de fiinţe fără vorbire şi nici de roboţi fără gândire. Vidând vorbirea de gândire, structuralismul reduce limbajul la un sistem fizic de sunete şi figuri; frustrând gândirea de vorbire, existenţialismul reduce limbajul la interjecţii şi onomatopee.

Limbajul – ca principal instrument cu ajutorul căruia omul creează cultura – este însă unitatea dintre vorbire şi gândire, material şi spiritual, sensibil şi inteligibil, semnificant şi semnificat. Linişte nu poate exista decât dincolo de

[1] E. M. Cioran, *L'arbre de vie*, în N.R.F., 1960 nr. 93, p. 405.
[2] Eugen Ionesco, *Journal en miettes*, Paris, Mercure de France, 1967, p. 121.

Scanned with CamScanner

cultură, în rai, iar tăcere nu există decât dincoace de cultură, în natură. În cultură răsună neîncetat trecerea vorbirii în gândire şi trecerea gândirii în vorbire. *"Vorbirea este legată de sunet, ea este un «akuménon» şi nu un «phenoménon»..."*[1]. Referindu-se la fenomen, cuvântul, prin noţiunea pe care o exprimă, îi reflectă esenţa. Akumenul permite cunoaşterea esenţei şi promite stăpânirea fenomenului. Oamenii sunt, cel mult, sclavii esenţelor, dar stăpânii fenomenelor. *"Raţiunea limbajului uman consistă în faptul că lumea vorbeşte deja înăuntrul omului"*[2].

Viabilitatea culturii rezidă tocmai în această necontenită spiritualizare a materiei şi materializare a spiritului prin intermediul limbajului. *"Vorbirea, ca deosebită de limbă, este acest moment în care intenţia semnificativă, încă mută şi cu totul în act, se adevereşte capabilă să se încorporeze în cultură, a mea şi cea a altuia, de a mă forma şi de a-l forma, transformându-i sensul instrumentelor culturale"*[3].

Cultura este ceea ce omul adaugă naturii. Cultura se opune naturii. Cultura întrece natura. Entropia crescândă a naturii este mereu contracarată de negentropia inepuizabilă a culturii. Prin limbaj, prin neîncetata realizare a idealului şi idealizare a realului, interogativitatea, negativitatea şi creativitatea culturii modifică neîntrerupt natura. M. Merleau-Ponty arată şi el că *"numărul şi bogăţia semnificaţiilor de*

[1] F. J. Smith, *Vers une phénoménologie du son,* în "Rev. de mét. et de mor.", 1968, nr. 3, p. 330.

[2] *Ibidem,* p. 334.

[3] M. Merleau-Ponty, *Éloge de la philosophie,* Paris, Gallimard, 1960, p. 100.

Scanned with CamScanner

care dispune omul depăşesc totdeauna cercul obiectelor definite care merită numele de semnificaţi, pentru că funcţia simbolică trebuie să fie mereu în avans asupra obiectului ei şi nu găseşte realul decât întrecându-l în imaginar"[1].

În fenomenologia lui Husserl, limbajul înseamnă însă doar posibilitatea intimităţii cu sine însuşi, şi nicidecum putere asupra lumii. *"Nu substanţei sonore sau vocii fizice, corpului vocii, care se află în lume, îi recunoaşte el o afinitate de origine cu logosul în general, ci vocii fenomenologice, vocii în carnea ei transcendentală, suflului, animaţiei intenţionale, care transformă corpul cuvântului în carne..."*[2].

Tăcerea transcendentală fiind pentru el nu pur şi simplu *lipsa,* ci *izvorul* vorbirii şi gândirii, Husserl este încredinţat că îndreaptă limbajul spre cele mai profunde adevăruri. *"Această tăcere este esenţială nu ca pură absenţă a sunetului, ci ca sursă a sunetului, a limbajului şi a gândirii; sursă a tot ceea ce face ca omul să fie realmente uman"*[3]. În fenomenologie, cunoaşterea înaintează spre izvorul limbajului, deoarece subiectul poate ajunge la adevăr nu prin adecvarea sa la obiect, ci prin amintirea vieţii sale transcendentale.

Deşi admite că trecerea de la tăcere la limbaj este un miracol pe care nu sunt în stare să-l explice nici biologia nici teologia, Brice Parain rămâne la părerea că *"totuşi e o copilărie a se încerca să se facă din limbaj, ca şi cum i s-ar da cea mai nobilă menire, un instrument al tăcerii. Se pare că*

[1] *Ibidem,* p. 163.
[2] J. Derrida, *op. cit.,* p. 15.
[3] F. J. Smith, *op. cit.,* p. 334.

Scanned with CamScanner

este ambiţia poeziei contemporane, un soi de cale religioasă fără Dumnezeu. Tăcerea este, în mod cert, contrariul limbajului şi poate chiar sfârşitul lui..."[1].

Gândindu-se la eforturile antinaturaliste ale ascezei fenomenologice, Gaston Berger ne avertizează că fenomenologia "*riscă necontenit să recadă în natură sau să se risipească în inefabil. Ea nu e deloc o doctrină confortabilă, în care cineva s-ar putea stabili comod; trebuie un efort neîncetat pentru a te menţine pe colţul ascuţit care este propriul ei domeniu*"[2].

Se pare însă că şi mai incomodă este dialectica, de vreme ce filozofia simte nevoia să se odihnească, periodic, când pe o metafizică, când pe o alta: esenţialismul este înlocuit de fenomenism, obiectivismul înlocuieşte subiectivismul, determinismul este contrapus libertăţii etc.

Omul a ieşit din biosferă, s-a ridicat deasupra ei şi a reuşit să-i adauge miraculoasa noosferă spărgând tăcerea, nu păstrând-o. Vorbind, el a izbutit ca însăşi tăcerea să devină grăitoare.

●

Unei societăţi care se lasă din ce în ce mai mult obsedată de obiect şi devine într-o măsură din ce în ce mai mare indiferentă faţă de subiect, fenomenologia îi opune o filozofie a ascezei. Unei societăţi, ca cea de astăzi, care a şi

[1] Brice Parain, *Petite métaphysique de la parole*, N.R.F., nr. 194, 1969, p. 193.

[2] Gaston Berger, *Le cogito dans la philosophie de Husserl*, Paris, Aubier, 1941, p. 114.

Scanned with CamScanner

început să trăiască ziua de mâine, fenomenologia îi opune o filozofie de ieri. Unei societăţi care are astăzi nevoie mai mult decât oricând de un protest militant, fenomenologia îi opune un refuz pasiv.

Husserl a încercat să găsească adevărul absolut în liniştea desăvârşită a subiectului transcendental. Dar ceea ce a găsit nu este izvorul existenţei, ci reziduul cunoaşterii. Străduindu-se să spună totul, fenomenologia s-a văzut, în cele din urmă, nevoită să nu mai spună nimic. În liniştea transcendentală nu se poate pătrunde decât tăcând. Fiind absolută, lumina eu-ului transcendental nu se mai deosebeşte prin nimic de întuneric, deoarece o lumină care nu se mai izbeşte de nici un obiect este beznă. Intenţionalitatea pură nu este altceva decât fantoma palidă a realităţii obiective. Ego-ul transcendental, rămas în urma reducţiei fenomenologice, se învecinează cu nirvana budiştilor.

"Eu-ul şi Brahman-atman, izvoare şi dătătoare de existenţă..., sunt vidul în care se odihneşte toată plenitudinea, liniştea în care sălăşluieşte Cuvântul primordial. Ei n-au conştiinţă, ei sunt tocmai această conştiinţă, pură subiectivitate, nondualismul cunoscătorului şi cunoscutului; mereu subiecţi, ei sunt privirea originară care nu poate să se vadă pe sine însăşi fără să se obiectiveze, fără să devină o substanţă care ar cădea însă imediat sub lovitura reducţiei"[1]. Ca şi maeştrii yogăi, Husserl n-a crezut niciodată că *"lumea este reprezentarea mea"*, ci doar că eu-ul este acela care îi conferă lumii soliditatea existenţei ei.

[1] Jean Reboul, *Husserl et Vedanta*, în "Rev. de mét. et de mor.", 1959, nr. 3, p. 326.

Scanned with CamScanner

Este adevărat că Husserl nu face ultimul pas care mai desparte reziduul de neant, dar, absolutizând şi eternizând reziduul, subiectul rămâne tot atât de legat de intenţiile transcendentale pe cât este de legat de voinţa transcendenţei sau de resorturile structurilor.

Problema este însă ca subiectul, supunându-se *teoretic* obiectului, să-l poată supune *practic*. Subiectul nu este numai actorul, ci şi autorul istoriei sale. După ce societatea a izbutit, printr-o dezvoltare milenară, să făurească individualitatea umană, astăzi, individualitatea umană trebuie să refuze întoarcerea ei în anonimat. Omul trebuie să fie în primul rând creatorul progresului şi abia după aceea profitorul lui. O societate cu adevărat umană se dezvoltă nu numai datorită cauzalităţii, dar şi în lumina unei finalităţi. Prin puterea creatoare a personalităţii umane, materia generează spiritul, determinismul generează libertatea şi cauzalitatea generează finalitatea. Şi, deoarece finalitatea nu este decât cauzalitatea cunoscută, adevărul trebuie căutat nu prin asceza subiectului, ci prin investigarea obiectului.

Sf. Augustin credea că se află în noi ceva mai adânc decât noi înşine; el se gândea la Dumnezeu, eu mă gândesc la limbaj, în care intrăm prin naştere şi ieşim prin moarte. Dar în fenomenologia lui, transcendentul devine transcendental în care nu se poate pătrunde decât prin depăşirea limbajului, prin tăcere.

Scanned with CamScanner

În **Editura Hasefer**

vor mai apărea

DAVID A. COOPER
Dumnezeu este un verb
*

GABRIEL BEN MERON
Arta cameleonismului
*

IACOB NEUSNER
Iudaismul în timpurile moderne
*

DUMITRU SOLOMON
Miriam, războiul şi sexul
*

ANATOL VIERU
Ordinea în Turnul Babel. Însemnări despre muzică
*

ADOLPH STERN
Din viaţa unui evreu român
*

ABRAHAM J. HASCHEL
Dumnezeu în căutarea omului
*

ELIE WIESEL
Celebrare talmudică

Scanned with CamScanner

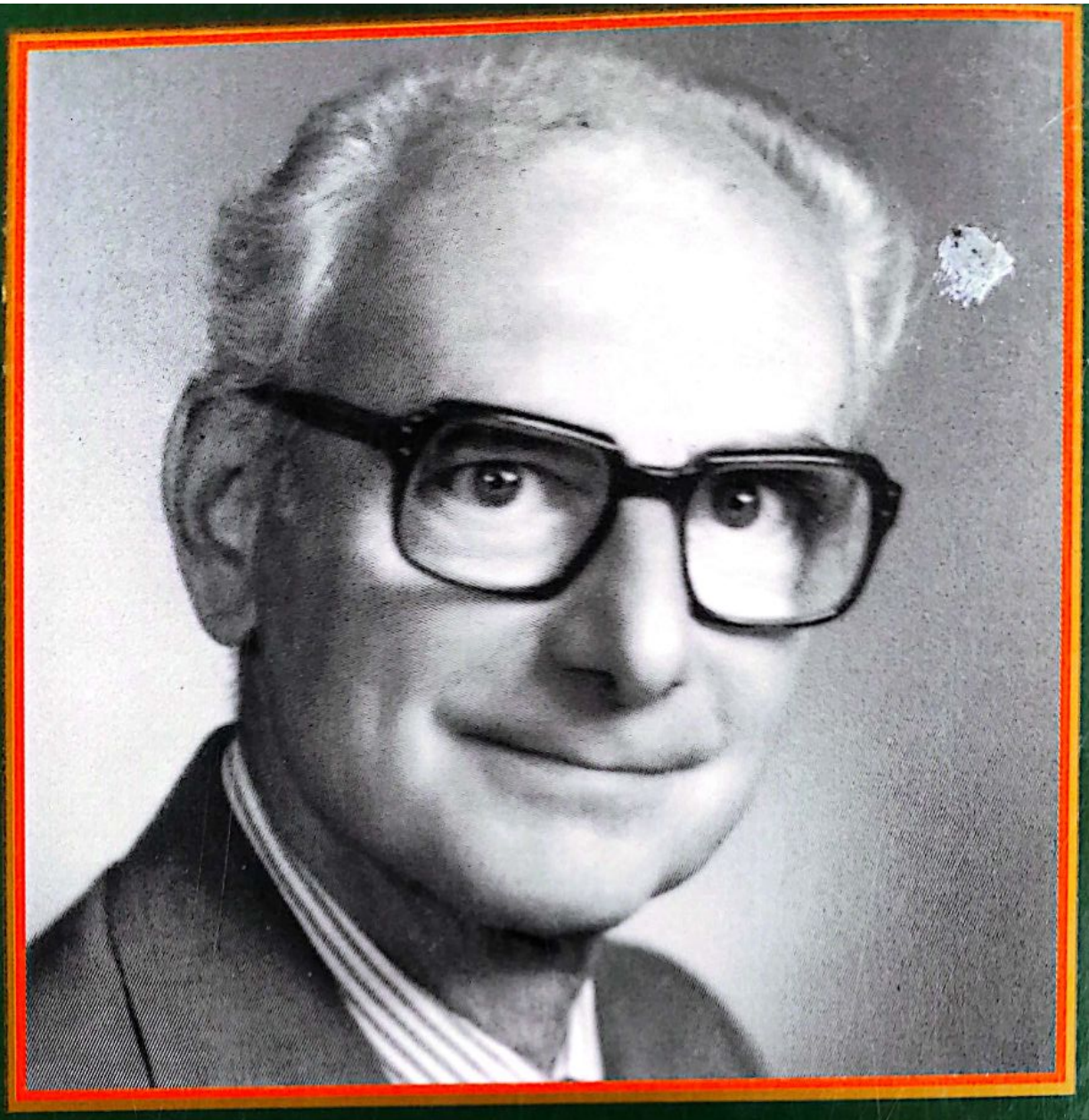

"Întreaga viață a acestui octogenar este un exemplu de consecvență a gândirii, de autonomie spirituală creatoare, de demnitate şi refuz a oricărei ingerințe în afirmarea liberă a personalității umane. În tot ce a scris şi a vorbit - totdeauna unui auditoriu care nu a încetat să-l admire - ideea că omul este valoarea supremă apare în prim plan. Respingând orice presiuni ale contingentului cu abilitatea limbajului filozofic şi subtilitatea unui scriitor talentat, Henri Wald a marcat, prin întreaga sa operă, prioritatea culturii şi exigențele valorice ale civilizației."

Acad. prof. **Nicolae Cajal**

ISBN 973-8056-35-7

Scanned with CamScanner